TARİH TENKİDİNİN UNSURLARI

Léon - E. HALKIN

Çeviren
Bahaeddin YEDİYILDIZ

TÜRK TARİH KURUMU

AYNI YAZARIN DİĞER BAZI ESERLERİ

Le cardinal de la Marck, prince-évêque de Liège (1505-1538), 314 p. in-8°, Liège et Paris, 1930. — Prix Thérouanne de l'Académie française.

Les conflits de juridiction entre Erard de la Marck et le Chapitre cathédral de Chartres, 144 p. in-8°, Liège et Paris, 1933.

Charles de Lannoy, vice-roi de Naples (1482-1527), 334 p. in-4°, Bruxelles et Paris, 1934. — En collaboration avec Georges Dansaert. — Préface de Henri Pirenne.

Introduction à l'histoire paroissiale de l'ancien diocèse de Liège, 112 p. in-8°, Bruxelles, 1935. — Préface de Gabriel Le Bras.

Histoire religieuse des règnes de Corneille de Berghes et de Georges d'Autriche, princes-évêques de Liège (1538-1557), 436 p. in-8°. Liége et Paris 1936. — Prix d'Académie de l'Institut de France.

Apologie pour l'humanisme chrétien de la Renaissance, 46 p. in-8°. Liège,, 1941.

Les sources de l'histoire de la Belgique aux Archives et à la bibliothèque Vaticanes, 254 p. in-8°, Bruxelles et Rome, 1951. — En collaboration avec Denise Van Derveghde.

Inventaire analytique de documents relatifs à l'histoire du diocèse de Liège sous le régime des monces de Cologne (1584-1606), 252 p. in-8°. Bruxelles et Rome, 1957 — En collaboratin avec Henri Dessart et Jean Hoyoux.

La Réforme en Belgique sans Charles-Quint, 136 p. in-12, Bruxelles, 1957.

Le Premier Congrès International des Etudiants. Liège, 1865, 150 p. in-8°, Liège, 1966.

Les Archives des Nonciatures, 92 p. in-8°. Bruxelles et Rome, 1968.

Erasme et l'humanisme chrétien. 128 p. in-12. Paris, 1969.

La technique de l'édition, 7° éd., 48 p. in-12, Liége, 1971.

Les Colloques d'Erasme. Textes choisis, traduits et annotés, 3° éd., Bruxelles et Québec, 1971.

A l'ombre de la mort, 3° éd., 188 p. in-12. Bruxelles, 1971. Préface de François Mauriac. Prix Littéraire de la Résistance.

Opera omnia Des. Erasmi Roferodami, t. 1-3: Colloquia, 776 p. in-4°. Amsterdam 1972. En collaboration avec Franz Bierlaire et René Hoven.

Initation à la critique historique, 4° éd., 268 p. in-8°, Paris, 1973.

Birinci baskı : 1989

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi – Sayı 105[1]

LÉON-E. HALKIN
Liège Üniversitesi'nde Profesör
Commission Royale d'Histoire üyesi

TARİH TENKİDİNİN UNSURLARI

Çeviren
BAHAEDDİN YEDİYILDIZ
Hacettepe Üniversitesinde Profesör
Türk Tarih Kurumu Aslî üyesi

2. baskı

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ – ANKARA
2000

ISBN 975-16-0152-5

Bu kitap yazarın *Eléments de critique historique* adlı eserinin gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş üçüncü baskısından (H. Dessain, 1974) türkçeye çevrilmiştir.

Marc Bloch'un
hâtırâsına

İÇİNDEKİLER

Sunuş IX
Önsöz XI
Umumî bibliyografya XIII

BİRİNCİ KISIM

Tarih Tenkidinin vasıtaları ve gayeleri

I. BÖLÜM-Tarih tenkidi ve tarih 3
II. BÖLÜM-Tarihî gerçeklikten tarihî hakikate 11
III. BÖLÜM-Tarih vesikaları 17
IV. BÖLÜM-Tarih tenkidinin işlemleri ve kaideleri 23
V. BÖLÜM-Yardımcı ilimler 31
VI. BÖLÜM-Filoloji 35
VII. BÖLÜM-Beşerî coğrafya 39
VIII. BÖLÜM-Tarihin taksimleri 45
IX. BÖLÜM-Biyografi 55
X. BÖLÜM-Terkip 63

İKİNCİ KISIM

Bazı Büyük tarihçiler

I. BÖLÜM-Menşe'lerinden Büyük Asr'a 69
II. BÖLÜM-Montesquieu ve Voltaire 75
III. BÖLÜM-Thierry 81
IV. BÖLÜM-Michelet 87
V. BÖLÜM-Taine 93
VI. BÖLÜM-Fustel de Coulanges 99
VII. BÖLÜM-Godefroid Kurth 105
VIII. BÖLÜM-Henri Pirenne 111
IX. BÖLÜM-Yeni perspektifler 117

ÜÇÜNCÜ KISIM
Tarih hakkında metinler

TAİNE: İlimci tarih 127
SAİNTE-BEUVE: İlimci tarihe karşı 128
ENGELS: Tarihî maddecilik 130
RUBEL: Tarihî maddeciliğe karşı 131
TREVELYAN: Geçmiş bugünü aydınlatır 134
BLOCH: Bugün geçmişi aydınlatır 136
VALERY: Nedensellik ve fütüribl 138
ARON: Nedensellik ve fütüribl 139
LEVİ-STRAUSS: Yapısalcılık ve tarih 141
GUSDORF: Yapısalcılık ve tarih 142
Dizin 143

SUNUŞ

Tarihi *yaşanan gerçeklik* olarak anladığımız zaman köklü ve zengin bir tarihe mensup olduğumuz konusunda hiç kimsenin şüphesi yoktur. Ancak tarihi yaşanan gerçekliğin ilmî tetkiki sonucunda elde edilen bilgi olarak anladığımızda, son yüzyıl içinde gösterilen büyük gayretlere ve ortaya konulan sayısız eserlere rağmen yaşadığımız tarih ölçüsünde tarih yazdığımızı söylememiz herhalde pek mümkün olmayacaktır. Olamaz, çünkü, nihaî hedef olan büyük sentez eserlerinin yazılmasını bir tarafa bırakalım, henüz tarihimizin kaynaklarının -en azından yazma kitapların ve arşiv vesikalarının- tesbit ve tasnif işlemlerinin bile henüz tamamlanamadığı herkes tarafından bilinmektedir. Öyleyse, Türk tarihçisinin karşısında son derece önemli güçlükler var demektir.

Her ilim dalında güçlükleri yenmenin yolu, o ilmin metodolojisinden geçer. Özellikle matematik gibi somut bir ispatlama veya tabiî ilimlerde olduğu gibi deneye dayanma imkanına sahip olmayan tarihin ilmîliği sırf metoduna bağlı bulunmaktadır. Nitekim, elinizdeki kitabın yazarı, "tarih, ancak, metodu, tarih tenkidi sayesinde ve yardımcı ilimlerin müdahalesiyle ilmîdir. Bunun içindir ki, araştırma, açıklama ve kontrol tarzının ciddîliği sebebiyle, geniş mânâda, tarihin bir ilim, -beşerî ilimlerin en beşerîsi,- olduğu müdafaa edilebilir" demektedir.

Türkiye'de tarih metodolojisiyle ilgili araştırmalar maalesef son derece sınırlıdır. Cumhuriyet döneminde, gazeteler ile popüler veya ilmî dergilerde, "tarih" veya tarih metodolojisinin muhtelif cepheleriyle ilgili olarak yayınlanan makalelerin sayısı takriben üçyüz civarındadır. Aynı konularda yayınlanan kitapların sayısı ise, bilebildiğimiz kadarıyla, yirmiyi pek aşmamaktadır. Bunlardan yedisi 1932-1954 yılları arasında, biri 1975'de, ondördü ise 1980'den sonra yayınlanmıştır. Bu rakamlar kesin olmamakla birlikte, ülkemizde tarih metodolojisine duyulan ilginin azlığını, ancak 80'lerden sonra bu ilginin giderek arttığını göstermektedir. Belirtilmesi gereken bir husus da, sözkonusu kitapların sadece altısının telif, geriye kalanların ise tercüme olduğudur. Bunu tabiî karşılamak gerekir, zira her kültürün yeniden doğuş dönemlerinde tercümenin önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Bu sebeple, bu konuda yapılan tercümelerin de yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Mutlaka tarih metodolojisiyle ilgili önemli kitapların hızla dilimize aktarılması gerek-

tiğine inanıyorum. Tabiî bu arada, bir taraftan dünden bugüne tarihçiliğimizin tarihini tahlil eden araştırmalar yaparak sonuçlarını yayınlamamız gerektiği gibi, diğer taraftan tarihe ilgi duyanlara yeni ufuklar açacak yeni metodolojik eserlerin kaleme alınması da şarttır.

Belçikalı tarihçi Léon-E. Halkin'den tercüme ederek Türk okuyucusunun hizmetine sunduğum *Tarih tenkidinin unsurları* adlı bu kitabın, Türk tarihçiliğinden hiç bahsetmemesine rağmen, birçok bakımdan Türk tarih ilmine katkıda bulunacağını ümit ediyorum. Öğrenciler, tarih hocaları ve araştırıcıları kadar tarihe ilgi duyan herhangi bir münevver de, bu kitapta, tarih tenkidinin temel prensiplerini, tarih tenkidinin ilkçağdan günümüze Avrupa'daki macerâsını ve değişik ekollere mensup batılı bazı büyük tarihçilerin tarih hakkındaki görüşlerini yakından ve birarada tanıma imkanını bulacaktır. Böylece, bu prensip ve perspektifler sayesinde, tarih araştırıcısının Türk tarihçiliği üzerinde daha fazla düşünmeye yöneleceğini, tarih ile ilgilenen münevverin ise, okuduğu kitapların ilmîliğini tayin hususunda sağlam ölçüler elde edeceğini umuyorum.

Burada, sözü bitirmeden önce, tercümeyi kitabın aslı ile ciddî ve titiz bir şekilde karşılaştırdıktan sonra, kendisi ile yaptığımız tartışmalarla, kitabın anlam bakımından daha sağlam, ifâde bakımından da daha güzel olmasına katkıda bulunan arkadaşım Fahrettin Arslan'a ve eserin basıma hazır hâle getirilmesine yardımcı olan genç meslektaşlarım Oktay Özel, Fahri Unan ve Mehmet Seyitdanlıoğlu'na teşekkür ederim.

Bahaeddin Yediyıldız
Ankara 1989

ÖNSÖZ

Okuyucular bu kitapta tarih tenkidinin unsurlarını ve ayrıca tarih ve tenkid hakkında, tarihî hakikat hakkında, tarihî vesika hakkında açıklamalar bulacaklardır.

Bu eserin birinci kısmı, tarih çerçevesinde on kesitten ibâret olan on metod bölümü hâlinde tenkidin vasıtalarını ve gayelerini tasvir etmektedir. Planın bu şekilde düzenlenmesi bazı tekrarları kaçınılmaz kılmıştır.

İkinci kısım, tenkidi İlk-çağ'dan günümüze kadar bazı büyük tarihçilerin eserleri çerçevesinde incelemekte, ve onların kitaplarından alınmış okuma parçaları sunmaktadır.

Nihayet sonuncu kısım, tarihçilerin veya filozofların on kadar metnini biraraya getirmektedir; bunlar tarih, onun metodu, değeri ve anlamı hakkındaki hususî metinlerdir . Menşe'leri ve telkinleri itibariyle farklı olan bu metinler, tarih tenkidi için - tamamlayıcı, bazan birbirini tutmaz, - her zaman uyarıcı vesikalar olarak telâkkî edileceklerdir.

*
* *

Esas mesele, tarihi zekice okumaya, onun mânâsına sahip olmaya, ayrıca onun tekniklerini elde etmeye kabiliyetli olmak kadar tarih yazmaya kabiliyetli olmak da değildir. Müstakbel tarihçi, çok okumak ve durmaksızın tenkidin prensiplerini uygulamaya bağlamak zorunda kalacaktır[1]. Bu eserin baş kısmındaki bibliyografya ve onu tamamlayan dipnotları, bu konudaki okuma ve düşünceye yön verecektir.

Kitabımı kullanacak olan herkesten gözlemlerini ve düşüncelerini benden esirgememesini rica ediyorum.

[1] *Initation à la critique historique* (4. bs., Paris, Colin, 1973, 268 s.) adlı daha geliştirilmiş bir eserde, konu ile doğrudan ilgili bazı meseleleri inceledim.

UMUMÎ BİBLİYOGRAFYA

Ph. ARIES, *Le temps de l'histoire*, in-12, Monaco, 1954.

R. ARON, *Introduction à la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique*, in-8°, Paris 1938.

F. BATTAGLIA, *La valeur dans l'histoire* (trad. de l'italien par M.-L. ROURE), in-12, Paris, 1955.

K. L. BELLON, *Wijsbegeerte der geschiedenis*, in-8°, Amsterdam, 1953.

E. BERNHEIM. *Lehrbuch der historischen Methode*, 6° éd., in-8°, Berlin, 1908.

H. BERR, *La synthèse en histoire*, 6° éd., in-8°, Paris, 1967.

M. BLOCH, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, in-8°, Paris, 1949.

F. BRAUDEL, *Ecrits sur l'histoire*, in-8°, Paris, 1969.

J. BRUHAT, *Destin de l'histoire*, in-12, Paris,1948.

H. BUTTERFIELD, *History and human relations*, in-8°, Londres, 1951.

E. CALLOT, *Ambiguïtés et antinomies de l'histoire et de sa philosophie*, in-8°, Paris , 1962.

Les catégories en histoire. Ouvrage collectif publié sous la direction de Ch. PERELMAN, in-8°, Bruxelles,1969.

A. CHAMSON, *Clio*, in-12, Paris, 1929.

A. CHOULGUINE, *L'histoire et la vie. Les lois, le hasard, la* volonté humaine, in-8°, Paris, 1957.

R. G. COLLINGWOOD, *The idea of history*. 5° éd., in-8°, New York, 1956.

A. A. COURNOT, *Traité de l'enchainement des idées fondamentales dans les sciences et dans l'histoire*, in-8°, Paris, 1922.

R. COUSINET, *L'enseignement de l'histoire et l'éducation nouvelle*, in-12, Paris, 1950.

E. DARDEL, *L'histoire, science du concret*, in-12, Paris, 1946.

Ch. DE SMEDT, *Principes de la critique historique*, in-12, Liège, 1883.

W. DILTEY, *Introduction à l'étude des sciences humaines. Essai sur le fondement qu'on pourrait donner à l'étude de la société et de l'histoire* (trad. de l'allemand par L. SAUZIN), in-8°, Paris, 1942.

W. DRAY, *Laws and explanation in history*, in-8°, Oxford, 1957.

J. EHRARD et G.-E. PALMADE,*L'histoire*, 2° éd., in-4°, Paris, 1966.

L. FEBVRE, *Combats pour l'histoire*, in-8°, Paris, 1953.

L. FEBVRE, *Pour une histoire à part entière*, in-8°, Paris, 1962.

K. FEDERN,*The materialist conception of history*, in-8°, Londres, 1930.

P. GARDINER, *The nature of historical explanation*, in-8°, Oxford, 1952.

P. GEYL, *Use and abuse of history*, New Haven, 1955.

P. GEYL, *Debates with historians*, in-8°, Groningen, 1955.

H. GOUHIER, *L'Histoire et sa philosophie*, in-8°, Paris, 1952.

R. GROUSSET, *L'homme et son histoire*, in-12, Paris, 1954.

D. HALLEVY, *Essai sur l'accélération de l'histoire*, in-12, Paris, 1948.

L.-E. HALKIN, *Initiation à la critique historique*, 4° éd., in-8°, Paris, 1973.

L. HALPHEN, *Introduction à l'histoire*, 2° éd., in-12, Paris, 1948.

P. HARSIN, *Comment on écrit l'histoire*, 5° éd., in-12, Liège, 1949.

L'histoire et ses méthodes. Volume collectif publié sous la direction de Ch. SAMARAN, in-12, Paris, 1961.

L'histoire sociale. Sources et méthodes, in-8°, Paris, 1967.

H.C. HOCKETT, The critical method in historical research and writing, in-8°, New York, 1958.

L'homme et l'histoire. Actes du VIe Congrès des Sociétés de philosophie de langue française, in-8°, Paris, 1952.

L'homme, le monde, l'histoire. Cahiers du Collège Philosophique. in-12, Paris, 1948.

J. HOURS, *Valeur de l'histoire*, in-12. Paris, 1954.

J. HUIZINGA, *De wetenschap der geschiedenis*, in-8°, Haarlem, 1953.

K. JASPERS, *Origine et sens de l'histoire* (trad. de l'allemand par H. NAEFF), in-8°, Paris, 1954.

A. LABRIOLA, *Essai sur la conception matérialiste de l'histoire* (trad. de l'italien par A. BONNET), 2° ed., in-12, Paris, 1902.

P. LACOMBE, *De l'histoire considérée comme science*, 2° éd., in-8°, Paris 1930.

Ch.-V. LANGLOIS et Ch.SEIGNOBOS, *Introduction aux études historiques*, 5°éd., in-12, Paris, 1902.

H. LEFEBVRE, *La fin de l'histoire*, in-8°, Paris, 1970.

E. LE ROY LADURIE, *Le territoire de l'historien*, in-8°, Paris, 1973.

Th. LITT, *Die Wiedererweckung des geschichtlichen Bewussiseins*, in-12, Heidelberg, 1956.

K. LÖWITH, *Meaning in history*, in-8°. Chicago, 1949.

G. LUKACS, *Histoire et conscience de classe* (trad. de l'allemand par K. AXELOS et J. BOIS), in-8°, Paris, 1960.

J. MARITAIN, *Pour une philosophie de l'histoire*, in-8°, Paris, 1959.

H.-I. MARROU, *De la connaissance historique*, 3° éd., in-12, Paris, 1959.

H.-I. MARROU, *Théologie de l'histoire*, in-8°, Paris, 1968.

A. MARWICK, *The nature of history*, in-8°, Londres, 1970.

P. MASSON-OURSEL, *La morale et l'histoire*, in-8°, Paris, 1955.

F. MEINECKE, *Die Entstehung des Historismus*, 2 vol. in-8°, Munich, 1936.

Ch. MORAZE, *Introduction à l'histoire économique*, 2° éd., in-12, Paris 1948.

Ch. MORAZE, *La logique de l'histoire*, in-12, Paris, 1967.

R. MOUSNIER et D. HUISMAN, *L'art de la dissertation historique*, in-12, Paris, 1960.

Ch. OMAN, *On the writing of history*, in-8°, Londres, 1939.

G. PLEKHANOV, *Essai sur le développement de la conception moniste de l'histoire* (trad. du russe par L. GALINSKAIA), in-8°, Moscou, 1956.

K. POPPER, *Misère de l'historicisme* (trad. de l'anglais par H. ROUSSEAU), in-8°, Paris, 1956.

La quantification en histoire. Ouvrage collectif publié sous la direction de G. KURGAN et Ph. MOUREAUX, in-8°, Bruxelles, 1973.

M. REINHARD, *L'enseignement de l'histoire*, in-12, Paris, 1957.

G.J. RENIER, *History, its purpose and method*, in-8°, Londres, 1950.

P. RICOEUR, *Histoire et vérité*, 2e ed., in-12, Paris, 1964.

J.M. ROMEIN, *Theoretische geschiedenis*, in-8°, Groningen, 1946.

G. ROUPNEL, *Histoire et destin*, in-12, Paris, 1943.

P. SALMON, *Histoire et critique*, in-8°, Bruxelles, 1969.

H. SEE, *Science et philosophie de l'histoire*, 2e éd., in-12, Paris, 1933.

E. R. A. SELIGMAN, *L'interprétation économique de l'histoire* (trad. de l'anglais par H.-E. BARRAULT), in-12, Paris, 1902.

F. STERN, *The varieties of history*, in-12, New York, 1957.

Eg. I. STRUBBE, *Inleiding tot de historische critiek*, 2e éd., in-8°, Anvers, 1961.

G.-M. TREVELYAN, *L'histoire et le lecteur* (trad. d'anglais par C. SERESIA), in-12, Bruxelles, 1946.

P. VENDRYES, *De la probabilité en histoire*, in-8°, Paris 1952.

P. VEYNE, *Comment on ècrit l'histoire*, in-8°, Paris, 1971.

F. WAGNER, *Geschichtswissenschaft*, in-8°, Fribourg-en-Brisgau, 1951.

W. H. WALSH, *An introduction to philosophy of history*, in-8°, Londres, 1951.

A.-D. XENOPOL, *La théorie de l'histoire*, 2e éd., in-8°, Paris, 1908.

BİRİNCİ KISIM

TARİH TENKİDİNİN VASITALARI VE GAYELERİ

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİH TENKİDİ VE TARİH

Özet. - Tarih tenkidinin tanımı. -Tarihin tanımı.

- Tarih bir ilim midir? - Tarih felsefesi. - Tarih yazmanın sebepleri. - Tarihin faydası.

Tarih tenkidi, tarihte doğruyu yanlıştan ayırdetmeye tahsis edilmiş bir metoddur. O halde bu disiplin, hakikatin normlarının incelenmesi olarak algılanan mantığa bağlıdır[1]. Bu ilmî bir metoddur, çünkü o, sıkı, titizdir; şahsî tercihler kadar keyfî uzlaşmalardan da uzaktır, asırların emek mahsulü tecrübesini aralıksız tahkik etme ve kanunlaştırma gayreti göstermektedir. Tarih tenkidi, dâhî bir kafanın ürünü değildir; o, uzun bir gayretle gerçekleşir. Diplomatik[2], tefsir[3] veya filoloji[4] gibi diğer bilim dallarından almış olduğu yardım da inkâr edilemez.

Tarih ancak şâhitliklere dayalı olarak yazıldığından, tarihte doğruyu yanlıştan ayırmak, üç temel işleme indirgenir: *Herşeyden evvel şâhitlikleri araştırmak;* sonra onları kontrol etmek; nihâyet onları anlamak[5].

Bazı kimseler tarih tenkidinin, sağduyuya ve meselenin bilinmesine indirgendiğini iddia etmişlerdir[6]. Şüphesiz sağduyu ve ehliyet dışında geçerli tenkid yoktur, fakat tenkid daha öteye gitmektedir: o, yardımcı ilimlere başvurur, onları yönlendirir ve kontrol eder[7], tarihî konu üzerinde onu kendi araştırmalarının süzgecinden geçirerek, muhakeme yürütür. O, bilgi işlemlerinin tanzim edilmiş bir bütünüdür. Diğer taraftan,

[1] Mantık, düşüncenin ideal kanunları ilmi ve onları doğru olarak hakîkatin araştırılmasına ve ispatlanmasına uygulama sanatıdır. -Bu konuda şu eserlerden yararlanılabilir: Ch. PERELMAN ve L. OLBRECHTS-TYTECA, *Traité de l'argumentation*, 2. bs. Bruxelles, 1970; -L. MAYNARD, *Logique et philosophie des sciences*, 2. bs., Paris, 1958.

[2] Bkz. s. 31.

[3] Tefsîr (exégèse), İncil metinlerini inceleyen bilim dalıdır. (Bilindiği gibi İslâm'da da Kur'an'ın yorumuna *tefsîr* denilmektedir. B.Y.).

[4] Bkz. s. 35.

[5] Bu üç işlem, belgelerin araştırılması (heuristique), asıl tenkid (critique) ve metinlerin yorumlanması (herméneutique)dir. Bu birinci kısmın üçüncü ve dördüncü bölümlerine bkz.

[6] H. BOUASSE, *Géographie mathématique*, Paris, 1923, s. XIX.

[7] Beşinci bölüme bkz.

tarih, doğrudan olguların kendisine ulaşmaz, onları vesikalar çerçevesinde yakalar.

Tarih tenkidinin rolü, doğru, muhtemel, mümkün, inanılmaz, yanlış, yalan, doğrulanması imkansız olanı ayırdetmekten ibârettir. Sâdece hatâlı bir vesikayı bertaraf etmekle yetinmez, doğru bir vesikada hatâlı olabilecek hususu veya tahrif edilmiş bir şâhitlikle varlığı sürüp gidebilen gerçeği ayırdetmek de ona düşmektedir.

*
* *

Tarih kolay kolay tanımlanamamaktadır. Kelimenin çok farklı mânâları vardır; çünkü o, doğru veya yanlış hikâyeleri, veya tarihî gerçekliği ve nihâyet, tarih bilgisini belirtebilmektedir.

Napoléon, Hudson Lowe'a "Bizim konuşmamız, tarihtir" dediği vakit, o, muhatabına, bu konuşmanın tarihî gerçekliğe âit olduğunu anlatmak istemiyordu, fakat bu konuşmanın tarihî bilgi olarak sonraki nesillere aktarılmaya lâyık olduğunu belirtiyordu.

Burada, kelimenin bu anlamı, yâni bilgi-tarih üzerinde duracağız. Böyle bir yaklaşımla ele alındığında, tarih, insanların geçmişini inceleyen ve onların sosyal kapsamlı eylemlerinin bir tablosunu takdim eden bir disiplin olmaktadır.

Asıl tarihin insanlarla ilgilendiğini ve dünyanın veya kainatın geçmişini kucaklamadığını tasrih ederek bu tanımı açıklayalım[8]. Tarih, insanlarla onların faaliyetlerinden tanıyabildiklerimiz çerçevesinde ilgilenmektedir. O, bu faaliyetlerde, sosyal bir değeri olan, yâni bizzat topluluğu aydınlatan herşeyi araştırmaktadır. Meselâ, biyografi[9], muhtemel okuyucularının zihnî meşguliyetleriyle münâsebeti olmayan bir küçük olgular dizisinden başka bir şey olacak derecede zenginleştiği vakit, ancak hakkıyle tarih seviyesine ulaşmaktadır. Napoléon'un muhafızıyla yaptığı basit bir konuşma bu kapsama sahip olabilir, zira Napoléon'un ferdî tarihi, umumî tarih üzerinde yankı uyandırmaktadır.

[8] Daha muhteris tanımlar vardır. "Kozmoloji, jeoloji, paleontoloji, medeniyetlerin tetkiki, vs..., bütün bunlar tarihtir". Krş. W. DEONNA, "Terminologie historique", *Revue de synthèse historique*, Paris 1926, c. 42, s. 72. -"Tarih beşerî geçmişin ve daha geniş olarak, güneş sistemine müteallik geçmişin ve daha da geniş mânâsıyle, kâinatın geçmişinin tahkiyeli tasviridir". Krş. P. MOUY, *Logique et philosophie des sciences*, Paris, 1944, s. 153.

[9] Dokuzuncu bölüme bkz.

Zaten, bilgi-tarih, bütün olgulara ulaşmaz[10]. Ulaşabildiği bütün olguları da tutmaz. "Tarihî olgular" diye adlandırılan bazı olgularla, yani ehemmiyetli olgularla, dikkate değer hâdiselerle meşgul olur. Acaba bir olgunun, diğer olgularla sahip olduğu münasebetler ve icrâ edebildiği tesir dışında, ehemmiyetinin ölçüsü nedir? Böylece görülmektedir. ki, tarihî olgu, tarihî hakikatin aleyhine bile olsa, her zaman değilse de genellikle ortak hafızanın tesbit ve muhafaza ettiği "bir fikir fenomeni"-'dir. Böylece, Napoléon mitosu, III. Napoléon'a tarihî Napoléon'dan çok daha başka bir şahsiyet kazandırmıştır. Ossian'ın Macpherson tarafından yayımlanan şiirleri, edebiyat tarihinden çıkarılmıştır: Bu şiirlerin uzun zaman İskoçyalı bir şairin kendi eseri olduklarına inanılmış olması tarihe âittir, tarihî bir olgudur. Sükut bile, zımnî bir itirafı, sıkıntılı bir muvafakati açığa çıkardığı vakit tarihî bir olgu olabilmektedir. 1956'da Kruşçev'in[11] Stalin'e karşı büyük nutkunun ertesinde Batılı komünist basının sükutu böyledir.

Nihayet, sadece geçmişin tarihi vardır. Niçin? Çünkü şimdiki zaman, dengeli bir yargıya imkan sağlaması bakımından bize fazla yakındır. Şimdiki zaman, tarih açısından tam şekline kavuşmamıştır. O ancak neticelerini ortaya koyduğu vakit, yani geçmiş olduğu zaman tarih için var olmaktadır.

Tarih ancak kapandığı zaman tam anlamını kazanmaktadır. Bu bir tarih türü olan biyografide özellikle doğrudur. Meşhur bir adamın tarihi, eserini tamamlamadan önce nasıl yazılabilir?

Tarihçi, tarihi, -hattâ umumî tarihi,- şimdiki zamana atıfla veya en azından, hâdiselerin bilinen neticesi muvacehesinde, ancak gelecekte müşahede edebilir. İki dünya savaşı arası ancak, bir devri kapayıp diğer bir devri açan Dantzig[12] fâciasından itibaren anlaşılır hâle gelmektedir.

*
* *

Tarihi bir ilim olarak değil fakat bir disiplin olarak adlandırdık. Deyimlerin asıl mânâları gözönüne alındığında, tarih, ilmin tanımına uymamaktadır; o, matematik gibi soyut ispatlamalardan ibâret değildir.

[10] Tarih, meydana gelişlerinin yavaşlığı yüzünden seçilemez nitelikte olan fenomenleri bilmez. Krş. P. VALERY, *Regards sur le monde actuel*, Paris, 1931, s. 24.

[11] Bkz. s. 19.

[12] İkinci Dünya Harbi başlangıcında, Hitler'in birlikleri tarafından gerçekleştirilen Dantzig saldırısına atıfta bulunuyoruz.

Tabiat ilimlerinde olduğu gibi uygulama yoluyla doğruluğu tahkik edilemez. Nihâyet o, önceden görmeye imkân sağlayan kanunlarla sonuçlanmaz.

Bununla birlikte, bazı tarihçiler, tarihin kanunlarını keşfettiklerini sandılar[13]. Daha kalabalık olan diğerleri ise, tarihin henüz bilinmeyen kaidelere tâbi olduğunu farzetmektedirler[14]. Medeniyetin güneşin hareketini takip ettiği ve doğudan batıya doğru gittiği tezi bir kanun mudur? Milletlerin irsî rekabeti bu kanunlardan bir diğeri midir?... Bu tür hükümlerin sınırlı, bazan reddedilebilir, yersiz bir genellemeyle sonuçlanan bir müşahedeye dayandırıldıklarını göstermek zor olmayacaktır sanırım.

Bazı toplumlar yok olup gitmiştir. Tarih bunların sayısını vermektedir. Bu toplumların yok oluşu, bir takım kanunlar gereğince değil, fakat, Toynbee[15]'nin dediği gibi, şartların meydan okuyuşuna cevap veremedikleri içindir. Kitleler psikolojisinin veya ekonomi politiğin kanunları, tarihin kanunları değildirler.

Tarih, çok sayıda bilinmeyen ve değişken ihtivâ etmektedir. Bu sebeple de, onun, kanunlar, diğer bir ifâdeyle, hem geçmiş hem de gelecek için geçerli neticeler çıkarması güçleşmektedir. Küllî tarihin tabiî akışını duyularımız tam olarak algılayamamaktadır.

Tarihin oluşumu tektir ve tersine çevrilemez. Tarihçilerin yargıları, muvafık olabilirler; aslâ zarurî olmayacaklardır. Hâdiseler kendi neticeleri içinde uzayıp gidiyor ve biribirlerini takip ediyorlarsa da durumlar hiçbir zaman birbirinin aynı değildir.

Astronomi âlimi Charles Nordmann, birden bire tarihçi kesilerek, haksız yere, "savaş hâdisesinin, bütün tabiî hâdiseler gibi, tecrübeyle yargılanabileceğini" ileri sürmektedir[17]. Tarih şâhitliklerle yazılır, tecrübelerle değil, ve bir savaş labaratuvarda tekrarlanamaz. Artık kesinlikle yeniden üretilemeyecek olan hâdise, tarihin tam konusudur. Diğer taraftan, ilim, tesâdüf ve ârızî üzerine dayandırılamadığından, "tarih kanunu" kavramı bile kabul edilemez gözükmektedir.

[13] Yeni bir kitapta örnekler vardır: R. GROUSSET, *L'homme et son histoire*, Paris, 1954, s. 67-70, 102-105.

[14] F. VON HAYEK, *Scientisme et sciences sociales* (İngilizceden çev. R. BARRE), Paris, 1953, s. 84 vd...

[15] Bkz. s. 119, not: 13.

[16] Yani, zarurî kelimesinin felsefî mânâsıyle, mutlak bir değerde olmayacaklardır.

[17] Jean-Norton CRU, *Témoins*, Paris 1929, s. 454.

Tarih ancak, metodu, tarih tenkidi sayesinde ve yardımcı ilimlerin müdahalesiyle ilmîdir. Bunun içindir ki, araştırma, açıklama ve kontrol tarzının ciddiliği sebebiyle, geniş mânâda, tarihin bir ilim, -beşerî ilimlerin en beşerîsi,- olduğu müdafaa edilebilir. Lucien Febvre, mütevazî bir şekilde, tarih "konusu kanunlar keşfetmek olmayan, fakat bize anlama imkanı sağlayan bir ilimdir"[18] diye yazıyordu.

*
* *

Tahlilimizin bu noktasında, "tarih felsefesi" meselesiyle karşılaşmamak mümkün değildir. Tarih felsefesi ifâdesi müphemdir ve çokanlamlıdır. O, bazan tarih sentezini, nâdiren de filozofun tarih metodunun değeri hakkındaki düşüncesini ifade eder[19]. Tarihten dersler çıkarıldığını iddia eden açıklayıcı sistemleri tarih felsefeleri diye adlandırmak çok daha yaygındır. Bossuet[20]'nin kaderciliğiyle veya Condorcet[21]'ye çok kıymetli gözüken terakkî nazariyesiyle, Auguste Comte[22]'un üç hâl kanunu veya Karl Marx[23]'ın tarihi materyalizmiyle sözkonusu edilmek istenen, işte beşerî tekâmülün bütüncü izahları olan bu sistemlerdir. Tarih felsefeleri, bir dünya görüşü ve bir insan fikri gereğince tarihe bir anlam vermektedirler; tarih vesikalarına yabancı mülahazalara başvurmaktadırlar; herşeyden önce bunlar, felsefedirler[24].

Bu çok umumî tezlerin terkedilebileceği neticesine varmıyoruz. Fikirlere sahip olan her tarihçi, bilmeksizin tarih felsefesi yapar. Geçmişi açıklama veya tahlil ederek sergileme tehlikesine atıldığı andan itibaren, tarih felsefesi yapmamayı başarabilen hiçbir tarihçi yoktur. Bununla birlikte, teorilerini haklı göstermek için tarihten örnekleme yapan yazarla kılı kırk yararcasına vesikalarıyla münasebeti muhafaza eden yazar arasındaki fark açıktır.

*
* *

İnsanlar niçin tarihle ilgilenmektedirler? Eğer insanlar şuurlu bir şekilde veya farkında olmaksızın, tarihten ders almak veya tarih sayesinde

[18] L. FEBVRE, *Combats pour l'histoire*, Paris 1953, s. 117.
[19] R. ARON'un durumu böyledir, *Introduction à la philosophie de l'histoire*, Paris 1938.
[20] Bossuet (1627-1704).
[21] Condorcet (1743-1794).
[22] Comte (1798-1857).
[23] Marx (1818-1883).
[24] H. GOUHİER, *L'histoire et sa philosophie*, Paris 1952, s. 125 vd...

hoş vakit geçirmek istemeselerdi, bilgi-tarih ve dolayısıyle tarih tenkidi varolmazdı. Bazıları bizzat geçmişin kendisine bağlanmaktadırlar, halbuki başkaları geçmişin tekâmüldeki rolü hakkında kafa yormaktadırlar. Birinciler, tarihte bir kaçış imkanı aramaktadırlar, diğerleri ise ondan bir açıklama değeri beklemektedirler. O halde, tarihe duyulan ilginin âmilleri çok çeşitlidir. Bu âmiller, tek başlarına, birbiri ardından veya aynı anda etkili olmaktadırlar[25].

Herşeyden önce, insanlarda insiyakî bir zevk, hâtıraların zevki vardır. Burada sözkonusu olan, ferdin, âilenin, grubun veya sosyal ortamın hâtıralarıdır.

Bu ilk sebebe, doğru veya yalan hikâyelere, efsânelere, masallara, tarihlere duyulan hissî câzibe eklenmektedir.

Metafizik bir özlemin, ciddî bir tarih, yani terkiple son bulacak olan isbatlı tarih istikametinde insanları hakikate doğru itmesi de pek seyrek rastlanan bir olay değildir.

*
* *

Nihayet, insan kompleksinin, tarihin zenginliğinin ve sınırlarının anlamı da bir uyarıcı olarak insanların düşüncesine tesir etmektedir. İlmî zihniyet, tarihçilere daima daha sıkı metodların ve daha iyi temellendirilmiş sonuçlarının sürekli bir kontrolünü teklif etmektedir. Tarihte en az sübjektif ve en ilmî olan şey, onun tenkid metodudur.

Tarih faydalı mıdır? Bize ders vermekte midir? Neye yarar?... Bugün artık tarihin bir fazilet mektebi olduğunu savunmaya cesâret edilemez. O, iyilik nümûneleri kadar kötülük nümûneleri de vermektedir. Tarih, bir kütüphâne, bir askerî fabrika, bir hazinedir. O, aslâ bir kehânet değildir.

Tarihin geleneklerin koruyucusu olduğunu söylemek saçmadır. Bununla beraber, koruyuculuk sıfatı, terihin nesillerin saygı duyduğu en sağlam hususiyetlerinden biridir, çünkü onun bu hususiyeti sırf bütün gelenekleri, en iyileri ve en kötüleriyle muhafaza ettiği için tartışma konusu yapılmaktadır.

Paul Valéry[26] "Tarih bize önceden görme imkanı pek vermez, fakat, zihnin bağımsızlığı ile ortak olduğundan bizim daha iyi görmemize yar-

[25] P. JANET, *L'évolution psychologique de la personnalité*, Paris 1929, s. 538.
[26] P. VALERY, *Variété*, Paris 1934, c. I, s. 165.

dım edebilir'' diye yazıyordu. Daha ileri gitmek gerekir, zira tarihin bilinmesi, geleceği düşünmek için zarûrîdir: istikbâlin hayalleri, geçmişe karşı gelmek istedikleri zaman bile, kendi unsurları içinde, ona bağlı bulunmaktadırlar.

Tarihin dışında ne geleneğin mânâsı, ne de geleceğe uzanma sözkonusudur.

Tarih üzerinde tefekkür gerçekten tenkid zihniyetinin teşekkülüne katkıda bulunur, insanı tanımaya yardım eder. Tecrübî ilimlerde matematik ne ise beşerî ilimlerde de tarih odur; diğer bir ifâdeyle bu iki ilim, doğruluğun ve hakikatin teminatıdır. İnsan geçmişini ne kadar iyi tanırsa, onun o ölçüde daha az kölesi olur.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ GERÇEKLİKTEN TARİHÎ HAKÎKATE

Özet. - Tarihî hakikatin tanımı. - Tam tarafsızlık imkânsızdır. -Objektifliğin sınırları. - Gerçekliğin kendisine ulaşılamaz. -Tarih bir tasavvurdur. - Sebep ve sebepler. - Tarih herşeyi açıklamaz. - Tarihî hakikatin zorunlulukları ve sınırları.

Genel hakikat mefhumu, tarih tenkidine bağlı değildir; o, mantığın ufuklarını bile aşar, zirâ hakikat metafiziğe ait bir kavramdır.

Her ilmî metod gibi, tarih tenkidinin mütevazî rolü, kendi sisteminin hakikatine riâyet etmekten ibarettir. Tenkidin işlemleri ve tarihçinin zihnî yetenekleri, mümkün olduğu ölçüde yalanı ve hatayı bertaraf etmeye, hakkında her insanın iptidaî bir fikir sahibi olduğu bu hakikate hizmet etmeye yönelmek zorundadırlar.

Tarihî hakikat, müşahhas hususiliği içinde geçmişin tasavvurudur. Bu hüküm, tarihçinin hem tarafsızlığını hem de objektifliğini gerektirir. Fakat, işte bu noktada meseleler çatallaşır, çünkü insan olarak tarihçi ve tarihî olarak olgu izafîliğin baskısına mâruzdur. Tarih bilgisi, şâhitlikleri takdir eden ve tartan tarihçiden ayrılamaz. Tarihî olgu ancak tarihçinin tasavvuru çerçevesinde algılanabilir.

Tarihçinin tarafsızlığından şüphe edebilir miyiz? Elbette, burada bir ahlâklılık imtihanı sözkonusu değildir. Taraflı tarih konusunda, herkesin en azından nazarî olarak görüş birliği içinde olduğu apaçık ortadadır, dolayısıyla bu konuda açıklamalar yapmak faydasız olur. Bugün tarihî determinizmi kim sırf sosyalist bir tarihin inşasına irca edebilir? Buna mukabil, Guizot[1]'dan sonra, Fransa'yı yaratanın burjuvazi olduğunu, dolayısıyla Fransa'nın kaderine hükmetme hakkının burjuvaziye ait olduğunu kim tekrarlayabilir? Tarihçiye, XIV. Louis ile birlikte tahtın methiyesini yapma, Condorcet[2] ile zorbalığa ve hurafeye karşı savaşma, veya Stalin ile partinin sağ kalanlarını övme görevini kim verebilir? Sırf kaderci, maddeci, ırkçı veya daha yaygın olarak, milliyetçi açıklama zihnimizi uzun süre tatmin etmeyebilir. Gerçekten, tarih adı veya görünüşü altında taraflı tarih, tarih değildir, fakat tarihin bir taklidi, "bilgi ihtiya-

[1] Guizot (1787-1874), tarihçi ve Fransız devlet adamı.
[2] Condorcet (1743-1794), filozof ve Fransız ihtilalci.

cından daha çok başka ihtiyaçları tatmineden pratik nitelikli bir uyarıcıdır''[3].

Biz burada namuslu bir tarihçide tarafsızlığın sınırlarını tartışıyoruz. Her insanın tercihleri vardır. İster onları takip etsin, ister onlarla savaşsın, tarihçi hissiz kalamaz. Bu güçlük karşısında son derece hassas olan Fénelon[4], iyi tarihçinin ''hiçbir döneme ve hiçbir ülkeye'' mensup olmamasını istiyordu. Gerçekleşmesi mümkün olmayan ve hatta akıldışı bir temenni! Her insan, bazan farkında olmadan ahlâkî anlayışlarını ve siyasî tercihlerini kendisinden tevarüs ettiği bir ortama mensuptur. Tarihçilerin en bağımsızları da hayatın kendisi olan bu mirastan kaçamazlar: Bu mirası reddettiklerini iddia ettiklerinde, tepkileri, kendilerini şekillendirmiş olan ortam için haksızlık olur. İnsan, kendisine rağmen, partizan olmaksızın taraflı olabilir.

İnsanın dışında, renksiz veya duygusuz tarih yoktur. Olguların ''kendilerinden bahsettiği'' hiçbir zaman görülmemiştir[5]. Tarih ancak ispat etme ve neticede yargıdır. O halde herşey, geçmişi değerlendirdiği gözlemevini seçen hâkime bağlıdır. Gerçeklik ressam için ne ise, tarihçi için de odur; nasıl ki tek bir manzara yoksa tek bir tarih de yoktur. Geçmiş herkese farklı bir ışık altında görünür. Tarihçi, ne yaparsa yapsın, -bütün diğer yazarlar gibi- eserlerinde duygu ve düşüncelerini anlatır ve kendini ele verir. Montaigne[6], ''benim şuurum bir noktayı bile tahrif etmez, şuur altına gelince, onu bilmiyorum'' diye itirafta bulunuyordu.

En tarafsız tarihçi daima zamanının ve memleketinin insanıdır; en objektif tarihçi bir izlenimci olarak kalmaktadır. Böyle olunca da, şimdiki zaman gerçeklik ve onun tasavvuru arasına yerleşirse buna şaşmamak gerekir. Tarih, içinde bulunulan zamandan hareketle, geçmişi düşünen her insanın içinde bulunduğu zaman muvacehesinde geçmişi kurmaktadır[7].

[3] B. CROCE, ''L'Historiographie et la vie pratique et politique'', *Revue de métaphysique et de morale*, Paris, 1938, c. 45, s. 617. -A. CHAMSON, *L'homme contre l'histoire*, Paris, 1927, s. 77,127. -Hitler, ''Yüksek dozlu yalanın belli bir zaman sonunda, hakikat kadar tesire sahip olduğunu'' yazmış ve bunu ispat etmiştir.

[4] Fénelon (1651-1715), Cambrai arşöveki.

[5] E. DARDEL, *L'histoire, science du concret*, Paris, 1936, s. 7 vd.

[6] Montaigne (1533-1592).

[7] D. PARODI, ''Nécessité et contingence en histoire'', *Revue de métaphysique et de morale*, Paris, 1949, c. 54, s. 245. -H. GOUHİER, ''Vision rétrospective et intention historique'', *La philosophie de l'histoire de la philosophie*, Paris, 1956, s. 133-141.

Şimdiki-zaman, tarihe kendi çözümlemesini empoze ettiği takdirde, onu bozar. Ancak, şimdiki-zaman, tarihe sorulacak soruların izâfî-ehemmiyeti hakkında bize bilgi verir. Bizim için son derece hassas olan tarihî hareketlerden bizi haberdar kılar, zira bu hareketler, bize kadar, bizim içimize kadar uzanmaktadır.

Şimdiki-zaman açıkça geçmişi aydınlatır[8]. Yaşadığımız çalkantılı zamanlar sayesinde biz bugün milletlerin nasıl doğduklarını ve nasıl öldüklerini daha iyi anlamaktayız. "Hükümet darbesi tekniği"nin bizim için artık gizli bir yanının kalmadığı günümüzde, bir Bonaparte'ın talihi bize daha hoyrat ve daha az avantajlı bir aydınlıkta gözükmektedir. 1940 Mayıs'ının paniği, 1789'un Büyük Korku'sunu açıklamaya yardım etmiyor mu? Geçmişle alâkalı hikâyelerden daha başka yerlerde, yeni ırkların ortaya çıktığını da görmekteyiz ve istilâların durdurulmaz şiddetini yaşamış bulunmaktayız.

Objektiflik, hakikatin peşinde olan tarihçinin gayretlerinin hedefi olarak kalmaktadır. O, olguları "vuku buldukları gibi"[9] göstermek, onları, yorumlarına sübjektif unsurlar katmaksızın, şimdiki-zamanla aydınlatmak peşindedir, fakat tam objektiflik, tam tarafsızlık kadar ondan esirgenmiştir.

Tarihî gerçeklik, bizatihî nüfuz edilemez niteliktedir. Bu gerçekliğin bilinmesi dolaylıdır, zira tarihçi ancak şâhitlikler yığını arasından bizzat kendisinin şâhidi olmadığı olguya yaklaşmaktadır. Aynısı yeniden üretilemediğinden tarihçi bu olguyu elinden geldiği kadar iyi bir şekilde yeniden kurmakta, onu yeniden takdim etmektedir.

Tecrübî ilimlerde bile bilgi esas itibariyle tasvirî değildir. Sözkonusu olan sadece görülen dünyanın fotoğrafını çekmek ve onu ölçmek değildir; onu kavramlarla ve yargılarla yeniden düşünmek gerekir. Fikir, müşâhededen önce gelir ve her araştırma bir istikâmet gerektirir[10]. O halde ilmî hakikat de inşa edilmiş bir hakikattir, fakat her zaman gerçeklikle karşılaştırılabilen bir hakikat. Bu objektif kontrol tarihî bilgide yoktur. Tarihçinin labaratuvarı yoktur. Onun tesbitleri gibi tahkikleri de gerçekliğe ulaşmaz[11]. Bununla birlikte o, mümkün olan en büyük objektifliği arzu etmekten ve araştırmaktan vazgeçmez: Tekrarlanan incelemeler ve tahminler vasıtasıyla, şâhitliklerin ve yorumlarının kontrolü, tarihçi için, devamlı bir endişe, zaman aşımına uğramayacak bir görev olacaktır.

[8] Trevelyan ve Bloch'un tamamlayıcı metinlerine bkz. s. 134, 136.

[9] Büyük Alman tarihçisi Ranke (1795-1886)'nin ifadesidir.

[10] M. BLOCH, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, Paris, 1949, s. 26.

[11] R. ARON, *Aynı eser*, s. 120 vd.

Tarihin göreliliği, onun tesirliliğini tehlikeye atan tek engel değildir. Ayrı veya sırf yanyana konulmuş olgular ancak tarihin konusudur, bütün tarihi oluşturmazlar. Hiç kimse, bu ham olguların mevcudiyetini inkâr edemez. Bastille, 14 Temmuz 1789'da düşmüştür. 28 Haziran 1919'da Versailles'da bir andlaşma imzalanmıştır. İlk atom bombası, 6 Ağustos 1945'te Hiroshima'yı vurmuştur. Önemli olan, kendi bağlamları içine yeniden yerleştirilen bu olguların tarihî kapsamıdır.

Saf tesbiti aşan ve tanıtlama (bürhan) dan sonra, şüpheyi bertaraf eden bir tarihî kesinlik de vardır. Jeanne d'Arc'ın Rouen'de yakılarak öldürüldüğü kesindir. 1830 Belçika ihtilâlinin, hamlesinin bir bölümünü Temmuz İhtilâli'ne borçlu olduğu kesindir. Troçki[12]'nin, çağdaş tarihte Stalin'in kendisine isnad ettiği rolden çok daha başka bir rol oynamış olduğu kesindir.

Bu kesinlik, hadiselerin tesbiti için söz konusudur, bunların tam izahı için aynı şey söylenemez. Tarihçi nasılı ve niçini bilmek ister: Bu arzusuna ancak olguların birbiriyle olan bağlantılarına nüfuz ederek ulaşabilir. Tarihi izah etmek, yaşanan benzerlikler sayesinde, tarihî hadiselerin şartlarını tayin etmek, yeniden kendi ortamı içine yerleştirilen konunun değişkenlerini anlamaya yardımcı olmaktır. O halde, tarihte her sebep ilişkisi, kısmî bir ilişkidir. Her açıklama, iki hadise arasındaki karşılıklı bir ilişkidir, fakat hiçbir tarihî olgu, diğer bir tarihî olgunun tek ve münhasır sebebi değildir[13].

Geçmiş, şimdiki-zamanı şartlandırır: Bundan şüphe etmiyoruz, ancak bu herşeyi izah edemez ve hatta hadiselerin en basitinin bile tam olarak doğruluğunu ispat etmeye yetmez.

Bazan bir sebepler zincirine dokunduğumuz, belki de onu tuttuğumuz olur: Onun sonunu görmemekteyiz. Fransız-Alman rekabetinin tarihi bizi Verdun andlaşmasına[14] kadar sürükler. Eğer elkitapları bu safhada duruyorlarsa, bu sırf gerçekten durmak gerektiği içindir...

Bazı hallerde, muhakeme, sebepleri daha iyi ölçme ve onlara hakikî yerlerini verme imkânı sağlar. Eğer Marathon, Miltiade'ın zaferini görmemiş olsaydı, "Yunan mucizesi" meydana gelmeyebilirdi[15]. Waterloo'nun tohumları Trafalgar mağlûbiyetinde yer almaktadır; Nelson,

[12] Troçki (1877-1940).
[13] P. GEYL, *Use and abuse of history*, New Haven, 1955, s. 70.
[14] 843'te Charlemagne imparatorluğunun bölüşülmesi.
[15] R. Aron'un metnine bkz. s. 139. Marathon'un zaferi, Perslerin yenilgisi, İ. Ö. 490.

Welligton'ı haber vermektedir[16]. Buna mukabil, son harp sırasında, El-Alemeyn, Stalingrad, Normandiya veya Ardennes muharebeleri, -yankılarına rağmen- kelimenin tam mânâsıyla mukadder değillerdi; farklı bir sonuca sahip olmuş olsalardı bile, bu harekâtların neticeleri önceden aşılmıştı; başlıca karar, Hitler'in 4 Eylül 1939'da aldığı karar oldu: Hitler Polonya'yı işgal ettiği zaman, Almanya'nın kaderi daha önceden mühürlenmişti[17].

Diğer taraftan, sırf tek bir sebepler zinciri yoktur. 1939-1945 harbi, bir bakıma Versailles andlaşmasının hatalarından kaynaklanmaktadır[18]; bu andlaşma, birinci dünya harbinin sorumluluklarını sırf Almanya'ya yüklerken, iki yüzlü bir andlaşmadır; diğer taraftan, beceriksiz bir andlaşmadır, çünkü meşhur "Polonya geçidi"ni yaratıyordu ki bu geçit, hâlâ saygı duyulan bir gücü bölerek, Hitler propagandasının bahânesi ve onun nihaî saldırısının atlama taşı olacaktır. 1939 harbi, aynı anda dikkate alınması gerekli başka tür olgulara da bağlıdır: Eski müttefikler arasında uyuşmazlık, Milletler Cemiyeti[19]'nin başarısızlığı, Hitler'in gergin şahsiyetinin ağırlığı. Bu büyük hâdiselerin bir sebebi yoktur, yüzlerce sebebi vardır, bunlar arasından yapılacak ciddî bir tasnif imkânsız değilse de daimâ güçtür.

En az kusurlu tarih, ancak neticesi meçhul olan bitmemiş bir tekâmülün geçici yorumu olabilir.

*
* *

İşte, her yerde hakikati arayan ve onun ancak bir kısmını keşfeden tarihin; onsuz, nisyan veya yanılgı içinde kaybolup gitmesi muhtemel olanı kurtarmayı deneyen tarihin, hâli budur.

Tarihin elinden alınan şey, yalana terkedilir. Verdun yakınlarında, çok meşhur Süngüler Siperi (Tranchée des Baionettes)[20], turistik amaçlı

[16] Fransız deniz güçlerinin 1805'te Trafalgar'da mağlup olması, 1815'te Waterloo'da Wellington tarafından mağlup edilmelerini kaçınılmaz kılmıştır. "Nelson anahtarı aldı, Wellington onu kilitte döndürdü".

[17] Bkz. S. WESTPHAL, vs..., *The fatal decisions* (Almancadan çeviri), Londres, 1956. -W.L. SHIRER, *Le Troisième Reich* (İngilizceden çeviri), 2 cilt, Paris, 1961.

[18] Bir tarihî coğrafya haritasında "Polonya geçidi"ne bkz.

[19] Birinci dünya harbinden sonra milletlerarası bir teşkilâtın ilk denemesi.

[20] Jean-Norton CRU, *Témoins*, Paris, 1929, s. 33. (Tranché des Baionnettes: 1916 muharebesinde bir Fransız siperinin elemanı. Orada bombardımandan sonra müdafaada bulunanların sadece süngüleri ortaya çıkmıştır (çeviren).

kaba bir hayâl mahsûlüdür. Tarihin, kendi konusunu hayal mahsûlünün bütün şekillerinden: efsane[21], mitos[22] veya romanlaştırılmış tarihten[23] kurtarması gerekir. Tarih, hakikate en iyi şekilde böyle hizmet eder.

[21] Efsâne, ekseriya hakîkî bir temele sahip olan, fakat halk muhayyilesinin ve geleneğin değiştirmiş ve genişletmiş olduğu bir hikâyedir.

[22] Mitos, bir tasavvur denemesi, insan aklı tarafından açıklanamayan (veya öyle gözüken) fenomenlerin temsilî (allégorique), hissî ve didaktik bir açıklamasıdır. Bu tasavvur sisteminin değeri, -az çok hayalî olan- ontolojik temelinden ziyâde, bu sistemin zihinler üzerinde icra ettiği çekici güçten gelmektedir. Mitosun oyuncağı olmaksızın, tarihçi, tarihî olgu olarak onun değerini takdir etmek zorundadır.

[23] Romanlaştırılmış tarih, vesikalara bağlılıktan daha çok kolay okunacak bir sunuş endişesinde olan bir tarihçinin eseridir. En iyi tarihî romanlar, ilmî araştırmanın sonuçlarını maharetle geçmişe yerleştirirler, fakat genellikle tarihî romanlar, inşa edilmiş oldukları için uydurmadırlar, Aldous Huxley'in ifâdesini hatırlayalım: "gerçekliğin kriteri, onun özünde bulunan bağlantısızlıktır".

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TARİHÎ VESİKALAR

Özet. - Şahitlik olmaksızın tarih de olmaz. - Sözlü kaynaklar ve arkeolojik vesikalar. - Yazılı vesikaların kullanılma üstünlüğü. - Vesikalar ve dökümantasyon. - Vesika araştırma (heuristique). -Tarihin kaynakları nerede bulunur? - Tarihçilerin çalışmaları nerede bulunur? - Vesikaların korunması, araştırılması ve yayınlanması. - Tarih bibliyografyasının rolü.

Eğer insanlar geriye varlıklarının izlerini bırakmamış olsalardı, onların tarihlerini yazmaya başlayamazdık. Gerçek-tarihin bilgi-tarih olması için, bize insanların geçmişi hakkında şâhitlikler gerekmektedir. Bu şâhitlikler, umumiyetle yazılı vesikalardır. "Tarihin metinlerle yazıldığını" söylemek, herkesin bildiği bir şeydir. Bu doğrudur, ancak sözlü kaynaklarla da yazılan bir tarih vardır: Bu, en yakın geçmişin tarihi ve özellikle yakın ve gizli geçmişin tarihidir.

Fâiller ve şâhitler, bazan konuşurken bir takım şeyleri kapalı geçerler, fakat yine de onlar, yarım asırlık sabırdan sonra araştırma izni çıkacak olan bazı çağdaş arşivlerden daha ulaşılabilir kalmaktadırlar. Fransız Mukavemet Teşkilâtı (Résistance) müesseseleri hakkındaki bir eser böylece mülâkat yoluyla toplanmış, şahsî şâhitlikler üzerine temellendirilmiştir[1].

Diğer taraftan, arkeolojik kanlıntılarla, coğrafî müşahedelerle, kısaca, "insandan çıktığından, insana bağlı bulunan, insana hizmet eden, insanı anlatan, insanın mevcudiyetini, faaliyetini, zevklerini ve oluş biçimlerini ifade eden her şeyle[2]" yazılan bir tarih vardır.

Bizzat eski tarih bile bazan umulmadık vesikalara başvurmuştur. Uçaktan görülen bir manzara, normal müşâhedenin bitki örtüsü altında

[1] R. HOSTACHE, *Le Conseil National de la Résistance. Les institutions de la Clandestinité*, Paris, 1958. (*Résistance*, II. Dünya Harbi sırasında, Almanya tarafından ülkelerinin işgal edilmesine muhalefet eden birçok Avrupa Ülkesinin sivil ve askerî teşkilâtları tarafından yürütülmüş gizli eyleme verilen addır. Bu hareketler 1943 yılında Fransa'da Conseil National de la Résistance (C.N.R.) tarafından birleştirilmiştir).

[2] FEBVRE, *Combats pour l'histoire*, s. 428. Ayrıca elinizdeki eserin beşerî coğrafya ile ilgili yedinci bölümüne bakınız.

farkedemediği beşerî iskân kalıntılarını ele verebilir[3]. Kuzey Afrika'da Roma *Limes*'leri[4] böyle keşfedilmiştir.

Öte yandan, Erasme[5] veya Luther[6]'in hayatını, bu iki şahsiyetin, hacimli yazışma mecmuaları yanında, dönemleri ressamlarının bize bırakmış oldukları portrelerini kullanmaksızın, yazma iddiasında bulunabilen bir tarihçi düşünülebilir mi? Buna mukabil, tarihi yeniden inşâ eden eserde bu muhtelif emârelere kendilerine düşen yeri vermek kolay değildir. Portrelerin dili belki, mektuplarınkinden daha fazla parlaklığa fakat daha az açıklığa sahiptir. Bunlardan herbirinin rolü gerçektir, fakat bu rolü ne küçültmek ne de abartmak gerekir.

"Tarih metinlerle yazılır" hükmü, herkesin kabul ettiği ve en güvenilir bir hükümdür. Vesikaların pratik ehemmiyeti o kadar büyüktür ki, umûmiyetle araştırmanın çerçevesini ve yönünü belirler. Bir tarihçi, İngiliz Krallığı veya bağımsız Kongo Devleti gibi bir müesseseyi sahip olduğu kaynaklarla inceleyecektir. O halde o, bunlardan nasıl vazgeçebilir?.. En azından tarihçinin, konusunun ihtiva ettiği bütün soruları sorması, tehlike yaratacak varsayımlardan sakınması ve vesika kümesine ait boşlukların çözmeye imkân vermeyeceği meseleleri samimiyetle tesbit etmesi daha uygundur[7].

Bazan, yetersiz ve şüpheli vesikalar, umulmadık katkılarla değerlendirilebilmektedir. Vesika kümesi büyümekte, aklî varsayımlar ispat olunmakta, nihayet sonuçlar kendilerini zorla kabul ettirmektedirler.

Son yıllar, tarihî izahın bu gelişmesini iki meşhur örnekle gözlerimiz önüne sermiştir. Pline[8]'in, Philon[9]'un ve Josèphe[10]'in Essénien'ler[11] hakkındaki asırlardan beri bilinen metinleri, aklî bir kanaate ulaşılmasına imkân vermiyordu. Adı geçen yazarların muammalı, bazan az tutarlı metinleri, Ölü Deniz (Mer Morte)'in sahillerinde bir Yahudi tarikatının varlığını haber veriyordu, fakat birçok şüphe ve karanlık nokta,

[3] WHEELER, *Les grandes aventures de l'archéologie* (İngilizceden çev. E. VASSEUR), Paris, 1960, s. 140 vd. - Ch. SAMARAN vs.., *L'Histoire et ses méthodes*, Paris, 1961, s. 192. -R. CHEVALİER, *L'avion à la découverte du passé*, Paris, 1964.

[4] Sınır tahkimatı (eski Roma hudut duvarları).

[5] Erasme (1469-1536), hümanist.

[6] Luther (1483-1546), reformatör.

[7] Bkz. s. 65.

[8] Genç Pline, ikinci asrın başında ölmüştür.

[9] Philon, birinci asrın ortalarından sonra ölmüştür.

[10] Josèphe, birinci asrın sonunda ölmüştür.

[11] Hristiyan menşeli çağdaş bir yahudi tarikatının üyelerine essenien adı verilmektedir.

tarihin anlatımında bu vesikaların müsbet bir kullanılışını engelliyordu. 1947 yılında, Ölü Deniz yakınında, bir "manastır"ın yıkıntılarından uzak olmayan bir yerde, Kumrân (Qoumran) denilen yazmaların keşfi, bu fakir metinleri yeni bir aydınlığa kavuşturdu ve onları açık bir şekilde teyit etti: Pline'in bize gösterdiği yerde, hıristiyan-öncesi güçlü bir dinî grup yaşamıştı; bundan böyle, essenien'lerin tarihi, yahudi tarihinin önemli bir bölümünü teşkil etmektedir[12].

Ve işte ikinci örneğimiz. Sovyet Rusya tarihi hakkında ne biliyoruz? Her şeyden önce, bu ülke hükümetinin bize söylemek istediklerini. Sovyetler Birliği'ni tarihçileri vasıtasıyla tanımamaktayız, zira onların daimâ sansüre uğrayan çalışmaları, hiçbir zaman yurtdışına çıkarılmaya yönelik değildirler. Zaten onların hiçbir şekilde tahkikine müsaade edilmez.

Bununla birlikte yurtdışına göçen Ruslar[13], ülkelerinin tarihini yeniden yazmayı, daha doğrusu resmî teze cevap vermeyi denediler. Münâkaşalı bir hususiyete sahip olan bu literatürün değeri hakkında çok güçlükle fikir edinilebilmektedir ve batılı tarihçiler, *Sovyet Ansiklopedisi*'nin ısrarlı teyitleri kadar yurtdışındaki Rusların şâhitliklerine de şüphe ile bakmaktadırlar. Hastalık çaresiz gözüküyor ve birbiriyle uzlaşmaz tezler arasında seçim yapmaktan geçici olarak vazgeçmek gerekiyordu.

Bu zıtlıkların düğümünü ânîden "Stalin karşıtı hareket" çözdü[14]. 24 Nisan 1956'da, Kremlin kongresinde biraraya gelmiş parti delegelerine hitap eden Kruşçev, haberleri, suçlamaları ve itirafları çoğalttı. Öyle ki, bunlar, bir Sovyet bakanının ağzından asla duyulmamış cinstendi. "Şahsiyet kültü", bu olağanüstü vesikanın âmil sebebi (leitmotiv) dir. Stalin "kendisinin övülmesini teşvik" etti, "despotizm", "keyfîlik" ve "kaba şiddet" içine daldı. 1934 Kongresinde, partinin merkez komitesine seçilmiş 139 üye ve vekillerin doksan sekizi (%70) tutuklanmış ve kurşuna dizilmiştir. Bazı milletlerin tamamı sürgüne gönderilmiş, bazı "cumhuriyet"ler kaybolmuşlardır. İmha politikası, bir korku ve ümitsizlik iklimi yarattı[15].

Kruşçev'in beyanları tarihe âittir ve şaşırtıcı bir şekilde onu zenginleştirmektedir. Rusya'nın diktatörü, istemeksizin, Troçki'ye ve diğer sür-

[12] A. DUPONT-SOMMER, *Les écrits ésseniens découverts près de la Mer Morte*, Paris 1954. - E.M. LAPERROUSAZ, *Les manuscrits de la Mer Morte*, Paris, 1961.

[13] 1917 Rus ihtilâlinden sonra.

[14] 1953'te Stalin'in ölümünden sonra, diktatörün zihniyetine karşı şiddetli bir tepki doğdu, fakat Kruşçev de 1964'de devrildi.

[15] A. ROSSİ, *Autopsie du Stalinisme*, Paris, 1957.

günlere hak vermiştir. Onun içten gelen itirafları, Stalin rejimine karşı ileri sürülmüş en ağır delilleri teyit etmektedir[16].

Bu örnekler iyi bir vesika kümesinin en büyük ve aslî ehemmiyetini açık bir şekilde göstermektedir. Şâhitlik olmaksızın, tarih de yoktur.

*
* *

Tesadüfün kendisine hakiki keşifler sağladığı durumlar dışında, tarihçi normal olarak kaynaklarını nerede bulmaktadır? Araştırmanın bu safhasında, -daha doğrusu vesikaların araştırılması (l'heuristique) safhasında- kaynak olan metinlerle tarihçilerin bu kaynaklar hakkındaki düşüncelerini bize yansıtan metinlerini birbirinden ayırmak gerekir[17]. Teorik olarak ikinci kategoriye ait olan eserler, uygulama açısından birinci kategoriye dahil edilmektedirler, zira bunlar kaybolmuş kaynakların tek şâhitleri olarak kalmaktadırlar. Birçokları arasında, Tite-live'in Roma tarihinin durumu böyledir.

Kaynaklar, diplomatik kaynaklar (kanunlar, resmî mektuplar, vs...) ve naklî (narratives) kaynaklar (kronikler, hikayeler vs...) şeklinde alt-guruplara ayrılır; ihmâl etme hakkına sâhip olmadığımız epigrafik kaynakları (kitâbeler) da unutmamak gerekir.

Rönesans'tan ve bilhassa XVII. asırdan beri, son yüzyıllarda tarihçilikte belli başlı kaynakların yayınlanması hususunda büyük gayret gösterilmiştir. Bu kaynakları belirlemek, en iyi yazmaları toplamak ve uzman editörleri görevlendirmek için sistemli araştırmalara girişilmiştir.

Fransa'da, Benediktenlerin[18] (Saint Benoît tarikatına mensup papazlar), *Académia des İnscriptions*'un[19] yayınlarını, Almanya'da *Monumenta Germaniae Historica*[20], Belçika'da Krallık Tarih Komisyonu (Comission Royale d'histoire)'nun ve Bollandistler Cemiyeti (Société des Bollandistes)'nin kolleksiyonlarını ve külliyatlarını[21] burada zikretmek gerekir.

[16] L.-E. HALKIN, "L'U.R.S.S. et son histoire", *La Revue Nouvelle*, Bruxelles, 1957, c. 26, s. 347-353.

[17] Bu konuda bkz. E.-I. STRUBBE, *Inleiding tot de historische critiek*, Anvers, 1961, s. 23 vd..

[18] Bkz. s. 72.

[19] L'Académie des Inscriptions, metinlerin Benediktenler tarafından başlanan belli başlı edisyonlarına devam etti.

[20] *Monumenta Germaniae Historica*, ortaçağ kaynaklarının en önemli yayınını teşkil etmektedir.

[21] Bkz. s. 71 ve 105.

Böylece binlerce kitap neşredildi, -ve bazan kurtarıldı- ki bunlar sayısız metinler ihtiva etmektedir. Şüphesiz daha birçoğu, arşiv depolarında ve kütüphanelerde, yazmalar halinde bulunmaktadır.

Arşivlerin teşkilâtlanması yenidir[22]. Arşiv teşkilâtı, Fransız İhtilâlinden beri, Eski Rejim'in ortadan kalkmış müesseselerinden devralınmıştır. Esas itibariyle, arşivlerde ne naklî kaynaklar ne de özel yazışmalar bulunur. Belçika'da, her eyâlet merkezinde, bir arşiv deposu mevcuttur. Brüksel'de, Krallık Genel Arşivi (Arhives Générales du Royaume), brabançons vesikalarından başka, umumî mahiyette sayısız evrakı ihtiva etmektedir.

Arşivler, muhafazalarına ve tetkiklerine uygun merkezlerde biraraya toplanmamışlardır. -Piskoposluklar, kiliseler ve komünler, noter büroları ve cemiyetler gibi- muhtelif müesseseler, hâlâ kendi arşivlerine sahip bulunmaktadırlar. Şahıslar nezdinde âile arşivlerine de rastlanmaktadır.

Her sene, binlerce vesika, arşiv depolarına girmektedir. Her gün, milyonlarca vesîka, evlerimizden veya idarî teşkilâtlarımızdan kaybolmaktadırlar. Târihçiler umûmiyetle vesîka eksikliğinden şikâyet etmektedirler. Mektup müsveddelerinden okul ödevlerine kadar bütün yazılar muhafaza edilmiş olsaydı, tarihçiler ne yapacaklardı sorusu, insanı düşündürüyor...

Klâsik Antikite'nin, papirüsler hâriç, bütün kaynakları yayınlandığı halde, Orta-çağlardan itibaren tarih ancak arşivlerde yazılmaktadır; genellikle diplomatik kaynakları tamamlayan edebî metinler büyük kütüphânelerin yazma bölümlerinde bulunmaktadır. Bu kütüphanelerin en eskisi, XV. asra çıkan Vatikan Kütüphanesi'dir. Paris'in *Bibliothèque Nationale*'i XVI. asırda ve Londra'nın *British Museum*'u XVIII. asırda kurulmuşlardır. Belçika'da Brüksel'in *Bibliothèque Royale*'i, meşhur *Bibliothèque de* Bourgogne'un vârisidir.

*
* *

Vesîkaları belli merkezlerde toplayan, umumî veya özel müesseselerin hızlı bir şekilde isimlerinin sayılması, vesika araştırmanın (heuristique) güçlükleri hakkında yeterli bir fikir vermeyebilir. Kataloğu neşredilmemiş vesîka depoları vardır; hattâ bazılarının tasniflerine bile başlanmamıştır. Bununla birlikte hergün arşivciler ve kütüphaneciler,

[22] Arşivler hakkında, bkz. SAMARAN, vs.., *aynı eser*, s. 1120 vd...

koleksiyonlarının tasvirî envanterlerinin sayısını arttırmaktadırlar. Nihâyet birçok ülke, yabancı ülkelere, tarihlerinin kaynaklarını araştırmak, tahlil etmek veya yayınlamakla görevli ilim heyetleri göndermişlerdir. Yarım asırdan beri, Belçika'da, *Institut historique belge de Rome*, meşhur Vatikan Arşivleri'ni usûlüne uygun bir biçimde taramaktadırlar.

Kaynakların araştırılması, uygun bir bibliyografya soruşturması yapılmaksızın kesinlikle anlaşılamaz[23]. Tarih dergileri[24], bibliyografya açısından değerli haberler vermektedirler. Yayınlanmış çalışmaların listeleri son derece kabarıktır. Bu yayın listelerinin bazıları ülkelere, diğerleri çağlara veya konulara göre tasnif edilmişlerdir. Onların görevi, kitapların ve dergilerin dâimâ daha ezici yığınları arasında tarihçilere yol göstererek onların işini kolaylaştırmaktan ibârettir.

Nihâyet, tarihin çağdaş belgeleme-işleminin (documentation) git gide sesli, fotoğrafçılığa ait ve filme alınmış vesikalara başvurmakta olduğunu ve vuracağını ilâve edelim.

[23] Belçika için bkz. H. PİRENNE, *Bibliographie de L'histoire de Belgique*, 3. bs., Bruxelles, 1931.

[24] Belçika'da iki dergi, tam bir bibliyografya vermektedirler: *Revue belge de philologie et d'histoire*, ve *Revue d'histoire ecclésiastique*.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TARİH TENKİDİNİN İŞLEMLERİ VE KAİDELERİ

Özet. - Dış tenkid ve İç tenkid. - Tenkid meselesi. Eski metinlerin yorumlanması. - Tek şâhidin durumu. - Çok şâhidin durumu. - Benzer metinler ve mütekârib metinler. - Olumsuz delil. - Tarih tenkidinin kaideleri. - Formüllerin faydası ve tehlikesi. - Tenkid ve aşırı tenkid. -Tarihçinin ahlâkı.

Tarih tenkidinin, tarihte doğruyu yanlıştan ayırmakla görevli olduğunu ve diğer taraftan, tarihin genellikle yazılı şahitliklerle yazıldığını daha önceden bilmekteyiz.

Tarihçi, bu şâhitlikleri toplamak, onları kontrol etmek ve anlamak zorundadır. Bir önceki bölümde vesîka araştırmanın yolları tasvir edildi. Şimdi bize metinlerin nasıl kontrol edildiğini ve nihâyet, onları nasıl anlamak gerektiğini göstermek kalmaktadır.

*
* *

Bir metni kontrol etmek, kelimenin asıl manâsıyla[1], metni tenkide tâbi tutmak demektir. Bilhassa ortaçağ tarihinden gelen uygulamalardan ilhamını alan klâsik el-kitapları, tenkid işlemlerini birbirini takip eden iki gruba ayırırlar: Dış tenkid ve iç tenkid[2].

Dış tenkid veya gerçeklilik (authenticité) tenkidi, vesîkaların nereden çıktığını ve dış (extrinsèque) değerini inceler, onları kabul eder veya reddeder. İç tenkid veya inandırıcılık (crédibilité) tenkidi, aynı vesikaların iç (intrinsèque) değerini takdir eder ve metnin tam olarak anlaşılmasını sağlar.

Bu tasnif ananevî olduğu kadar sunîdir de. Dış tenkid ve iç tenkid, birbirinden ancak bir mantık esprisi gayretiyle ayrılmıştır. Onların gerçekten ayrılabileceğini düşünmek, bir hatâ olur.

Dış tenkid, metinleri muhtevalarından bağımsız olarak incelemek ister, fakat bu iddia, bir gerçeği açığa vurmaktadır: Gerçek safhalarının hiç

[1] Daha önce de gördüğümüz gibi, asıl mânâsıyla tenkid, vesika-araştırma ve yorumlama arasında yer alır, bkz. s. 3-4.

[2] Fransızcada en tanınmış elkitabı hâlâ Ch. V. -LANGLOİS ve Ch. SEİGNOBOS'un eseridir: *Introduction aux études historiques*, Paris, 1898.

birinde, tenkid, vesîkaların muhtevasının bilinmesinden soyutlanamayabilir.

Eğer tarihlenmemiş herhangi bir yazma, daha önce bilinen bir metinden hareket ediyor, onu taklid ediyor veya onu kullanıyorsa, sözkonusu yazma, bu metinden daha önceki bir tarihe âit olamaz; o halde iç tenkid bazan dış tenkidden önce gelir.

Eğer dış tenkidin XII. asrın başına âit olduğunu söylediği bir vesîka, bir asır sonraki bir şahsiyeti zikrediyorsa, bu vesîka ancak sahte bir vesîka olabilir. Burada da, dış tenkid ve iç tenkid birbiriyle uyuşmamaktadır, halbuki basit bir sınıflama bunların uyuşmasını arzu eder. Aslında, tarihçi, meselelerin nazarî çerçevesiyle meşgul olmaksızın, gözleri önünde bulunan vesîkanın gerektirdiği şekilde, bütün yolları denemektedir. Araştırmalarının huzmesi içinde, ancak araştırmayı kapattıktan sonra bir mertebelendirmeye gidecektir.

Klâsik tenkid usûllerinin lüzumsuz olduklarını îmaya kadar gidecek miyiz? Elbette hayır, zira bu usûller, şâhitliklerin kontrolü için kendilerinden vazgeçilemeyen usûller olarak kalmaktadırlar. Hiçbir şey, bir vesîkanın önünde bulunan tarihçiyi, muhakeme öncesiyle ilgili (préjudiciel) soruları sormaktan alıkoyamaz: Konu, şekil, yazı, stil, tarih, çıkış yeri, vs... Fakat, tarihçinin kendisini, tenkid meselesini aynı anda bütün cepheleriyle nazarı dikkate almaktan ve geçerlilik düşüncelerini inandırıcılık düşünceleriyle bağdaştırmaktan menetmemesi gerekir, tıpkı çok çeşitli yardımcı ilimlere başvurmasında olduğu gibi.

Daha XVIII. asrın başında, Şansölye d'Aguesseau[3], tenkidin şu geniş tasvîrini teklif edebiliyordu: "yazarların, onların çağlarının, yazılarının gerçekliliğinin ve otorite oluşunun, tarihlerin ve diğer kronolojik notların, yazarların naklettiği olguların gerçekliğinin ve doğruluğunun yargılanması".

Diğer taraftan, inandırıcılık tenkidi denilen iç tenkid, metinlerin kontrolünü aşar; yorumun veya tefsirin (herméneutique) tenkidine de girer.

Aslında önemli olan şâhitliğin tenkididir. Tarihin mânevi kesinliği (certitude morale) ancak bu şâhitliğin otoritesine dayanır. Geçmişi biz ancak başkasının aracılığı sayesinde tanımaktayız. Eğer herbirimiz tarihi kendi gözlemlerimize indirgeseydik, tarih çok kısa olurdu! Şâhitlik, kültürün ortak gelişmesinde lüzumlu bir rol oynamaktadır.

*

* *

[3] Henri-François d'Aguesseau (1668-1751). Fransa Şansölyesi (Kançılar, başbakan).

Bir vesîkayı anlamak, sâdece dilcinin işi değildir[4]. Şüphesiz herşeyden önce kelimelerin ve cümlelerin mânâsını çıkarmak, yazarın lügatçesini, onun edebî tavrını, stilini, düşüncesini tanımak gerekir. Sözkonusu metnin tarihe ne getirdiğini sormak da icap eder: Terkîbi hazırlayan yorumun görevi budur.

Burada tek şâhidin durumuyla karşılaşıyoruz. Onu atacak mıyız? Hukukla ilgili *testis unus, testis nullus* (tek delil, yok delil) kelâmı kibarının tarihte yeri yoktur. Bir şâhitliği mahkûm etmek değil, fakat daha ziyâde bir şâhide inanmak veya inanmamak söz konusudur. Ciddî, algılama gücü kuvvetli ve doğru bir insanın sözü, bizi kesin bir kanaate ulaştırmaya yetebilir, halbuki şüpheli birçok şâhidin tasdikleri de şüphelidirler.

O halde tarihte biz, kendi ortamında güvenilir olan bir şâhidin ifâdelerine makul bir güven göstermekteyiz. Gaule'lerin fethinin hikâyesi, birçok noktaları itibâriyle, sırf César'dan kaynaklanmaktadır. Bizzat kendi savunmasını yapan, zaferlerini abartan bu yazarın karakterini tanıyoruz. Yine bilmekteyiz ki, olayların sade anlatımında veya mekanların tasvirinde, César büyük ölçüde doğrudur. O halde, zorlayıcı sebepler dışında, Boduognat veya Ambiorix'in ihtimal dâhilinde bulunmayan hatıralarının keşfini beklemeksizin, ona inanıyoruz...

Şâhitlerin çok oluş hâli, daha yaygındır. Şâhitler birbirini nakzettikleri vakit, meseleyi çözmenin sıkıntısı daha az değildir. Şâhitleri sayma ve çoğunluk tarafından savunulan teze itimat etme eğilimi güçlüdür. Fustel de Coulanges[5] gibi büyük bir tarihçi, bazan metinleri tartmak yerine onları birbirine katarak bu gariplik içine düşmüştür. *Non numerentur, sed ponderentur* (saymalı değil, tartmalı)!... Kısa Pépin'in tahta çıkışını incelerken, Fustel, onbir vak'anüvisin görüşünü tâkip eder ki bu görüşe göre, "Pépin kendini kral ilân etmiştir", ve o bir krallık seçiminden bahseden diğer iki vak'anüvisin görüşünü reddeder. Oysa, mesele tahkik edildiğinde, ilk gruptaki onbir vak'anüvisten dördünün, olaylardan uzun zaman sonra yaşadıkları ve diğer yedisinin, bilgilerini Pépin'in taç giyme töreninin aynı ve tek resmî anlatımına borçlu oldukları görülmüştür[6].

[4] Bkz. s. 35 vd.

[5] César (Jules): Roma devlet adamı (M. Ö. 101-44). Tarihçi ve yazar. Eseri: *De bello gallico* ve *De bello civili* (bitmemiş).

[5] Bkz. s. 99.

[6] Sözkonusu olan Charlemagne'in babasıdır: Krş. L. HALPHEN, *L'histoire en France depuis cent ans*, Paris 1914, s. 108.

Bir önceki örnek sayesinde, birçok vesikanın zorunlu olarak aynı müşahedeye tekabül etmediğini görmekteyiz. Bazan farklı yazarlar tarafından ayrı vesîkalara yazılmış aynı ifâde, birçok teyid görüntüsü verir, fakat onların yerini tutmayabilir[7].

Benzer metinler, birbirlerinden bağımsız mıdırlar? Kaybolmuş bir ataya bağlanmamakta mıdırlar? İstediğimiz, aynı şâhitliklerin tekrarı değil, fakat aynı anda bağımsız ve mütekârib (convergent), şekilleri itibariyle farklı ve meselenin aslı itibariyle benzer şâhitliklerin uyuşmasıdır[8].

Şahitliklerin çokluğu, tarih araştırmalarında en yaygın hâli teşkil eder. Şâhitlik yokluğu, çok daha sonraki yazarlar tarafından haber verilen bir olgunun doğruluğuna karşı bir delil yerini tutabilecek midir? Sükûtla söylenen, olumsuz delil, bir inkârdan değil -bu olumlu bir delil olabilir- fakat sözkonusu olayın çağdaş vesîkalarında o konu hakkındaki sükûttan çıkar[9].

XVII. asırda tarih tetkiklerinin ihya edicisi olan Dom Mabillon[10], olumsuz delilin kullanılışını, onu, nâdiren biraraya gelmiş şartlara tâbi kılarak, ihtiyatlı bir şekilde sınırlandırmıştı: "Tamamen olumsuz delilin kullanılışında yanılmamak için, kendilerinden bu delili çıkardığımız sessizlik yazarlarının hepsini okumuş olmak zarurîdir. Ayrıca, onların zamanında yaşamış olanlardan hiçbirini gözden karçırmadığımızdan da emin olmamız gerekir. Zirâ, yazıları bize kadar ulaşmamış bir yazar, diğerleri tarafından sükûtla geçiştirilmiş birşeyi zikretmiş olabilir. Sözkonusu hususta geçmiş olan hiçbir şeyi, o devirlerden bize kalan yazarların bile bile gözden kaçırmamış olduklarından, haklı bir sebebe dayanarak emin olmak gerekir".

Bu zarûretlere şu üç belirlemeyi de ilâve etmek gerekir: Sessizliğine başvurulan yazarın, sözkonusu olayı bilmemesi mümkün değildir; eğer onu bilmiş olsaydı, zikretmiş olurdu; bu olay, az ehemmiyetli ve hatırlanmaya az lâyık olmayabilir. Bütün bu şartlar, meşhur bazı durumların tenkidinde kullanılmıştır.

Constantin'in Bağışı (Donation)[11], kabul olunamaz bir gelenektir, zira IV. asrın hiçbir vesikası; papa ve imparatorun ilişkilerinin hikâyesinde

[7] LANGLOİS ve SEİGNOBOS, *Aynı eser*, s. 71.

[8] LANGLOİS ve SEİGNOBOS, *Aynı eser*, s. 173 vd. -Ch. DE SMEDT, *Principes de la critique historique*, Liège, 1883, s. 132 vd.

[9] DE SMEDT, *Aynı eser*, s. 213 vd. Bu konuda ben bu yazarın fikirlerini geliştiriyorum.

[10] Bkz. s. 72.

[11] Papalık devletlerinin kuruluşunu imparator Constantin'e atfeden bir hatâ sözkonusudur.

bile, bu konuya en küçük bir imâda bile bulunmamaktadır. Jeanne adındaki kadın papa, zamanının hiçbir vak'anüvisi ve hattâ Saint-Siège'in yıllık-yazarları (annaliste) tarafından bilinmemektedir. Bu durumda, tarih onu tanımayabilir ve tanımamak zorundadır.

Olumsuz delilin kullanılışının, müsbet bir delille desteklenmediği vakit, güç, nâzik ve nihâyet, son derece ender olduğu sonucuna varılabilir. Yukarıda verilen iki örnekte bile, olumsuz deliller ve olumlu deliller, ispatlama işinde birleşmektedirler.

*
* *

Tarihî tenkid tecrübesi, bâzı kaideler hâline dönüşmüştür ki onların kullanımı değerlerini ispat etmiştir.

Bu kaidelerden ilki ve en geneli şöyle ifâde edilebilir: Tarihi, modern tarihçilerin yazılarını kopya ederek değil, fakat kaynaklara göre yazmak gerekir. Ve işte birinciyi tamamlayan diğer iki kaide: en büyük güven, anlattıkları olayların çağdaşı olan yazarlara gösterilmelidir; -belli detayların bolluğu, bir şâhidin yakın geçmiş hakkında çok iyi bilgi sâhibi olduğunu gösterir, halbuki uzak bir geçmişin nâkiline karşı bizde güvensizlik yaratır[12].

Bu temel kâidelere, faydası daha az açık olmayan birkaç düştur daha ekleyelim: Bir kopya, otoritesini bize ulaştığı şekil altındaki eski görünüşüne dayandıramaz; -bir kopyadaki hatâ riski, orijinal ile bu kopya arasındaki aracıların sayısıyla orantılıdır; -bir metin, onu olduğu gibi anlamak için herşey yapılmadan önce düzeltilemez; -bir metin kontekstinden ayrılamaz; -bir metin, edebî türü dikkate alınarak incelenmek zorundadır[13].

Tek bir örnek, bu kaidelerden birinin veya diğerinin uygulama açısından önemini açıkça gösterecektir. Louvain'in üniversite kütüphânesinde, 1940 yangınına kadar, XIII. asra ait müellif nüshası bir yazma vardı. Bu yazmanın muhtelif devirlere ait kopyaları başka kütüphanelerde mevcuttur. Hattâ bu kopyalardan biri XIV. asra âittir. Diğer taraftan, metni yayına hazırlayan tecrübeli bir tarihçi, harpten kısa bir müddet önce orijinal metni istinsah etmişti. Bugünün tarihçisi ne yapacaktır? O, eski kop-

[12] Bu kaide, tenkidin en eski prensibidir; bu prensip İ.Ö. IV. asırda Ephore sayesinde formüle kavuşmuştur.

[13] Altıncı bölüme bkz.

yaları ihmal etmeyecek, fakat metnin okunuşunu doğrudan doğruya orijinalden hareketle yapılmış olduğuna emin bulunduğu tek kopya üzerine temellendirecektir. Burada XX. asır nüshası XIV. asır nüshasından daha fazla yetkiye sahiptir.

Yukarıda saydığımız bu birkaç kaide, tenkid bilgilerinin en önemlileri arasındadır. Bunlar, hatâyı, yalanı veya safdilliği bertaraf etmek için tesis edilmişlerdir. Bunlar, tarihçinin dikkatini keskinleştirmek, bütün teşebbüslerinde ona yol göstermek için öğretilirler.

Tenkidin denenmiş kaideleri arasına girmeye lâyık olmayan başka formüller de vardır. Sükût delininin tam değerinin şartlarının uzun uzadıya anlatılması, bu durumdadır. Nihâyet, hukukî prensiplerin tarihe uygulanması, bu sahada mutlu neticeler vermemiştir. *Testis unus, testis nullus* kelâmı kibarının, tenkidin bir kaidesi olmadığını görmüştük. Tarihe uygulandığı andan itibaren bu kaide, aşırı-tenkid kaidesi olur.

Çok karmaşık, çok kalabalık veya çok emredici formüllerin tehlikesi, tarihçilik mesleğini, incelik zihniyetinden daha çok geometri zihniyetine uygun usûlsüz bir teknikliğe, önemsiz şeylerle uğraşan bir mikrografiğe* dönüştürmek olsa gerektir.

Tarihçinin sanatı, formüllerin kalıbına sokulamaz, çünkü o, tecrübeye, muhayyileye ve önceden görülemeyen diğer hususlara da bağlıdır.

Tarihte, metodunun, bilhassa dış tenkidinin olumsuz yönünü işleyen ve seven mütebahhirler vardır. Sâdece hazırlık çalışmalarının fonksiyonel güzelliğine karşı duyarlı olan bu kişiler, terkibin tarihî bilginin amacı olduğunu unutarak, tercihan olumsuz tenkidde çakılıp kalmaktadırlar[14].

Aşırı-tenkid, böyle bir davranışın sonucudur. Aşırı-tenkid yanılgısına düşen tarihçiler herşeyden kuşkulanırlar, hiç kimseye inanmazlar, açık seçik metinleri karanlık bulurlar, onları tashih etmek bahânesiyle bozarlar.

"İncelikte kurnazlık ne ise tenkidde de aşırı-tenkid odur[15]". Bu zihin bozukluğunun en uçtaki örneği, şüphesiz Papaz Hardouin[16]'in durumudur. Bu müteşebbis âlim, XVII. asırda, Antikite'ye ait klâsiklerin

* Mikroskopla inceleme bilgisi.

[14] "Önemli olan, tarihin oluştuğu çıkmaz değil, fakat onun bütün fikirlerle ve beşerî faaliyetlerle ilişki içinde bulunduğu kavşaklardır", Krş. A. CHAMSON, *Clio*, Paris, 1929, s. 70.

[15] LANGLOİS ve SEİGNOBOS, *Aynı eser*, s. 107.

[16] Hardouin (1646-1729).

bu asra takaddüm eden hiç bir yazması elde mevcut olmadığına göre bunların Ortaçağ keşişleri tarafından uydurulmuş olabileceğini ileri sürüyordu.

Aşırı-tenkidi tenkidden ayırmak, geçerlilik delilleriyle inandırıcılık delilleri arasındaki nazarî farkı tanımaktan daha önemlidir.

Daima safdiller olacağı gibi aşırı-tenkidci tarihçiler de olacaktır. Fakat, safdillik ve aşırı-tenkid arasında, insan ölçüsünde, yâni iyi niyete ve sempatiye açık tarih tenkidinin yeri saklı kalmaktadır.

Bu saçma ve nâdir nitelikler dışında, tarihçinin sahip olması gereken güzel hasletler vardır: İncelik, açıklık, tevazu ve otokritik. Bütün bu kabiliyetler arasında sempati, tenkidi dengelemek için en zengin ve en lüzumlu bir haslettir. Sempati tarafgirlik değildir. Sempati, eski zaman insanlarının ruhunu *anlamak* arzusudur. Hakikî mânâsıyla o, başkasını bilmekten ayrılamaz.

Eğer, bazılarına göre, tenkid kötü bir davranış olarak değerlendiriliyorsa, dildeki bu yanlış anlaşılma, ne yazık ki, sağduyulu hareket ve atâlet arasındaki veya iyi tenkid ve saldırganlık arasındaki son derece iyi bilinen karışıklıklardan kaynaklanmaktadır.

O halde, tarihçinin dürüst davranması, onun bir şâhide düşmanlığını ilân etmesi mânâsına gelmez. Ne söylenirse söylensin, tarih bir mahkeme değildir ve şâhitler de maznunlar olamaz! Adına lâyık bir tenkid, hakikatın tefrik edilmesini ve ona saygı duyulmasını ister. Tarihçinin ahlâkı, -nasıl ona ihtiyacı olmayabilir?- şüpheciliğini dengelemek, vatanının, ırkının veya imânının düşmanlarını bile anlamasına yardımcı olmak zorundadır. Tarihçi katiyyen hakikata sahip olduğunu iddia etmez, durmaksızın onu yakalamaya çalışır.

Ne quid falsi audeat, ne quid veri non audeat historia! "Tarih yanlışı söylemeye veya doğruyu ketmetmeye cürette bulunmasın!". Çiçeron'un çok tekrarlanan bu sözü[17], son bir tenkid kaidesi değildir; bu formül, tarihçinin sâhip olması gereken, bütün formüllerden daha zarûrî ve daha ehemmiyetli bir ahlâk hükmüdür.

[17] Cicéron'un tam metnine bkz. s. 73.

BEŞİNCİ BÖLÜM

YARDIMCI İLİMLER

Özet. - Yardımcı ilimlerin zorunluluğu. - Yardımcı ilimlerin çeşitliliği. - Sınıflama ve tanımlar. - Araştırma sırasında yardımcı ilimlerle işbirliği. - Yardımcı ilimler ve tarih tenkidi.

Fustel de Coulanges, "Tarih sanatı, vesikaların ihtiva ettiği her şeyi, onlardan çekip çıkarmaktan ibârettir" diyordu. Böylesine ağır bir hükmün neticeleri de ağırdır. Tarih, tanımı gereği sınırlıdır. Tam, her şeyi bilen ve mükemmel, vesikalardan her şeyi bizzat çekip çıkarmaya muktedir tarihçi, mevcut değildir. Tarih ölçüsünde değil insan ölçüsünde yaratılmış olan tarihçi için lüzumlu bilgileri açıklığa kavuşturmak zorundayız.

Askerî tarih sözkonusu ise, tarihçi strateji* ve taktik** bilgisiyle mücehhez olmaya mecburdur. Maden kömürcülüğünün tarihini doğru olarak yazmak için, jeolojiye (yerbilimi) başvurmak zorunludur. Muhtelif ilimlerin tarihi elbette bizzat bu ilimlerin bilinmesini gerektirir.

Her şeyi bilmek mümkün değildir. Kendi sınırlarının şuurunda olan tarihçi, yetkisini aşan meselelerle karşılaşacağı vakit, açıkça uzmanlara başvuracaktır[1].

* *
*

Bütün ilimler yeri geldikçe tarihçiye faydalı olabilirlerse de, bunlardan bazıları tarihçinin az çok âşina olduklarıdır; zira tarihçi, onları hergün kullanır.

Tarih vesikalara göre yazılır: Onları paleografyanın[2], filolojinin[3], diplomatiğin[4], arkeolojinin[5], vs... yardımıyla incelemek gerekir. Tarih,

* Strateji: Harbin genel gidişini ve bir ülkenin müdafaasının teşkilâtlanmasını (büyük çaplı hareketler, planların geliştirilmesi) ilgilendiren, askerlik ilminin bir bölümü (B.Y.).

** Taktik: Bütün askerî vasıtaları (birlikler, silahlar), savaşta düzene sokma sanatı (B.Y.)

[1] A. DUCROCQ, *La science à la conquête du passé*, Paris, 1957.

[2] Paleografi, eski yazıların ilmidir. -Bkz. A.DAIN, *Les manuscrits*, Paris, 1949.

[3] Bir sonraki bölüme bkz. -Umumî olarak yardımcı ilimler hakkında şu ortak eserin muhtelif bölümlerine bkz. *L'histoire et ses méthodes* (Ch. SAMARAN'ın yönetiminde), Paris, 1961.

[4] Diplomatik, vesikaların redaksiyonunu inceler ve onların doğruluklarını tesbit eder. -Bkz. G.TESSIER, *La diplomatique*, Paris, 1952. Ve elinizdeki eser, s.71-72.

[5] Arkeoloji, eskilerin resimli âbidelerinin bilgisidir. -J.LAVALLEYE, *Introduction aux études d'archéologie et d'histoire de l'art*, 2. bs., Tournal, 1958.

insanların faaliyetini tasvir ve izah eder: Hususî bilim kolları, insanın mâhiyetini, karakterini ve davranışını, toplum hâlinde insanı, beşerî kümelenmeleri, nihâyet fizikî ortama bağlı ve ona tesir eden insanı inceleyeceklerdir. Bunlar, psikolojinin[6], sosyolojinin[7], beşerî coğrafyanın[8] konularıdır.

Tarih araştırmalarında giderek daha ehemmiyetli bir yer tutan yeni yardımcı ilimler vardır. Meselâ, istatistik[9], dünyada açlık, eğitim-öğretimin yayılması ve dinî uygulama gibi güç konular hakkında yeni tür doğru vesikalar tesis etmeye imkan sağlar. Ya toponimi[10], antroponimi[11] ve ekonomi politik[12]e ne demeli?

Yardımcı ilimler nedir? Bu tâbir, uygun fakat muğlaktır. Bu bilim dalları, uzun zamandan beri, hattâ bazan tarihten çok daha önceleri bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Sadece en önemlilerini zikretmek gerekirse, filoloji ve coğrafya, tarihin yardımcı ilimleri olmadan evvel, birer ilimdirler.

Bütün bu ilim dallarının sınıflaması, sıkıntılar doğurmaktadır. Bu ilimlerin, yazılı kaynaklarla az veya çok sıkı münâsebetlerine göre, iki gruba ayrılması teklif edilmiştir. Başlıca beş yardımcı ilim, böylece, bir vesikayı okuyan tarihçinin hizmetine sokulmuş olacaktır: Bunlar, paleografya, filoloji, diplomatik, kronoloji[13] ve coğrafyadır. Diğer taraftan, arkeoloji, arma-bilimi (héraldique)[14], nümismatik[15], epigrafi[16], sijiyyografi[17], yazılı kaynaklardan başka tarihî göstergelerin tetkikini kolaylaştırmaya davet edilmişlerdir.

[6] Psikolojinin konusu, vicdan ve şuur fenomenlerinin ve onları yöneten kanunların tetkikidir.

[7] Sosyoloji, ferdî fenomenlerden soyutlanmış, toplum hâlindeki insanları inceler. - Bkz. A.CUVILLIER, *Manuel de sociologie*, 2 cilt, Paris, 1956.

[8] Yedinci bölüme bkz.

[9] İstatistik, sayı bakımından değer biçmeye imkan veren tekil olguların usûlüne göre kümelenmesini konu edinen bir bilim dalıdır.

[10] Toponimi, yer adlarının etimolojik izahıyla meşgul olmaktadır. -Bu eserin 107. sayfasına bkz.

[11] Antroponimi de şahıs adlarını incelemektedir.

[12] Ekonomi politik, insanın ihtiyaçlarından ve servet yapmak için mecbur olduğu uygulamalardan doğan bir ilimdir.

[13] Kronoloji, tam olarak tarihî olayların zaman içinde paylaştırılmasıdır. Kronolojiden tarihten farklı bir ilim dalı nasıl yapılabileceği pek anlaşılmamaktadır.

[14] Heraldik, armaları inceleyen bilim dalıdır.

[15] Nümismatik, madalyaları ve paraları inceler.

[16] Epigrafinin konusu, kitâbelerin incelenmesi, çözülmesi ve yorumudur.

[17] Sijiyyografi (Sigillographie), mühürlerin, vesikaların geçerliliğini gösteren işâretlerin incelenmesidir.

Bu sınıflamaya itirazlar vardır. Diplomatik'i mühür bilgisinden ayırmaya imkân var mıdır? Mühürler, resmî vesikalar üzerine basılmamışlar mıdır?... Metinlerden çoğu, âbideleri, âletleri, izahı arkeolojinin yardımını gerektiren binlerce nesneyi zikrettiklerine göre, arkeolojiyi yazılı olmayan vesîkaların açıklanmasıyla sınırlandırmanın sebebi nedir? Nihâyet, psikolojiyi yardımcı ilimlerin ilk sırasına yerleştirmemenin gerekçesi ne olabilir?

Bu ilim dallarının tanımının ortaya koyduğu meseleler, daha az öfkelendirici değildir. Öyle tanımlar vardır ki, sanki en açık mefhumları biribirine karıştırmak ve muhatabı şaşırtmak için yapılmışlardır. Bazı filologlar, kendilerince, insan zekâsının tezâhürlerinin incelenmesini kendi üzerlerine almaktadırlar. Coğrafyacılar, toprağın üzerinde ve altında geçen her şeyin aslında coğrafyaya âit olduğunu söylemektedirler. Tepeden bakıldığında, tarih, tabiî tarihin en son açılan bölümü değil midir?[18]... Dünyanın geçmişinin tamamını: kozmolojiyi[19], paleontolojiyi[20], jeolojiyi[21], etnolojiyi[22], vs... kendi disiplinlerine katacak olan bu tarihçileri, tam bunun tersi niyetleri içinde vurmak için bu tür söyleşiler yapılmıştır.

Aklıselim adına, bir hayat sahası için savaştığı sanılan istilâ edici bu tanımları reddedelim. Tarih, insanlar olarak ve insanlar arasında insanların faaliyetini inceler. Tarihin varoluşla ilgili özelliği, onu diğer beşerî ilimlerden ayırır. Tarih psikoloji değildir, çünkü psikoloji, insanı şuur etrafında ve zamanın dışında, şuur altına kadar, dikkatle inceler. Tarih, ferdî şartlardan soyutlama yapan sosyoloji veya coğrafya değildir. O, filoloji veya arkeoloji de değildir, çünkü bu ilim dalları, sırasıyla vesikalarla ve âbidelerle ilgilenirler ve onların izahıyla sınırlı kalırlar.

Yardımcı ilimleri tarihe göre mertebelendirmekten vazgeçeceğiz, tıpkı onların sayısını sınırlandırmaktan vazgeçeceğimiz gibi. Zâten gerçek mesele, ilimleri tecrit etmek değildir; aksine, araştırma için onlara işbirliği yaptırtmak gerekir. Madem ki bağımsız ilim yoktur, madem ki bü-

[18] P.TEILHARD DE CHARDIN, *Le groupe zoologique humain*, Paris, 1956, s.114 vd. - Bkz. elinizdeki eser, s.4.

[19] Kozmoloji, fizikî dünyayı yöneten genel kanunları inceler.

[20] Paleontoloji, fosillere göre, kaybolmuş cinsleri inceleyen ilimdir.

[21] Jeolojinin konusu, yer yuvarlağının yapısının bilinmesi ve yeryüzünün tarihidir.

[22] Etnoloji, ırkların ve kültürlerin mukayeseli ilmidir.

tün ilimler dayanışıktır, madem ki bütün ilimler biribirlerinin yardımcılarıdır, o halde her türlü bölümleme, bir gerileme olacaktır[23].

*
* *

Tarih ancak tarih tenkidi ve yardımcı ilimler sayesinde ilmîdir. Fakat tenkid, tarihin özünü oluşturmaktadır, -hattâ onun dışında düşünülememektedir,- halbuki yardımcı ilimlerin hepsi ve her zaman ona lüzumlu değildir. Yardımcı ilimleri seçen tenkiddir. Onların müdahalesine karar veren, neticelerini takdir eden ve tarihî senteze onların katkısını sağlayan odur.

[23] Toynbee'nin metnine bkz. s.123.

ALTINCI BÖLÜM

FİLOLOJİ

Özet. - Filolojinin tanımı. - Filoloji ve tarih. - Metinlere sadâkat. - Metin düzeltmelerinin faydası ve tehlikesi. - Lectio difficilior, lectio melior. - Orijinal ve kopyalar. - Kontekst ve edebî tür. - Tarihin yardımcı ilmi olarak filolojinin rolü.

Filoloji, tarihin yardımcı ilimleri arasında imtiyazlı bir yer işgal eder. O, tarihçiler tarafından düzenli bir biçimde kullanılmış olan tek bilim dalıdır. Zaten başka nasıl olabilir? Tarihin üzerlerine inşâ edildiği metinler, okunmak ve anlaşılmak zorundadırlar: Filoloji, yardımcı ilimlerin en eskisi ve en önemlisidir.

Filoloji nedir? Filoloji, "konusu metinlerin tesisi ve yorumu olan ilimdir. Bir metin üzerinde çalışan kim olursa olsun, eğer bizzat o metin, incelemesinin asıl gayesini oluşturuyorsa, o kişi filolog demektir"[1].

Fakat, titiz bir mantıkçı belki de, tarih mi filolojinin yoksa filoloji mi tarihin yardımcı ilmidir? diye soracaktır. Ve işte yine sudan bir meselenin şayânı dikkat bir durumuyla karşı karşıyayız. Tarih ve filoloji, birbirlerinin yardımcısıdırlar. Ben, filolojiden yararlanmayan bir tarihçiye itimat etmem, ve tarihi küçümseyecek olan filoloğa acırım. Tarihçi için, metinler, geçmişin inşâsına yarayan vesîkalar, malzemelerdir. Filolog için, aynı metinler, bizatihî kendilerinde ve kendileriyle bir değere sahiptirler: Filoloji orada durur, tarih onları kullanır[2].

Tarih, tam olarak ele almadan önce bütün metinleri filolojinin nazarı dikkatine sunmak zorundadır. Vesîka olma değerlerini hiç dikkate almadan metinleri inceleyen bağımsız bir disiplinin yargısına teslim olabilmek, tarihin de menfaatinedir. Filoloji, tarihe yardım ederken, kendi farklı rôlünü korur, ve kendi adına lâyık her tarihçinin, aynı zamanda bir filolog olması gerektiği haklı olarak söylenebilir. Günümüzde işbölümü, ne kadar ileri ve hattâ bazan ifrata kadar gitmiş olursa olsun, tarihçiyi genellikle kendi filoloğu olmaktan alıkoyamaz.

*

* *

[1] Bu açıklama büyük Fransız filoloğu J.Vendryès'e âittir.

[2] Asırlar boyunca, tarih, filoloji ve arkeolojinin uygulamada birbirine karıştırılmış olduğunu hatırlayarak, tarih ve arkeoloji arasında benzer bir mukayese yapılabilir. Bir "antikacı", -Walter Scott zamanında dahî-, bu üç disiplini aynı zamanda kullanıyordu.

Filolojide olduğu kadar tarihte de, metinlere saygı, tenkid metodunun ilk kanunudur. "Bir metni izah etmek, esas itibariyle onun mânâsını ortaya çıkarmaktan, yâni onun cümlelerini ve kelimelerini yazarının kasdettiği mânâları içinde anlamaktan ibârettir. Bununla da iş bitmemektedir; zirâ, yazarın söylediği şeyin ötesinde, telkin ettiği şeyler de vardır. Fakat, edebiyatta olduğu kadar felsefede de, tarihçiyi pusuda bekleyen sürekli tehlike, yazarın dediğini tesbit etmeden evvel, telkin ettiğini keşfetme hevesidir. Bu, sonuçları acı olan bir tedbirsizliktir, zirâ insan başkalarını, ancak bizzat kendisi gibi farzederek keşfedebilir, onlara daha önce kendisinin sahip olduğundan başka, ne de daha fazla, birşey isnad edemez. Fikir ve edebiyat tarihinin hakikî büyük günâhını teşkil eden bu hatânın vebâli, ters-manâda yapılan yorumlamadır; hepimiz bu cezâya müstehakız; hepimiz bu cezâya maruz kalmışızdır; sevinmemiz, ne de tevekküle ona tâbi olmamız için bu kâfî bir sebep değildir[3]". Vesikaları yeniden inşâ arzusundan önce onları çözmek, satır aralarını okumadan önce satırları okumak, metinle ilgili her düzeltme ve değiştirmenin sonuçlarını ölçmek gerekir. Unutmamalıdır ki, "her metin tenkidi, yeni bir version icad etmediği zaman bile, tahminîdir. Bir varyantı tercih etmek, bir tahmin yapmaktır; reddedilen varyantın, kabul edilen varyantın tahrif edilmiş şekli olduğunu farzetmek, ve netice itibâriyle tahmin etmektir[4]".

Şüphesiz bazan tahrif edilmiş bir metni düzeltmek gerekecektir, fakat bu düzeltme işine ancak, metni yazmalar tarafından bize verilmiş olduğu biçimde anlamak için herşey yapıldıktan sonra müsaade edilebilir. Bu iş için en parlak tahminleri ve fırsat düştüğü zaman bizzat tekniği bozan bu teknik ustalığı kurban etmiş olsak bile bu böyledir.

Lectio difficilior, Lectio melior (en güç metin en iyisidir) şeklinde ifâdesini bulan klâsik kaide, metin nâşirini temkinli bir ihtiyâta teşvik eder[5]. Birçok kopyası bulunan metinlerde, bir varyant ilk bakışta anlaşılır gözüküyorsa, halbuki bir diğeri, - anlaşılmaz olmaksızın, - ancak bir gayret pahasına anlaşılabiliyorsa, bu sonuncu version tercihan seçilmiş olacaktır. Zirâ birincisi doğru olabilirlik veya ahenk endişesinden kaynaklanan düzeltilmiş bir nüsha olma tehlikesi taşımaktadır.

Meşrû düzeltme, şu iki şarta bağlı olan düzeltmedir: Metnin anlaşılması için vazgeçilmez olmak; metnin ilk hususî şeklini en az değişikliğe uğratmak.

[3] E.GİLSON, *Les idées et les Lettres*, Paris, 1932, s.2.
[4] L.HAVET, *Manuel de critique Verbale*, Paris, 1911, s.22.
[5] P.MAAS, *Textkritik*, 3.bs., Leipzig, 1957.

Kaide en eski metinler için olduğu kadar en yeniler için de geçerlidir. Modern editörler bazan, basıma hazırladıkları yazmalarda, orada mevcut olmayan kelimeler okumaktadırlar: Düzeltilmesi lüzumlu olan bir *Lectio facilior* (kolay okuma) icât etmektedirler. 1966'da, bir Amerikalı tarihçi, Henri Pirenne'in Alman tarihçi Karl Lamprecht'e yazdığı mektupları yayınlıyor[6] ve Pirenne'e şunları söyletiyor: "Şurası bir gerçektir ki, tarihin anlamı ancak terkîbî tarihte kazanılır ve bu anlam evrensel tarihte bir başlangıç bulur." "Başlangıç" (commencement) kelimesi tezat teşkil ediyor ve âhengi bozuyor. Bağlam (kontekst), başlangıç değil bir bitirme fikri gerektirmektedir! *Lectio facilior*, bir hatanın sorumlusudur ve biz Br.Lyon'un okuyuşunu düzeltmek zorundayız. Lyon'un başlangıç (commencement) okuduğu yere, Pirenne, pek okunaklı olmayan yazısıyla, İngiliz editörün az âşinâ olduğu ikmâl, bitirme (couronnement) kelimesini koymuştu. Teklif ettiğimiz düzeltme zorunlu hâle gelmektedir; ve bu düzeltme, istisnaî bir durum olarak, muhâfaza edilen müellif nüshası yazmaya başvurmak suretiyle ispatlanmaktadır.

Lectio difficilior (güç okuma) hakkında yukarıda söylediğimiz husus, vesîkaların ancak ayrı pasajlarını ilgilendirmektedir. Buna mukabil, bir metnin en iyi kopyasının hangisi olduğunu belirlemek sözkonusu olduğu zaman[7], farklı bir şekilde hareket edilecektir. En emin kopyanın, zarurî olarak en eskisi olmadığını daha önceden biliyoruz. Burada şunu da ilâve etmemiz gerekir: Bir yayına temel teşkil edebilen kopya, kesin olarak bilinen hatâlardan en azını ihtiva eden kopyadır; fakat bu, yayıncıyı, diğer nüshaları da dikkate almaktan ve hattâ gayretkeş bir aracı tarafından isteyerek islâh edilmek istenen bir nüsha varsayımını da gözönünde tutmaktan kesinlikle kurtarmaz[8].

Filoloğun yardımıyla tarihçi, mâkûl ölçüler içinde emîn bir metne sâhip olduktan sonra, onu bütün incelikleriyle anlamakla yükümlüdür; bu da bir dönemin, bir bölgenin, bazan bir yazarın dilini bilmeyi gerektirir. Burada da filoloji tarihle işbirliği yapmaktadır.

Nihâyet, bir metnin incelenmesi, onun kontekstinin ve, bunun da ötesinde, edebî türünün incelenmesini gerektirir. Tenkid, tarihçiden, Thucydide[9]'in veya Grégoire de Tours'un[10], *Sainte-Hélène Hâtırâları*'nın[11]

[6] Br.LYON, "The letters of Henri Pirenne to Karl Lamprecht (1894-1915)", *Bulletin de la Comission royale d'histoire*, Bruxelles, 1966, c.132, s.219.

[7] Şüphesiz, orijinali kaybolmuş bir metin sözkonusudur.

[8] H.QUENTİN, *Essais de critique textuelle*, Paris, 1926, s.37.

[9] Bkz., s. 69-70.

[10] Grégoire de Tours (öl.594).

[11] *Mémorial de Sainte-Hélène*, Kont E.de Las Cases'ın eseridir. I.Napoléon'un Sainte-Hélène adasındaki hâtırâlarını ihtivâ etmektedir.

veya *Kavgam*'ın[12] tarihî değerini aynı ölçülere vurmamasını ister. Bir kronik, tarih değildir, siyasî bir müdafaanâme de öyle. Bunların her birinden beklemek hakkına sahip olduğumuz gerçek, aynı değildir. Thucydide, Grégoire de Tours'dan daha fazla doğruluğa sahiptir; ancak, Grégoire de Tours, Frank tarihinin nâdir şâhitlerinden biri olma vasfını korumaktadır. Napoléon ve Hitler, kendi sert tarzlarıyla tarih yazıyor ve yeniden yazıyorlardı: Onların yazıları, mânidâr itiraflarla ve hattâ çerçevesi iyi çizilmiş vesîkalarla dolu propaganda eserleridir ki, bunların özellikle sıkı bir tenkid süzgecinden geçirilmesi gerekmektedir. Nasıl ki her şâhid dinlenmiş olma hakkına sahipse, yazarların formasyonunu, zihniyetini, onların yazılarının tavrını ve gayesini nazarı dikkate almak da tarihin görevidir. Grégoire De Tours'un saflığı, anekdotlarından birçoğunu şüpheli kılmaktadır; fakat bu saflık, iki diktatörün kamufle edilmiş kompozisyonlarına nazaran Thucydide'in tasannu' *(acribie)* undan daha az uzaktır. Her şâhidlik, farklı bir mesele ortaya koymaktadır.

Mütebahhirin çalışmasında, yazarı incelenen eserden ayırmadığı kadar tarihi de onu yazan tarihçiden ayırmayan bir tenkide yer vardır.

*
* *

Tarih, yardımcı ilimlerin başlıcasından bekleneceği üzere, her anki fiilî yardımından dolayı filolijiye medyundur. Filoloji ayrıca güçlü bir zihnî disiplin olarak tarihi son derece desteklemekte ve onu edebî bir faaliyet olarak telâkkî edilen tarihin saçma sapmalarından koruyabilmektedir. Metne sadâkat, tarihçinin ilk görevi olarak kalmaktadır.

[12] *Mein Kampf*, siyasî kariyerinin başlangıcında Hitler tarafından yazılmıştır.

YEDİNCİ BÖLÜM

BEŞERÎ COĞRAFYA

Özet. - Fizikî coğrafyanın ve beşerî coğrafyanın tanımları. - Ratzel ve Vidal de la Blache. - Coğrafî bir determinizm var mıdır? - Tarih ve coğrafya arasındaki münâsebetlerin ikili dizisi. - İklimin tesiri hakkında iki teori. - Tarihin yardımcı ilmi olarak beşerî coğrafyanın rolü.

Bu genç yardımcı ilmin yâni beşerî coğrafyanın tarihle münâsebetlerini yerine oturtmak, tarih ve filolojininkilerden daha kolay mı olacaktır? Her ikisinde de, sınırlar iyi savunulamamış, genellikle sınırlar üzerinde kavga edilmiştir.

Klasik coğrafyanın bir bölümü, yer yüzünün tekevvününü ve tekâmülünü, iklimi, hayvan ve bitki hayatını incelemektedir: Bu, fizikî coğrafyadır.

Diğer bir bölüm, içinde yaşadıkları fizikî ortamla ilgili olarak toplumların oluşumunu ve tekâmülünü, ya tabiî âmillerin insan üzerindeki tesiri noktai nazarından, ya da insanın tabiî âmiller üzerindeki çabası noktai nazarından, incelemektedir: Bu, beşerî coğrafyadır[1].

Beşerî coğrafya, açıkça tarihe fizikî coğrafyadan daha yakındır. Bununla birlikte en uzak geçmişimiz hakkında bize bilgi veren fizikî coğrafyadır ve bu ilim dalı, tarihten ve hattâ tarih öncesinden daha eskidir.

İlmî düşünce, ancak çok yakın bir geçmişte, coğrafyanın bu bitişik iki bölümünü birbirinden ayırdetmeyi başarmıştır: Bunlardan biri doğrudan tabiî ilimlerle, diğeri ise tarihî ve sosyal disiplinlerle ilişkilidir. Fizikî coğrafyada, maddî sebeplerin sert dinamizmi hüküm sürmektedir. Özellikle bizi ilgilendiren beşerî coğrafya, toprağın, ortamın ve hat-

[1] J.BRUNHES ve C.VALLAUX, *La géographie de l'histoire*, 2. bs. Paris, 1921, s.440. - L.FEBVRE, *La terre et l'évolution humaine*, Paris, 1923. -J.BRUNHES, *La géographie humaine*, 3.bs., Paris, 1934, 3 cilt. -J.ANCEL, *Géopolitique*, Paris 1938. -A.DEMANGEON, *Problèmes de géographie humaine*, Paris 1942. -R.CLOZIER, *Les études de la géographie*, Paris, 1942. -M.LEFEVRE, *Principes et problèmes de géographie humaine*, Bruxelles, 1946. -O.TULIPPE, *Principes de géographie humaine*, Liège, 1949. -M.LE LANNOU, *La géographie humaine*, Paris, 1949. -J.GOTTMANN, *La politique des Etats et leur géographie*, Paris 1952. -Aynı yazarın, *La géographie française au milieu du XXe siècle*, Paris 1957. -J.BEAUJEU-GARNİER, *La géographie: méthodes et perspectives*, Paris 1971.

tâ ırkın tesirini, onların determinizmine maruz kalmaksızın, göstermek zorundadır: onun tehlikeli kaderi budur.

Şüphe yoktur ki, Ratzel[2] beşerî coğrafyayı kurduğu zaman, onu tabiî ilimlerin bir uzantısı olarak telâkkî ediyordu. "Ortam insanı yapar", tarihî maddeciliğin ilgi çekici bir benzeri olan coğrafî determinizmin alâmeti idi.

Vidal de la Blache[3], insanın ve onun hür seçiminin rolünü ispat ederek, bu dar düşünceli doktrine karşı tepki gösterdi. Onun ekolü tarafından gerçekleştirilen son çalışmalardan şu sonuç çıkmaktadır: "Tabiat sunar" ve "insan kullanır". O halde, ilk bakış açısı, ters çevrilmiş oldu ve beşerî coğrafya, tarihe ve sosyolojiye yaklaşma eğilimi gösterdi.

"Tabiat sunar ve insan kullanır". Basitleşmiş bu vecizeyi aşmak mümkündür. Bugün beşerî coğrafya araştırmalarında yeni bir akım ortaya çıkmaktadır. Bundan böyle önemli olan, tabiat ve insanın göreli ve karşılıklı tesirlerini ayarlamaktan ve ölçmekten ibârettir. Sayısız monografiler gerektiren titiz bir çalışma.

*
* *

Coğrafya, tarihin kaynağı mıdır? Tarihçi ve filozof olan Montesquieu[4], çok daha önceleri, Yunanistan'ın tarihini coğrafyasında okuduğuna inanıyordu: "Attik* toprağının verimsizliği orada bir halk idaresinin kurulmasına, ve Lacédémone ** toprağının verimliliği ise orada aristokratik bir idârenin tesisine yol açmıştır". Hegel[5] aksini düşünüyordu: "Bana kesinlikle Yunanistan'ın havasından bahsedilmesin, çünkü eskiden Greklerin oturduğu bu ülkede şimdi Türkler oturmaktadır. Bu konu artık mesele yapılmasın ve bizleri rahat bırakın!".

Hegel, Taine[6]'i ikna edemedi, -tıpkı Montesquieu Voltaire[7]'i ikna edemediği gibi, -fakat bunda şaşılacak ne var? Ortamın etkisini savunduğu ve ona mutlak bir özellik atfettiği zaman, Taine, bir tezi savunmaktadır.

[2] Ratzel, alman coğrafyacıdır (1844-1904).
[3] Vidal de la Blache, fransız coğrafyacı (1843-1918).
[4] Bkz. s.75.
* Atina'nın bulunduğu yarımada.
** Mora yarımadasında Isparta.
[5] Hegel (1770-1831).
[6] Bkz. s. 93.
[7] A.BAYET ve F.ALBERT'in, *Les écrivains politiques du XVIIIe siècle*, Paris, 1935, s.42 vd.ndaki metinlere bkz.

O şöyle diyor: "Bir haritaya göz atalım. Yunanistan tabanı Avrupa Türkiye'sine yaslanmış bir üçgen biçiminde olduğundan, ondan ayrılan, güneye doğru uzanan, denize dalan bir yarımadadır. O, Korint berzahında, ileride daha güneyde, ince bir meyve sapının kıtaya bağladığı dut yaprağı misâli ikinci bir yarımadayı, Peloponez'i oluşturmak üzere dallanıp saçaklanmaktadır. Buraya karşısında bulunan Asya sâhiliyle yüz civarında ada ekleyiniz: Büyük vahşî kıtalara eklenmiş bir küçük ülkeler saçağı, ve saçağın kuşattığı mavi bir deniz üzerine yayılmış bir adalar fidanlığı, işte son derece erken gelişmiş ve öylesine zekî bu halkı beslemiş ve şekillendirmiş olan ülke. Bu ülke, sözkonusu esere son derece uygundu. Benzer bir iklimle şekillenen bir halk, başkasından daha çabuk ve daha âhenkli bir şekilde gelişmektedir; insan aşırı sıcakla bitkinleşmemiş veya gevşememiştir, soğuğun şiddetiyle de sertleşmemiş ve donmamıştır. O, hayalci hareketsizliğe veya sürekli harekete mahkum olmamıştır: mistik istiğraklar ne de kaba barbarlıklar içinde çakılıp kalmaz".

Bu zıt teklifler arasında, seçimi nasıl yapmalı? Kısa yoldan elde edilmiş olduğu kadar kesinlik de ifâde eden bu yargılar arasında seçim yapılamaz. İnsanın kendi etrafına bakmasıyla işe başlaması gerekir. Her şeyden önce coğrafya tasvîrîdir. Öyleyse, kır, şehir, manzara, maddîleştirilmiş bir tarihin farklı cepheleridir. Sürülmüş topraklar ormanın yerini aldı, iskan yerleri tarlalara taştı. Keşişler, tabiî arâzîleri tarım alanı hâline getirdiler, tüccarlar şehirler kurdular. Ve daha basit örnekler vermekten korkmayalım: patates ekimi Amerika'nın keşfinin coğrafî bir şâhididir, tıpkı pancar ekiminin *Blocus Continental*[6]'in bir neticesi olduğu gibi.

Beşerî tesir, insanlar ne kadar kalabalık, sıkışık, ve faal olursa o ölçüde daha çok görülebilir. Keçi yollarının açıldıkları dönemler uzaktır. İlk köyler, bir kavşakta, bir nehrin kıyıları üzerinde, nehirlerin geçit noktalarında veya bir kaynağın yakınında kümelenmişlerdi. Bunları yollar ve köprüler takip etti, ulaşım son derece gelişti. İnsan, tabiî kaynakları kullanan ve onlara hâkim olan, onların sınırlarını tanıyan, üstesinden gelemediği şeye uyum sağlayan, eşşiz bir coğrafî âmildir. Eskiden ormanlarla kaplı Normandiya'yı, insan, istisnaî bir zenginliğe sâhip bir otlaklar ülkesi hâline getirdi. Hollandalılar, yavaş yavaş, pek de tehlikesiz olmayan bir biçimde, denizi doldurarak toprak elde ettiler.

[6] *Blocus Continental*, 21 Kasım 1806'da I.Napoléon tarafından, İngiliz ticâretine kıtanın bütün limanlarını kapatmak ve İngiltere'nin deniz gücünü yok etmek için Berlin'de karar altına alınmış tedbirler paketi. Bu tedbirlerin uygulanışı, neticede, Avrupa'yı Napoléon'a karşı birleştirmiştir.

Netice itibariyle, tarih ve coğrafya arasında bir çifte münâsebetler dizisi, karmaşık bir aksiyonlar ve reaksiyonlar silsilesi vardır. Bir ülkenin tarihi, coğrafyasının bazı hususiyetleri ile toprağına damgasını basar, ve buna mukabil coğrafyası tarihi üzerinde sürekli bir tesir icra eder. Burada, savaşların ve anlaşmaların bitmez kaynağını teşkil eden, meşhur tabiî sınırlar nazariyesini hatırlayalım[9]. Evrensel kirlilik hâdisesinin tahlilinin hem coğrafyaya hem tarihe âit olduğunu da hatırlayalım[10]: Günümüzde yeni bir disiplin, -çevre-bilim, -tesis olunmuştur ve bütün güçleri harekete geçirmektedir.

İklim bölgelerinin doğudan batıya doğru yer değiştirmesi nazariyesi, medeniyetleri ve onların çöküşlerini izah etmek istedi[11]. Huntington, Roma'nın ikliminin, İsa'dan önce V.asırdan III. asra kadar, İtalya'nın en uygun iklimi olmuş olabileceğini ileri sürmektedir; fakat, -ister Roma veya tamamen başka bir imparatorluk söz konusu olsun, -refah devirlerinin mantıken iklim verilerinin sonucu olduğu görüşüne karşı koyacağız; aksine, iklim verileri, refah devirlerinden itibaren varsayılmışlardır. İklim bölgelerinin yer değiştirmesi, garip bir şekilde, vesikaya dayalı açıklıktan mahrum bir varsayımdır. Eğer bu varsayım haklı olsa bile, iklim değişmelerinin Roma'yı çöküntüye veya Londra'yı refaha sürükleyecek kadar büyük olduklarının ispat edilmesi de kaçınılmaz olacaktır. Japonya'da 1845'ten 1890'a kadar, hissedilir hiçbir iklim değişikliği vuku bulmadı, ve bununla birlikte ülke o dönemde hızlı, derin ve kararlı bir tekâmüle sahne oldu. Şüphesiz medeniyet ve iklim arasında bir ilişki olabilir, fakat bu ilişki büyük ölçüde bize meçhul kalmaktadır. Coğrafî determinizm tezi, ispatlamanın yerini tutamaz. Umumî neticeleri hususî öncüllere dayandırmaya hiç kimsenin hakkı yoktur.

Buna mukabil insan hiçbir zaman tamamiyle kendi mukadderâtının hâkimi değildir. Bir halk, toprağının kaynaklarını kullanmasını bilmeyebilir: önemli bitki ekimlerini Kongo'ya Belçikalılar sokmuştur. Bir başka

[9] Belçika'nın tabiî sınırlara sâhip olmadığını ispat etmeye gerek yoktur. Fransa'nın tabiî sınırları meselesi, özellikle karmaşık ve uyarıcı niteliktedir, krş. R.DİON, *Les frontières naturelles de la France*, Paris, 1947.

[10] G.R.TAYLOR, *Le jugement dernier* (İngilizceden çeviri), Paris, 1970.

[11] E.HUNTİNGTON, *Civilisation and climate*, New Haven, 1915. Bu eserin ve aynı yazarın diğer eserlerinin tenkidi için bkz. P.-A.SOROKİN, *Les théories sociologiques contemporaines*, Paris 1938, s.142-149. Renan, "çöl tektanrılı kılar" dediği vakit, benzer bir determinizmden bahsetmektedir. Ayrıca bkz. M.SORRE, *Les fondements biologiques de la géographie humaine*, 3 cilt, Paris, 1943-1952; -E.LE DANOIS, *Le rytme des climats dans l'histoire de la terre et de l'humanité*, Paris 1950; -J.-A.VAN HOUTTE, *Géopolitique*, Bruxelles, 1946, s.16-31; -E.LE ROY LADURIE, *Histoire du climat depuis l'an mil*, Paris, 1947.

halk kaynaklarını kullanmak istemeyebilir, çünkü inançları bunu onlara yasaklamaktadır: Hindistan'ı ve onun kutsal ineklere karşı dinî saygısını düşünelim.

Çok basit bir şekilde insanın iklimi değiştiremediğini kabul edelim. İnsan tüneller açıyor, vâdileri dolduruyor, berzahları deliyorsa, tabiî olguları, onları ortadan kaldırmaksızın, ancak değişikliğe uğratmaktadır. Ve bu olgular insana rağmen sürüp gitmektedirler, güçler olarak sürüp gitmektedirler: yapılan tâdillerin korunması için sürekli bir çalışma gerekecektir. Lesseps'den[12] önce, Süveyş kanalının tarihi, bu durumu çok güzel açıklamaktadır, zira bir çok deneme, tabiatın saldırgan bir dönüşüyle mağlup edilmiştir!

Diğer taraftan aynı şekilde, şehirlerin tarihi, insanın ve fizikî âmillerin ardı arkası kesilmeyen bu savaşını göstermektedir. Sosyal hayatın veya ticâretin zaruretleri, bazan sâkinleri, Liège gibi su taşkınlarının tehdit ettiği, veya Bruges gibi, yavaş yavaş kum yığınlarının işgaline uğrayan bir bölgeye yerleşmeye itmektedirler.

Çağdaş büyük İngiliz tarihçi Toyenbee[13], -belki de Huntington'a karşı tepkiyle, -bir "coğrafî talihsizlik" nazariyesiyle tarihin yenilenebileceğini hayal edecek kadar ileri gitti. Ortamın uygun olmayan şartları, başarıları başarısızlıklardan daha iyi bir şekilde izah edebilir, zira insan, yenmek için uyarılmış olmak zorundadır. Attik, verimsiz bir ülkedir, Beotya ise verimli bir ülke. Sıkıntı ne kadar çetinse, içtepi de o kadar güçlü olacaktır. Gerisi mâlûm. Nazariye eğlendirmekte, hattâ ilgi çekmektedir; fakat ikna etmemektedir. Daha önce Montesquieu, Attik'in verimsizliği ve demokrasinin gelişmeleri arasındaki bir ilişkiye dikkat çekmişti, fakat tersi bir determinizm tasarlayacak kadar ileri gitmemişti.

Coğrafya, medeniyetin tek unsuru değildir. Beşerî durumun dramatik formlarından biri olan yapıcı muhâlefeti de asla gözden kaçırmamak gerekir. Toprak tek başına hiçbir şey değildir: Ona çalışma ve zeka gerekir. İnsan, besleyici tabiatla, burada servetini zahmetsizce bularak veya onu büyük bir mücâdeleyle kazanarak, boy ölçüşmezse, o da yeterli olamaz.

Beşerî coğrafya, insanın ve tabiatın bu hareketli işbirliğini tasvir ve izah eder. Onun asıl rolü, fizikî coğrafyanın yaptığı gibi kanunlar öner-

[12] De Lesseps (1805-1894), kanalın kurucusudur.

[13] A.J.TOYNBEE, *A study of history*, Oxford, 1945, c.I ve II. Buna cevap olarak bkz. P.GOUROU, "Civilisation et malchance géographique", *Annales*, Paris 1949, c.IV, s.445-450.

mek değil, fakat toprağın iskân edilişinin şartları ve sonuçları hakkında bizi aydınlatmaktır. Eğer insan yeryüzünde hiç gözükmemiş olsaydı, toprak ne olacaktı?

Ülkemizin tarım tarihini hatırladığımız vakit, iyi çizilmiş bir harita, bu ülkedeki insan müdâhalesini tanımak için, orada tabiat kanunlarının etkilerinden başka şeyleri de okumaya muktedir olduğumuz ölçüde, bir tarih vesikası olmaktadır[14].

Beşerî coğrafya, sırf ekonomik ve sosyal tarih tarafından değil, fakat bilhassa ekonomik ve sosyal tarih tarafından yardıma çağırılmıştır. İşte bu noktadadır ki, beşerî coğrafya, bir "değerler coğrafyası" ve "kendisine sunulmuş zenginlikler veya ızdırabını duyduğu noksanlıklar önünde[15]" insan davranışının tetkiki olmayı iddia edebilmektedir.

*
* *

Coğrafya, tasvir eder ve tartışır. Büyük keşifler devrinin geçmiş olduğu bugün, bizim ondan beklediğimiz, arayıp taramalar kadar açıklamalar da değildir. Yeryüzünün insana yardım ettiğini, onu harekete geçirdiğini ve onu hayal kırıklığına uğrattığını çok iyi biliyoruz. Biz, tarihin akışı içinde coğrafî tesirlerin ve beşerî tepkilerin gerçek önemini daha iyi ölçmek, daha iyi anlamak istiyoruz.

[14] H.-I.MARROU, *De la connaissance historique*, Paris 1959, s.78. -M.BLOCH, *Les caractères orijinaux de l'histoire rurale française*, 2.bs., Paris, 1955.

[15] C.MORAZE, *Introduction à l'histoire économique*, Paris 1948. -L.FEBVRE, "Géographie et civilisation", *Annales*, Paris 1949, c.IV, s.73-77.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

TARİHİN TAKSİMLERİ

Özet. - Sadece bir tarih vardır. - Tarihin aklî olarak kesitlere ayrılmasının sebepleri. - Mümkün olan taksimlerin sayısı. - Kronolojik ayırım. - Orta-çağ ve Rönesans. - Asırlara ve nesillere başvurma. - Coğrafî ayırım. - Bölge tarihi, millî tarih ve umumî tarih. - Tahlîlî ayırım. - Terminolojinin belirsizliği. - Tarihin bütün ayırımlarının izafî değeri.

Bir zamanlar insanlar, kabilelerine, şehirlerine veya ülkelerine âit olmayan her şeyin câhili idiler. Asırlar akıp geçti ve üç büyük medeniyetin, Grek, Çin, Hind medeniyetlerinin biribirlerini tanıması için İskender'in destanı gerekti. İskender, Doğu'yu Batı'dan ayıran engeli kaldırdı[1].

İnsanlar yavaş yavaş ticaret, harp ve din yayıcılığı yoluyla tanışmayı öğrendiler. Bugün herkes bütün dünyayı şuurunda canlandırabiliyor. Tarihî bilgi alanındaki gelişmeler, tarihi ilgi çekici kılmış ve onun kapsamını genişletmiştir: Tarih o kadar engindir ki, onu incelemek isteyen kişi kendisini, ona kenarından köşesinden yaklaşmak, ve onu parça parça tetkik etmek mecburiyetinde hissetmektedir. Elbette ancak bir tek tarih vardır, fakat mukadder ve tabiidir ki, onun tetkiki, mâkûl bir bölümlenmeye imkân vermektedir.

Tarihin bir çok taksimi vardır. Derinliğine taksimler: grupların ve fertlerin siyasî, iktisadî, zihnî, artistik, sosyal ve dinî tarihi. Genişliğine taksimler: ülkelerin, bölgelerin, şehirlerin tarihi. Uzunluğuna taksimler: kronolojik devrelere bölünmüş tarih. Kısaca bu üç noktai nazar, tarihi özetleyen ideal üç tabloya tekâbül eder: tahlilî tablo, coğrafî tablo, kronolojik tablo.

*
* *

Tarihin çağlara taksimi meselesi, en başta gelen ve belki de en güç olanıdır. Bu taksim şekli asırlardan beri, tatmin edici bir çözüm yoluna ulaşmaksızın, tatbik ediliyor. Hattâ güçlüğün hergün biraz daha arttığı

[1] R.GROUSSET, *L'homme et son histoire*, Paris, 1954, s. 79 vd., 206 vd.

söylenebilir. Çünkü taksim edilecek konunun uzunluğu ve genişliği git gide daha da artıyor[2].

Bununla birlikte, tarihin çağlara taksimi, akıl için, tarihin incelenmesi ve açıklanması için bir zarûrettir, üstelik öğretim, reddedilmez bir takım mülahazaları ile bu zarûreti daha da ağırlaştırmaktadır[3].

Geçmişin kronolojik dilimlere bölünmesi, bazı uygun formüllerle anlatılıyor: Tarih-öncesi (prehistorya), İlk-Çağ (antikite), Orta-Çağ, Rönesans, v.s... Evet, kullanışlı ve hattâ kaçınılmaz formüller. Ancak, doğru formüller olup olmadıkları başka bir mesele. Mantıktan ziyâde takvime bağlı olan ve netice itibariyle sırf mücerret bir semboller sistemi olarak kalan böyle bir tasnifi tahkik etmeye ve gözden geçirmeye ruhsat vardır. Bir devirden diğerine geçmek, bir sayfayı çevirmektir, bir kitabı bitirmek değil; bir sonraki perdeye geçmektir, fakat oyun devam etmektedir.

Tarihin klasik taksimlerinin sâdece Akdeniz'in ve Batı'nın umumî tarihine uygun düştüğünü de unutmayalım. Henüz hem sanat, hem müesseseler, hem Çin, Meksika, Rusya ve Fransa için geçerli taksimler tasarlanmamıştır. Kullanılan taksimler modern Avrupalıların eseri olmuştur; bunlar Avrupalılar için yapılmıştır. Önemleri de bu ölçüde azalmıştır. Doğrulukları hiç de önemlerinden daha büyük değildir, sırf Avrupa için bile.

Bir misâlle yetinelim ve Orta-Çağ[4] teriminin karşısına çıkarılan Rönesans[5] teriminin düşündürmesi gereken şeye bakalım.

Herşeyden evvel, bu Rönesans yani Yeniden-doğuş tâbiri -Antikite'nin yeniden-doğuşunu anlıyoruz-, en az iki hatayı muhtevidir. Öyle ki, kültür ölmüştü, sonra o, tarihin bilmediği mucizelerden biriyle, Auguste (Roma İmparatoru, M.Ö. 63- M.S. 14) asrını I.François (1494-1547) asrına bağlayarak, eski çehresi altında yeniden ortaya çıkmıştır.

[2] Hergün tarihî zaman genişlerken, keşifler de unutulmuş medeniyetleri bize haber vermektedir.

[3] J.H.J.VAN DER POT, *De periodisering der geschiedenis*, La Haye, 1951; B.JASINOWSKI, "Sur les fondements logiques de l'histoire", *Les Travaux du IXe Congrès international de philosophie*, Paris 1937, c.5, s.40.

[4] Birbiriyle alakalı Orta-Çağ ve Rönesans mefhumları, XVI. asırdan itibaren açıklık kazanır. Krş. W.K.FERGUSON, *La Renaissance dans la pensée historique* (İng.'den çev. J.MARTY), Paris 1950, s. 63, 76; ayrıca bkz. E.GILSON, "Notes sur une frontière contestée", Les Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen âge, Paris 1958, c.33, s.59-88.

[5] FERGUSON, *Aynı eser*; *H.BAEYENS, Begrip en probleem van de Renaissance*, Louvain 1952.

Buna göre, Fra Angelico[6] ve Léonard de Vinci[7] arasında binlerce yıldan daha fazla bir zaman olduğunu söylemek de yanlış değildir. Halbuki, Rönesans, İlk-Çağ'ın olduğu kadar Orta-Çağ'ın da mirasına sahiptir, çünkü İlk-Çağ'ın mirasını Orta-Çağ kanalıyla devralmıştır. Yeni sanat, mukallitlerin değil, sâliklerin sanatıdır. Ve, diğer taraftan, bu sanat, İtalya'da Alpler'in kuzeyinden daha erken gelişmiştir.

Bâzılarına göre, daha Dante Rönesans'ın bir adamıydı; oysa başkalarına göre, Orta-Çağ ancak Trente Konsiliyle[8] sonbuluyor. "Bin yıllık Orta-Çağ pessimizmini", Rönesans devri optimizminin açılıp-serpilmesi karşısına çıkaran tarihçiler de vardır, sanki bu optimizm köklerini son derece zengin ve farklılaşmış bir Orta-Çağ arasından İncil'e kadar dayandırmıyormuş. Şüphesiz bu konuda, aziz François d'Assise'i[9], onun *Fioretti*'lerini ve tabiatla gülümseyen aşkını hatırlamak yetecektir. Aynı şekilde, gotik idealizm ve Rönesans realizmi arasındaki biri diğerine dönüştürülemeyen hususlara dikkat çekilmek istenmiştir. Fakat, Giotto[10], Van Eyck[11] ve Sluter[12] realist değil miydiler? Hattâ iki çağdaş insan ideolojik açıdan farklı devirlere bağlanabilir. VI.Adrien[13] hâlâ Orta-Çağ'a mensuptu; halbuki Rönesans Erasme'sız anlaşılamaz. İşte bütün bunlar, zihnimizin üzücü bir tercih ile aradığı bu son derece zıt görüşlere karşı bizi uyanık bulundurmalıdır.

Balzac[14] ve Michelet[15] tarafından modalaştırılan Rönesans kelimesinin zayıf ve iddialı yanları vardır. O, XIX.asrın ilk nesillerine mahsus entelektüel bir heyecanın yankısıdır. Stendhal[16], Eski Rejim'le alay edi-

[6] Fra Angelico (1387-1455).

[7] Léonard de Vinci (1452-1519).

[8] 1545-1563. J.BURCKHARDT, *La civilisation italienne au temps de la Renaissance* (Almancadan çev., M. SCHMITT), Paris 1885 (Bu eser, B.S. BAYKAL tarafından iki cilt halinde *İtalya'da Rönesans kültürü* adı altında türkçeye çevrilmiş ve Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır. Mütercim) G.SCHNÜRER, *L'Eglise et la civilisation au Moyen âge* (Almancadan çev., G.CASTELLA), Paris 1938, c.3, s.8; R.AUBENAS ve R.RICARD'ın birbirine uyan müşâhedeleri için bkz. A.FLICHE ve V.MARTIN, *L'Histoire de l'Eglise*, Paris 1951, c.15, s.209.

[9] Saint-François d'Assise (1182-1226). Fransisken tarikatinin kurucusu. Assise'de doğdu. Zengin bir tüccarın oğludur. 1206'da dünyadan el etek çekti ve etrafı müridlerle çevrildi. Onun efsanesi *Fioretti*'lerde ve Assise'de Giotto'nun fresklerinde yeniden hayat buldu.B.Y.

[10] Giotto (1266'ya doğru doğdu, öl.1336). İtalyan ressam ve mimar.

[11] Jean Van Eyck (1370-1380 arasında doğdu, öl.1440). Flaman ressam.

[12] Sluter (1345-1406). Hollanda asıllı fransız ressam.

[13] Adrien VI (1459-1523). Papa.

[14] Balzac (1799-1850).

[15] Michelet (1798-1877).

[16] Stendhal (1783-1842).

yordu, tıpkı, ondan üç asır önce, Rabelais[17]'nin Gargantua[17a]'ya dedirttiği gibi: "Zaman henüz karanlık idi ve bütün iyi edebiyatı yıkmış olan Gotz'ların mutsuzluk ve felâketini hissetmekteydi; fakat, ilahî lütuf sayesinde, ışık ve liyâkat benim devrimde edebiyata iâde edildi".

Boileau[18] ve Fénelon, Orta-Çağ'a karşı daha lütufkâr olmamışlardı. Bu yazarların düşüncesindeki "gotik" sıfatı, hiç de hayranlık uyandıran katedrallerimizin bilinmeyen mimarlarını pohpohlamaya hasredilmemişti[19]. Latin dilinin çöküşünden alınan Orta-çağ adı bile, adaletsizliğin ifâdesidir.

Orta-çağ'ın büyük ve güzel olduğunu dünyaya hatırlatma şerefi romantizme nasib olmuştur. Daha Grétry[20]'nin *Arslan yürekli Richard (Le Richard Coeur de Lion)*'ı, *Hristiyanlığın dehâsı (Le génie du christianisme)*[21]'nın takdis ettiği bir görüş değişikliğinin göstergesi olmuştur. Genellikle zevkten yoksun olan XIX. asır, Orta-Çağ'ı tanımasını ve keşfetmesini bilmiştir. Eğer söylemek câizse, XIX. asırdaki bu faaliyetler, doğrusu birçok kaleleri, kemerleri ve saz şairleriyle, Orta-Çağ'ın rönesansı yâni yeniden doğuşu olmuştur.

Bu tarihçilerin ve bu gazete yazarlarının bize takdim ettiği Orta-Çağ gerçekten çok güzeldir, Hristiyanlığın tamamlanmış tecessümü, debdebe ve âhenk devri, ölümsüz medeniyetin inanılmaz şâheseridir. Ne yazık ki, yine hayâl sukutuna uğramak gerekir, hem de pek çok.

Ya Rönesans? Tabelasını muhafaza edelim, ve onu kendisine fazla inanmaksızın kullanalım, çünkü orada yeniden-doğuştan ziyâde bir çiçeklenme sözkonusudur. Ve, diğer taraftan, aynı anda birçok rönesansın varolduğu da müdafaa edilebilir[22]. Rönesans, Batı toplumunun bir isti-

[17] Rabelais (1483-1500 yılları arasında doğdu, öl.1553). İyi bir yorum için bkz. A.PAUPHILET, *Les legs du Moyen âge*, Melun 1950, s.24.

[17a] Rabelais'nin romanındaki bir şahsiyet.B.Y.

[18] Boileau (1636-1711).

[19] Barok adı da XVII ve XVIII. asırlarda en güzel âbidelerini vermiş olan stil için bir kompliman değildir.

[20] Grétry (1741-1813). Liège'li kompozitör. Opera-komikde şöhret buldu. *(Zemir et Azor, Richard Coeur de Lion)* ve hatıralarını yazdı.

[21] Chateaubriand (1768-1848). *Le Génie du Christianisme* 1802 tarihlidir.

[22] J.NORDSTRÖM, *Moyen âge et Renaissance* (T.HAMMAR tercümesi), Paris 1923; E.GILSON, *Les idées et les lettres, Paris 1932, s.171, vd.*; *P.RENUCCI, L'aventure de l'humanisme européen au Moyen âge*, Paris 1953; R.R.BOLGAR, *The classical heritage and its beneficiaries*, Cambridge 1954; A.HYMA, *Renaissance to Reformation*, Michigan 1951; G.LADNER, "Die mittelalterliche Reformidee und ihr Verhaltnis zur Idee der Renaissance", *Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsfforschung*, Vienne 1952, c.61, s. 31-59; A.SAPORI, "Moyen âge et Renaissance", *l'Archivio storico Italiano*, Florance 1957, c.115, s.135-164.

hâle devri olmuştur. Rönesans, Orta-Çağı zamanımızdan ayırır, daha doğrusu onları birleştirir. Rönesans, -Pétrarque'dan Juste Lipse[23]'a kadar- İtalyan rönesansıyla sahneye çıkarılan ve sırf düşüncede varolan başka bir varlığa, yani Büyük Asır'a[23a] kadar uzanan parlak bir devir olmuştur.

Bu itibarî çerçeveye, -fakat bundan vazgeçebilecek miyiz?-, Reform ve Karşı-Reform'dan itibaren Kapitalist ekonomiye kadar, Büyük Keşifler ve, nihâyet, Rönesans'ın edebî ve ahlâkî ifâdesi olan hümanizm de dâhil, Rönesans'ın hakîkî zenginliğini ifâde eden ve pek de uygun olmayan binlerce kavram ilâve edeceğiz.

Eğer, bununla birlikte, kelimenin aslî mânâsını gözönünde bulundurmaya çalışarak, onun tarifine İlk-Çağ'ın hatırlatılması unsurunu da dâhil etmek istersek, Antikite'nin hayat, düşünce ve sanat üzerindeki uyarıcı tesiriyle damgalanmış Rönesans'ın, o andan itibaren, kültürün daha hür, daha insancıl ve sırf daha az dinî bir anlayışı olduğunu, fakat Orta-Çağ Hristiyanlığı'nın bin yıllık silinmez damgasını da taşıdığını söyleyeceğiz.

Bu Rönesans ve Orta-Çağ tâbirlerini, hâfıza için basit işâret noktaları olarak, daima aşmamız gerekli ifâdeler olarak telâkkî etmek, daha uygun ve daha emin gözüküyor.

"Dönem-ilmiyle ilgili" kavramlar karmaşasının asırlara başvurmakla çözümlenebileceğine inanmayalım, zira bizzat asırlar tavsîf edilmiştir. "Bir asrı canlı bir varlık olarak tasavvur etmemekte, onun bizzat insanla aynı hususiyetlere sâhip oluşunu reddetmekte güçlük çekiyoruz. Asırlardan herbiri, bize, kendi rengiyle, kendi fizyonomisiyle gözüküyor ve belli bir siluetin gölgesini yansıtıyor"[24]. Voltaire'in Büyük Asrı, diğer asırlardan daha uzun değildir, fakat daha önemli geçinmektedir: XIV. Louis'nin asrı! Meşhur tarihlerden kaçamıyoruz. XIV. Louis 1715'te ölüyor. Böylece Büyük Asır bu tarihe kadar uzanıyor. Söz konusu asrın ancak IV. Henri'nin ölümüyle, veya belki de XIII. Louis'nin ölümüyle[24a] başladığı doğrudur; işte sana çok küçük bir Büyük Asır... Diğer taraftan, XVIII. asır, -Aydınlıklar Asrı ve Michelet'nin Büyük Asrı-, az önce belirttiğimiz gibi 1715'te başlar; 1789'da mı yoksa 1799'da mı son bulmaktadır? XIX. asra, -yani Avrupa Asrı'na-, gelince, o, daha şimdiden eski kıtanın çö-

[23] Pétrarque (1304-1374). Juste Lipse (1547-1606). Rönesansın İtalya'da son derece erken başladığını hatırlayalım.

[23a] Büyük Asır, Fransa'da XIV. Louis (1638-1715) devridir.

[24] H. FOCILLON, *La vie des formes*, 2. bs., Paris 1939, s.113.

küş alâmetini belirleyen İspanya-Amerikan ve Rus-Japon harpleriyle[25] son bulur.

Nihayet, tarihin nesillere göre, yani birliği tarihin muayyen anlarına mahsus bir zihniyetten neş'et eden gruplara göre bölümlere ayrılması düşünülmüştür[26]. Üç nesil, bir asra damgasını vuruyor. Böylece, fransız XVII. asrının ilk nesli, XIII.Louis'nin, Richelieu'nün, Descartes'ın, Corneille[26a]'in asrıdır ki, bu asrın büyük eserleri 1630 civarında başlar. İkinci nesil, yani 1660'ın nesli, XIV.Louis, Colbert, Boileau, Racine, Molière ve La Fontaine[26b] ile sahneye çıkar. Sonra 1690 nesli gelir: La Bruyère, Fénelon, Vauban[26c], vs...

Bu klasik misâl, tarihin bu taksiminin -taksimlerin en insanîsininizafî faydasını açıkça gösteriyor, fakat bu usûlü öncekilerden daha sun'i bir takdim içine düşmeksizin umûmîleştirmek mümkün değildir. Nesiller, bütün ülkelere, hattâ en yakın ülkelere bile intibak etmez, ve zamanın böyle bir taksimi, hiçbir zorunluluk vasfı taşımaz.

*
* *

Genişliğine bölümlere ayırmanın, -coğrafî taksimlerin,- tenkidi, sayısız mahallî tarih monografilerini hedef aldığı zaman, hiçbir mânâ taşımaz; tarih öğretimiyle alâkalı olduğu zaman ise ilgi uyandırmaktadır. Umumî tarih mi, millî tarih mi yoksa mahallî tarih mi tedris olunacaktır? Mesele bilhassa incelemelerin ilk yıllarında ortaya çıkıyor. Hiç kimse umumî tarihin son gaye olacağından şüphe etmez, yine hiç kimse tarihi mahallî tarihe irca etmek istemez; o halde, adına lâyık bir tarih öğretimine nereden başlamalı?

Millî tarih, hemen hemen bütün memleketlerde, hattâ, genellikle yolunu tıkadığı umumî tarih görünümleri altında, baş rolü muhafaza ediyor. Bugün, daha dengeli bir takdimin, çoklarına tercih edildiği âşikârdır.

[25] 1898 ve 1905.

[26] Sistemin izahı ve tenkidi için bkz.Y.RENOUARD, "la notion de génération en histoire", *Revue historique*, Paris 1953, c.209, s.1-23.

[26a] XIII.Louis (1601-1643); Richelieu (1585-1642); Descartes (1596-1650); Corneille (1606-1684).

[26b] XIV.Louis (1638-1715), Colbert (1619-1683); Boileau (1636-1711); Racine (1639-1699), Molière (1622-1673).

[26c] La Bruyère (1645-1696); Fénelon (1651-1715); Vauban (1633-1707).

Umumî tarihin üstünlüğü veya hiç olmazsa millî tarihi cihanşümûl tarih kadrosu içine yerleştirme endişesi, buradan gelmektedir[27].

Bu görüşler gerçekten ılımlı ve ölçülü görüşlerdir, bir ilerlemeyi temsil etmektedirler; fakat, bana öyle geliyor ki, bunlar, bin yıldan beri ülkelerimizdeki tarihî tekâmülün gerçekliği ile güçlükle uyuşmaktadırlar. Tarih öğretimine, kesinlikle sun'î olmayan bir temel, kolayca tanınabilen, mümkün olduğu ölçüde müşahhas bir temel, bir kelimeyle, eski ve sürekli tarihî bir *birim* bulma zarûreti vardır. Irk, asla bu birimi temsil etmez, dil onu nâdiren temsil eder; millet, geç zamanlarda böyle bir birimi temsil etmeye başlamıştır; yalnız feodal bölgecilik, tam bir emniyetle, birim olarak teklif edilebilir: O halde, tarih öğretimi, bir eyâlet tarihiyle başlayacak, tedrîcen millî tarihe kadar, cihanşümul tarihin en umumî meselelerine kadar yükselecektir[28].

Feodaliteden ne isteneceği düşünülecektir: O, ideal bir rejim değildir, fakat bana aradığım uygun takdimi temin etmektedir. O zihnî bir icat değildir, bir olgudur. Geçmişin bir olgusudur, zira tarih yenidenbaşlamayı tanımaz ve hiç kimse fiefleri diriltmek istemez. Fakat, asırlar boyunca, feodalitenin, ülkelerimizin siyasî çatısını oluşturduğu inkâr edilemez.

Eyâletlerimizden birisinin mâzisinin zekice hatırlanışı, bir milletin nasıl teşekkül ettiğini, onun nasıl bir beylikler mozayığı ve bir halklar kavşağı olduğunu gösterir. Bölge tarihinin bayağılık ve darlıkla alâkası yoktur, çünkü o, kendiliğinden millî tarihe doğru ve cihanşümul tarihe doğru yükselmektedir.

Ademimerkeziyet usulü, tarihte bile, saldırgan değildir, ve Luxembourg Grandükalığı'nın hukukî menşeini teşkil eden eski Luxembourg için herkesin kabul ettiği şeyi eski beyliklerimiz için kabul etmek, ayrılıkçı olmak mânâsına gelmez[29]. Bu küçük ülkenin tarihine ait elkitaplarında, millî tarih feodal tarihe karışıyor. Bu kitaplarda, Luxem-

[27] M.REINHARD, *L'enseignement de l'histoire*, Paris 1957.

[28] Şu makalede pedagojik görüşleri müdafaa ettim: "L'enseignement de l'histoire nationale en Wallonie", *Bulletin trimestriel de l'Association des Amis de l'Université de Liège*, Liège 1939, c. II, s. 129-145. Ayrıca bkz. J.STENGERS, "Quelques notes sur la genèse et la conception de notre histoire nationale", *Mélanges Georges Smets*, Bruxelles 1952, s.595, vd.

[29] P.WEBER, *Histoire du Grand Duché de Luxembourg*, Bruxelles 1957, 3.bs. Lüksemburg millî tarihine ait bir elkitabının planı şöyledir: Birinci bölüm: *bağımsız Luxembourg* (X-XIV. asırlar); ikinci bölüm: *esir Luxembourg* (XV-XVIII. asırlar); üçüncü bölüm: *millî bağımsızlığın yeniden tesisi* (1815'ten günümüze).

bourg tarihinin şerefli dönemlerinin, -yâni bağımsızlık dönemlerinin,- Bourguignon'lardan önce veya Grandükalık'ın ve Pays-Bas'nın parçalanmasından sonra olduğunu görmek az şaşırtıcı değildir. Netice itibariyle, niçin olmasın? Luxembourg'lu noktai nazar, devamlı bir mukayeseli tarih endişesiyle tamamlandığı andan itibaren, uyumlu ve mükemmel bir şekilde müdafaa edilebilir niteliktedir.

*
* *

Tarihin tahlilî çizelgesi hakkında söylenecek şey azdır. Bu çizelge yenidir ve ilk "çekmeceler sistemi"nin icadı Voltaire'e[30] atfedilir. Keyfîliğin, bütün terminolojilerde olduğu gibi, ona da ihânet ettiği doğrudur. Ananevî etiketler, hiç de daha değerli olmayan yeni adlarla yer değiştirmiştir: medeniyet tarihi, ahlâk tarihi, fikirler tarihi, duygular tarihi, vs... Esas olan, şüphesiz, kategorilerimizin ve bunların tariflerinin durmadan zenginleşmesini kabul etmekten ibârettir. Sosyal tarih ve fikirler tarihi birbirini tamamlar, tasdik eder, fakat nakz etmez. Tarihçi için, dünyanın münhasır bir sistemi yoktur.

Tahlilî taksimler muhteliftir. Bazıları hemşehrilik hakkı kazanmıştır. Müesseseler tarihi bugün savaşlar tarihine galebe çalıyor, fakat siyasî tarih iktisat tarihinin rekabetine güçlü bir tepki gösteriyor. Gitgide, din tarihi sosyal tarih içinde yerini bulmaktadır. Sanat tarihi eğitim programlarında kendini kabul ettirmiştir. Belki ilimler tarihinin de aynı yolu tâkip etmesi tercihe şayan olacaktır....

Derinliğine bölümlere ayırmanın da tarihin diğer taksimleri gibi faydası vardır. Aynı ivedilik vasfını taşımaz. Genişliğine bölümlere ayırmanın aksine, tetkiklerin ilk yıllarında, ve araştırmadan daha çok öğretimde, ağırlığını hissettirmez.

Genişliğine taksimdeki aynı mahzurlar, yâni gözlem alanını açık ve kesin bir biçimde sınırlandırma imkânsızlığı, derinliğine taksimde de vardır. Gerçekten, dinî tarih sosyal tarihten, hukukî müesseler tarihi bu müesseseleri ta'dil veya yok eden siyasî kargaşalıklar tarihinden nasıl ayrılabilir?

Misâl olarak Belçika tarihi gösterilebilir. Jemappes[31]'tan Waterloo'ya kadar, Belçika tarihi her noktai nazardan dış olaylara bağlıdır. Feoda-

[30] Bkz. L.-E.HALKIN, *Eléments de critique historique*, Liège 1974, s.118 vd.

[31] Belçika'da bir şehir. Burada Fransız general Dumouriez 1792 yılında Avusturyalılara karşı zafer kazanmıştır.

litenin son kalıntılarıyla birlikte Eski Rejimi yıkan, ve uzun bir işgale yol açan Fransız İhtilâli olmuştur. İmparatorluk, yeni müesseseler ithâliyle Eski Rejimi yeniden tesis etmek için gayret göstermiştir. -Tarihin olağanüstü bir şekilde hızlanışıyle nitelendirilen- bu devir için sosyal meseleleri veya dinî meseleleri ayrı ayrı ele almak mümkündür; fakat bu noktai nazardan her biri, umumî politikanın aynı büyük olgularına başvurmayı gerektirir.

*
* *

Aynı türden müşâhedeler zaten, yukarıda da gördüğümüz gibi, tarihi taksim denemelerinin hepsine uygun düşer. Her yerde ve her zaman, tarihin en kötü düşmanı, sanki tarih hareket ve yayılma değilmiş gibi, kendi şahsî sınırları içine haps etmek için onu parçalayan kişidir. En küçük bir meselenin en küçük cephesi, cihanşümul tarihi bahse konu yapar.

Tarihin taksimleri daha çok zihnimizin birim ihtiyacına, onun doğuştan gelen nizam ve açıklık zaruretine, nihâyet umumî fikirlere duyulan temâyüle cevap verir, fakat tasnif etmek bilmenin tamamı değildir ve açık zihinler her zaman doğru düşünmezler.

Bu taksimlerin tenkidi, tarihin, onu incelemek ve yeni nesillere aktarmak göreviyle yükümlü kişiler tarafından, istenmeden ve zorunlu olarak, bozuluşunu çok iyi gösteriyor. En açık sınır çizgileri bile, her bölüm veya kısım komşularında yeniden buluştuğundan, ancak pratik bir değere sahiptir. Diğer memleketlerin tarihinden tamamen bağımsız hiçbir ülke tarihi yoktur. Karakterleri kendisinden evvelki veya sonraki devirlerde temsil edilmeyen bir devir yoktur. Bir meseleyi tamamen tecrit edebilecek mantıkî bir tarih kesiti yoktur.

Tarihin taksimlerinden vazgeçemeyiz: ancak, bizzat tarihin aslî birliği aleyhine, onlara mutlak bir değer de atfetmeyelim.

DOKUZUNCU BÖLÜM

BİYOGRAFİ

Özet. - Biyografinin tanımı. - Onun başarıları ve tehlikeleri. - Biyografi türünün tarihi. - İyi bir biyografinin şartları. - Doğruluk ve sanat. - Psikoloji ve Psikanaliz. -Yaşayanların biyografisi. - Büyük adamların rolünün iki izahı. - Biyografi yazarının başlıca görevi. - Biyografi zor bir sanattır.

Biyografi, bir tarih türü, bir açıklama usûlü, küllî tarihin bir parçasıdır[1]. İlk anda, biyografi bir insanın tarihi olarak tanımlanmaktadır. Fiilen, ancak bazı büyük adamların tarihi söz konusudur.

Gerçekten, daima biyografi yazarına poz verenler "büyük adamlar"-'dır. Niçin daha mütevazî şahsiyetler değil? Biyografinin konusu ne kadar az meşhursa, tarihte yaptığı çarpıtma da o nisbette daha küçük olacaktır. Fakat, "tarihsiz" bir adamın tarihi, her ne düşünülürse düşünülsün, hiç kimseyi ilgilendirmez: Böyle bir tarih ancak çokluk hâlinde mevcuttur. O zaman o grupların tarihi olmaktadır, fertlerin tarihi olmaktan çıkmaktadır.

-İster pohpohlansınlar ister alay edilsinler- sadece "büyük adamlar" mı tanınabilir olacaklardır? Bazan yerinde olan itiraz, bütün durumlarda sağlam temellere dayandırılmamıştır: Bir tüccarın veya bir memurun hayatını çizmek mümkündür. Bununla birlikte bir biyografinin değeri, her tarih tetkikinde olduğu gibi, halkın ilgisi nisbetinde değişmektedir. İstisnaî kariyerler bu hususta imtiyazlıdırlar. Sadece bunlar iştahı açmakta ve merakı tatmin etmektedirler. En çok ilgi çeken biyografiler, ehemmiyetli hayatların ehemmiyetli olgularını anlatmaktadırlar.

Üzerinde durulmaya değmeyen bir çok biyografi vardır. Her gün hükümdarların, siyaset adamlarının ve sanatçı şöhretlerin, romanlaştırılmış, utanç verici veya yoktan var edilen hayatların, hiç de tarihî vasfa sahip olmayan biyografileri ortaya çıkmaktadır.

Böylece bir çeşit itibarsızlık, tarihçilerin ikinci derecede önemli ve keyfî olarak nitelendirdikleri bu türü tehdit etmektedir. Belki ikinci derecede bir tür olabilir. Keyfiliğe gelince, biyografilerin, tarihin diğer sunuşlarından: el-kitaplarından, muhtelif monografilerden daha keyfî

[1] A.MAUROİS, *Aspects de la biographie*, Paris 1928.- J.ROMEİN, De biografie. Een inleiding, Amsterdam 1946. -R.GROUSSET, *Figures de proue*, Paris 1949. -S.DRESDEN, *Destructuur van de biografie*, La Haye 1956.

olduğu söylenemez. Tarihçi daima kendi bakış açısını seçmektedir. Biyografi, meşrû bir usûldür; bu usûllerin en güncellerinden biri olduğu gibi aynı zamanda en eskilerinden biridir. Önemli olan husus, onun asıl gereklerini farketmekten ibarettir.

O halde, geçerli bir biyografi, şahsı kendi kadrosundan çıkarmaksızın, onun kendi tarihi hakikatini ortaya koyma endişesini taşır. O daha sonra umûmiye ulaşmak için husûsinin üstüne çıkar. Nihayet o, psikolojiden yardım talep etmekte ve ancak sanatkarâne bir şekil içinde son bulmaktadır.

Biyografinin tarihi, onun kâidelerini ve sınırlarını anlamaya yardım eder. Onun ilk görünümü methiyedir: Sezarların ve bilgelerin hayatı, kerâmet-sâhiplerinin menâkıb-nâmeleri. Sonra, şüphesiz panzehir olarak hicviye gelmektedir. Bu hikâyelerde tarih tenkidi çok az yer tutmaktadır: Methiye bir tarih değildir; bir hicviye de öyle! En eski biyografiler, bilgi edinmenin çilelerini bilmezler. Onlar muhayyilenin zevklerini ve "şahsiyet kültü"nün mübalagalarını tercih ederler.

Platon, Socrate'ın tarihini böyle yazıyor[2]. Suétone[3], kendini imparatorların hayatına adıyor. Plutarque[4], Antikite'nin kahramanlarının yüce olaylarını anlatıyor. Orta-çağ, azizlerin hakiki olmaktan çok, inşâ edilmiş hayatlarıyla doludur. Yeni-çağlar, bu edebî gelenekleri sanıldığı kadar hızlı değiştirmemektedirler. Boccace[5], Dante ve Pétrarque hakkında yazdığı biyografilerle yeni bir devir açmaktadır. Commynes[6], XI. Louis'nin en gerçekçi portresini çizmektedir. Fontenelle[7], derin psikolojik hakikati olmayan, kısa, soyut eser tipi olan akademik methiyede parlar. Nihayet Voltaire, XII. Charles'ın tarihiyle yeni biyografi modelini ortaya koyar: Burada, kahraman bilerek klasik, millî veya kutsal tarihin dışından seçilmiştir. İsveç Kıralı, hiç bir tarzda Büyük Asrın Haysiyetli Adam'ı değildir. Aksine, "yarısı Alexandre, yarısı Don Quichotte", "aşırı derecede büyük, bedbaht ve deli" olan bu kişi, bağımsız olmak isteyen bir biyografi yazarı için güzel bir örnektir.

Çağımızda, en başarılı biyografileri İngilizlere borçluyuz. Lytton Strachey[8]'in *Victoria*'sını, Duff Cooper[9]'in *Talleyrand*'ını ve

[2] Socrate ve Platon, İ.Ö. V. ve IV. asırların eski yunan filozoflarıdır.
[3] Suétone (141'e doğru ölmüştür).
[4] Plutarque (125'te ölmüştür).
[5] Boccace (1313-1375).
[6] Commynes (1445-1509).
[7] Fontenelle (1657-1757).
[8] 1937'de Fransızcaya çevrildi.
[9] 1937'de Fransızcaya çevrildi.

Rosebery[10]'nin *Napoléon*'unu tanımak gerekir. Bu sonuncusu, imparatorun samimî şahsiyetini dalkavukluk perdesi arkasından çekip çıkararak, mağlup edilmiş bir düşmanı, kin ve garaz duymaksızın tasvir etti. Sainte-Hélène'de Napolyon, İngilizleri hâlâ dehşete düşürmektedir. Hastalığa yakalandığı zaman, o artık bir sakattan başka bir şey değildir. Duff Cooper, Talleyrand'ı gördüğü eğitimin acınacak bir kurbanı ve diplomatik planda Avrupa fikrinin öncülerinden biri olarak gösterdi. Nihayet, Kıraliçe Victoria, Lytton Strachey'in şahsında şüphesiz sevmediği, fakat resmî portrelerininkinden daha insanî bir büyüklük içinde ona aslî şahsiyetini kazandıran bir tarihçi buldu. Victoria, iyi niyetinden, çalışma gayretinden, nüfuzlu yaşlılığından başka olağanüstü bir haslete sâhip değildir.

Bu biyografiler, büyükleri efsânevi periler âleminden çekip çıkarmakta, onları insanlık vasıflarıyla ortaya koymaktadır. Diğerleri arasında bu örnekler, hepsinden daha güç bir sanat olan biyografi sanatını müdafaa eden başarılardır.

Şu da var ki, tarihin aslında bir ilim olmadığını daha önceden bilmekteyiz. Bununla birlikte tarihçiler, araştırmalarında ciddî bir tenkit metodu uygulamaktan vazgeçmemişlerdir; Onların bütün hükümleri, kendileri tarafından kontrol edilmeli ve okuyucular tarafından da kontrol edilebilir olmalıdır.

Vesikaya dayalı doğruluk, biyografi yazarlarının vazifesi ve nâmusudur. Joséphine de Beauharnais'nin bir tarihçisi şöyle yazıyor: "Şaşırtıcı tezatlar karşısında bulunmaktayız. Birileri için, İmparatoriçe daha otuz yaşında iken çok boyanmış ihtiyar bir kadın idi; diğerleri için, o aynı yaşta ustaca hilelerle sürdürülmüş gençliğin bütün çekiciliklerini korumuştu. Saçlarının ve gözlerinin rengine kadar tartışmalara vesile olmamış hiç bir yanı yoktur. Ahbaplarından bazılarına göre siyah olan saçları, yine onun yakını olan diğerlerine açık kestâne veya altın yaldızlı kestâne renginde gözüküyor ve ressamların fındık veya yanmış kahve renginde gördükleri gözleri, ona hayranlık duyma durumunda olan şâhitlere koyu mavi gibi geliyordu; başkaları gözlerinin mavi-mor olduğunu söylemektedirler[11]".

Ciddî objektiflik gayretlerine rağmen, tarih, tarihçinin vesikalar, şâhitlikler, çizgiler arasından yaptığı seçimle, hattâ bu vesikalara, bu şâhitliklere, bu çizgilere getirilen açıklamayla bir sanat olarak kalmaktadır.

[10] 1906'da Fransızcaya çevrildi.

[11] R.REGİS, *Joséphine, Femme de Napoléon I*, Bruxelles, 1944, s.3.

Ve genelde tarihte doğru olan bu durum, özellikle biyografide açık olarak gözükmektedir.

Modelin mükemmel bir gözleminin imkânsızlığı, bu türün tek güçlüğü değildir. Psikolojik izah, bu konuda başka güçlükler de ihtiva etmektedir. Her biyografi yazarı, ondan kaçınsa bile, psikolojik inceleme yapar. Tarihçinin sübjektivizmini biyografi kadar iyi gösteren hiç bir şey yoktur. Hemen hemen daima konu ve yazar arasında, gizli fakat derin bir yakınlık mevcuttur. Tarihçinin sübjektivizmini reddetmeye son derece yatkın olan Paul Valéry bile, otuz yıl arayla bize, Léonard de Vinci'nin iki portresini sunmuştur. Bunlardan biri Vinci'yi ilmî formasyonu XIX. asrın son yıllarında elde edilebilecek bir ilim adamı olarak gösteriyordu. İkincisi ise, Léonard'ı, Einstein'ın ve munfasıl (discontinu) fiziğin bir öncüsü yapmaktadır. Bu iki yorum, Valéry'nin 1894'teki ve 1929'daki okuyuşlarına ve düşüncelerine tekabül etmektedir.

Psikanaliz, klasik psikolojiden daha ileriye gitmek ve incelenen kişinin karakterini objektif bir biçimde tesbit ederek özde var olan bu sübjektivizme çare bulmak istedi. Kişinin davranışının, özellikle çocukluğunun ve hissî hayatının tetkiki, başarıya ulaşmamış eylemlerin, ahlâkî bunalımların, hiç bir insanın kaçamayacağı muhtelif komplekslerin tahliline yol açmaktadır[12].

Psikanalizin, edebiyata verdiği desteğin bir bölümünü tarihe sunduğunu düşünme hakkına sâhip bulunmaktayız. Şuuraltı psikolojisinde karakterlerin hakikatinin cesâretli bir araştırması ve rûhi karmaşıklığın yeni bir mânâsı vardır.

Bununla birlikte, psikanalizin tarihe uygulanmaları, bazılarının ondan bekledikleri keşifleri henüz yapmamıştır. Bir ölünün karakterinin tahlili, tahkiklere imkân vermemektedir, doğru nakledilen sözlerin, özel günlüklerin veya şahsî mektupların muhafaza edilmiş olduğu çok nâdir durumlarda tabiîdir ki bu imkâna kavuşulabilmektedir. Alexandre'ın şahsiyetinin yorumunu derinleştirmek mümkün değildir. Buna mukâbil, Sıkıntı ve Kuruntu Psikolojisi II. Philippe'in durumunu aydınlatmaktadır. Nihayet, sesini işitebildiğimiz, hatıralarını okuduğumuz ve en gizli hayatlarına kadar her şeyi bizce bilinen çağdaş büyükler, -bir Churchill, bir Salvador Dali, bir André Gide,- şüphesiz psikanaliz metoduyla yetişmiş biyografi yazarları için son derece ilgi çekici konulardır.

Bazı kendini beğenmiş yazarlar, yaşayanların tarihî kaderini tesbit etmeyi denemişlerdir; fakat, bir insanın hayatını yazmak için, onun ölü-

[12] E.H.ERIKSON, *Young man Luther*, London 1958, s.33.

münü beklemek gerekir. Sırf kendisinden tam bir açık yüreklilikle bahsedebilmek için değil, çağdaşları hakkında tam bir vesika kümesi toplamanın zor olmasından da değil, fakat sadece ölüm, bir insan hayatının sürekli unsurlarının "yerine konulmasına" imkân sağlayan, geçmişe dönük bir açıklık olduğu içindir ki biyografi ölümden sonra yazılabilir. Bugün başkan Mao'nun hayatını yazmak, Bonaparte'ın kariyerini Marengo'da, Pétain'inkini Verdün'de veya Stalin'inkini Dantzig'de kesen bir tarihçinin başına kakılabilecek hatanın aynısını işlemektir. Franco, general Boulanger'ye başaramadığı ölçüde benzemektedir...

Bu muhtelif güçlükler, -profesör veya arşivci olan- klasik tipteki tarihçilerin, nâdiren kelimenin tam mânâsıyla biyografi yazarı olabileceğini izah etmektedir. Onlar, bir büyük adamı âilesi, eserleri, kariyeri çerçevesinde kolayca incelemektedirler. Onun kariyeri ile, bilhassa gösterdiğinden daha çok gizlediği kendini ele veriyorsa, daha az meşgul olmaktadırlar. Psikolojik biyografiye yaklaşmamaktadırlar.

Öyleyse bu durumdan sonra, biyografi türünün, bazan tarihî hakikatin hilâfına bile olsa, sanatkârların veya her konuda yazı yazanların kurbanı olduğuna şaşılmayacaktır.

*
* *

Burada, tarihte kahramanın rolünün umûmî izahları yer alacaktır. Bir biyografinin, yazara sorulmuş olan şu önemli soruyla karşılaşmaksızın okunması mümkün değildir: Büyük insanlar mı tarihi yapıyorlar yoksa ortam ihtiyaç duyduğu kişileri mi şekillendiriyor? Milleti sürükleyen, devlet adamı mıdır yoksa devlet adamı vasıtasıyla kendisini ifâde eden, millet midir? Montesquieu[13] şöyle diyordu: "Eğer Pompée ve César, Caton gibi düşünmüş olsaydı, diğerleri de Pompée ve César gibi düşünmüş olurdu". Ve bir çok yazar, eğer Napoléon Waterloo'da kazanmış olsaydı dünyanın çehresi değişmezdi görüşünü ileri sürmüşlerdir.

Bu nazariye, ferdin rolüne önem vermemektedir. Bu görüş, iktisadî nizamın ortak âmillerinin üstünlüğü adına marksist felsefe tarafından yeniden ele alınmış ve geliştirilmiştir. Ve Engels[14], şöyle yazmaktadır: "Dikkat çekici bir şahsiyetin belli bir dönemde bir ülkede sahneye çıkması olgusu, şüphesiz tesâdüfün bir sonucudur. Fakat, faraza bu tesâdüf zuhûr etmemiş olsa, orada başka bir şahıs bulunur ve onun yerini alırdı.

[13] Montesquieu (1689-1755). İkinci kısmın ikinci bölümüne bkz.
[14] Engels (1820-1895), Karl Marx'ın ortağıdır. Bkz. Metin, s.130.

Yaptığı savaşlarla gücünü kaybetmiş olan Fransız Cumhuriyeti, Napoléon gibi bir askerî diktatöre rastlamamış olsaydı, başka bir şahıs sahneye çıkardı. Bunun delîli şudur: Tarih boyunca hemen hemen dâimâ şartlara uygun şahsiyet, durum gerektirdiği vakit ortaya çıkmıştır: César, Auguste, Cromwell, vs...".

Bu tezin tartışılması gerekmektedir. Bu "şartlara uygun şahsiyet" ne demektir? Tarihî determinizm, "fütüribl"[15] sıfatıyla bile onu bize sunacak kudrette değildir. Falan şahsiyetin falan duruma uygunluğu, tarihçilerin -tepeden tırnağa değişebilir- siyasî yargısına bağlıdır. Bununla birlikte tarihin marksist yorumu, dikkatleri toplum üzerine ve onun ekonomik gerekleri üzerine çekme avantajına sâhiptir.

Sosyolojik temâyüllü bu açıklama karşısında, ferdiyetçi biyografi anlayışı da direnmektedir. Bu anlayış, kitlelerin vicdanında hiç de sarsılmamış gibidir. Tarihi yapanlar "büyük adam"lardır, hayatlarının ve şahsiyetlerinin ayrıntılarıyla bile, sosyal tekâmülün akışını değiştiren "büyük şahsiyet"lerdir.

Onu açıklamak isteyen hangi nazariye olursa olsun, biyografi, zamanının elbisesini taşıyan, ve kendi zamanındaki bir zemin üzerinde ortaya çıkan bir insanın portresidir. İnsan ister kendi zamanını temsil edici olsun, ister ona tezat teşkil etsin, biyografi, insanla olduğu gibi zamanla da ilgilidir. Çok bilinen örnekler göstermektedir ki, fertlerin rolünün tarih üzerinde son derece önemli bir ağırlığı vardır. Topluluktan liderine sürekli bir enerji gidiş gelişi vardır. Tarihin, kahramanları, peygamberleri ve halk idârecilerini yarattığı söylenebilir, şu mânâda ki, lider, uygun şartlar ve kendisini dâvet eden bir ortam bulmazsa muvaffak olamaz. Fakat bir Hannibal veya bir Timur-leng her şeye rağmen, ortak güçleri gizleyebilen takma-isimlerden başka şeylerdir.

Versailles andlaşmasının Almanyası Hitler'i salgıladı, Hitler de Almanya'ya yeni şeklini kazandırdı; tavsiyelere, uyarılara ve tehditlere rağmen, Almanya'yı yıkıma sürükledi. Hitler'in "uygun şahıs" olduğu mu ileri sürülecektir?

Hayır, meselenin doğrusu, kitle ve fert arasında kesin bir uçurum yaratmak değil, fakat her birinin diğeri üzerindeki tesirini ölçmekten ibârettir. İşte tarih budur. Goethe[16] bu durumu keşfetmişti ve o şöyle diyordu: Biyografinin başlıca vazifesi, "dünyanın insana hangi noktaya kadar

[15] Fütüribl, mâzinin bir gizil gücüdür; bu "gelmiş olan gelmemiş olsaydı bile gelebilecek olan şeydir". Bkz. s. 138 vd.

[16] Goethe (1749-1832).

direndiğini, hangi noktaya kadar onun işini kolaylaştırdığını göstermek'-'ten ibârettir.

Biyografi, esas itibariyle ve kaçınılmaz bir şekilde psikolojiktir. Kahramanın şahsiyeti, bir insanın kendi hareket alanı içinde geliştirdiği enerji payından ibâret değildir. Bu şahsiyet, onun duygularıyla, geçici heveslerivle, bizim gözümüzden kaçan binlerce şeyle örülmüştür. Şahsiyetin arşivi yoktur... Tartıya gelmeyen bu sahada nasıl doğru olunabilir?... Biliyoruz ve itiraf ediyoruz ki "hakikat taş sağlamlığına ve şahsiyet ise gökkuşağı hafifliğine sahiptir"[17].

*
* *

Biyografi güç bir sanattır. Onun kendi tekniği, icapları, sınırları vardır. Seçilmiş hususiyetleri murakabe eden ve sunan, onun tekniğidir. İcapları, özellikle psikolojik hakikati ön plana çıkarmayı hedef alan gerekliliklerdir. Sınırları ise, tarihin ve tarihçinin sınırlarıdır.

İngiliz tarihçi Carlyle[18], iyi yazılmış bir hayat hemen hemen iyi kullanılmış bir hayat kadar enderdir diyordu. Bu türün güçlükleri ona değer kazandırmakta, çekiciliğini artırmaktadır. Sırf büyük adamların hayatıyla temsil edilen dünya tarihi hoş ama sahte bir manzara olur. En iyi biyografi, grupların, müesseselerin, iktisadî olguların tetkikinden aslâ vazgeçemez.

İyi veya hiç de özelliği olmayan biyografi, - eğer en azından eleştirmeli ise, - dâimâ söylediğinden daha çok veya daha az öğretmektedir. Daha az, zira o, tabiatı icabı, kahramanın payını abartmaya mütemâyildir. Aynı zamanda daha fazla, çünkü, biyografi, bütün diğer tarihî türlerden daha iyi bir şekilde ve aynı anda hem ferdin yaratıcı rolünü ve hem de onun topluma bağlılığını açıkça göstermektedir.

Nihâyet biyografi, aynı insanın muhtelif "hayatlar"ının, - eğer en azından tahkik edilmiş, iyi düşünülmüş ve temiz iseler,- karmaşık ve çok yönlü bir şahsiyetin hakikî portreleri olabildiğini göstermekte ve ispat etmektedir[19]. Bu görüş açılarının karşılaştırılmasıyla tarih hiçbir şey kaybetmeyecek, çok şey kazanacaktır.

[17] MAUROİS, *Aynı eser*, s.42.

[18] Caryle (1795-1881).

[19] Lacour-Gayet'in aynı vesikalarıyla ve onun kitabı çerçevesinde, Duff Cooper, Lacour-Gayet'inkinden farklı ve onunkine pek benzemeyen bir *Talleyrand* yazdı. Madelin, Tarlé, Bainville veya Lefebvre tarafından Napoléon'a tahsis edilmiş meşhur biyografiler hakkında da aynı şeyler söylenebilir.

ONUNCU BÖLÜM

TERKİP

Özet. - Terkip bir inşâdır. - Vesikalar malzemelerdir. - Malzemeler yontulmak zorundadırlar. - Şâhitlerin dâveti. - Planın ayarlanması. - Varsayımın rolü. - Tahlil ve terkip. - Terkip ve hakikat.

Tarihçi hazırlık çalışmalarını tamamlamıştır. Konunun kaynakları, özene bezene süzgeçten geçirilmiştir. İlk neticeler elde edilmiştir: Artık geriye, sabırla toplanmış malzemelerin sanat eseri hâline konulması yoluyla onlara geçerli bir şekil vermek kalmaktadır.

Her şeyden önce tarihi, bir metinler koleksiyonu olarak adlandırma hayâlini bertaraf edelim. Yanyana konmuş şâhitlikler ancak tenkid için hazırlanmış unsurlar olabilir. Tarih, şâhitlikleri toplamakla yetinmez, onları kontrol eder, onları açıklar; tarih, bu şâhitlikler çerçevesinde, onlar sâyesinde, bazan onlara rağmen, oluşur.

André Maurois, Fransız İhtilâli[1] ile ilgili bir metinler mecmuasına yazdığı önsözde şöyle demektedir: "Bunlar tarihin ayrıntıları değildir; bunlar, beşerî ve hâlâ canlılığını koruyan tarihin bizzat kendisidir". Trajik devri yeniden yaşatmak için, işte Bastil'i muhasara edenlerden biri tarafından, sonra onu müdafaa edenlerden biri tarafından, nihâyet ayaklanmada tutuklanan bir turist tarafından anlatılmış olan 14 Temmuz. İşte prenslerin krallık arabasında bulunan dadıları tarafından, sonra bu arabayı durdurup içindekileri tutuklayan kişi tarafından tasvir edilmiş olan Varennes'den kaçış. İşte cellât tarafından anlatılmış olan "Terreur"* ve işte "Thermidor"**'un ertesinde genç Bonaparte'ın gözüyle Paris...

Şüphesiz, böyle şâhitlikler, hiç bir durumda, ihmal edilemez. Onların okunuşu, özellikle zenginleştirici ve uyarıcıdır. Bununla birlikte tarihçinin kendi eseri, daha öteye, metinlerin tenkidine ve onların terkip içinde kullanılışına kadar uzanır. Hiç bir şey söylememek için konuşan şâhitler olduğu gibi, anlaşılmaz şekilde konuşan veya kendini tekrar

[1] *La Révolution* (G.PERNOUD ve S.FLAİSSİER'nin işbirliği ile), Paris 1959.

* La Terreur, Fransız ihtilâlinin, *Şüpheliler Kanunu*'nun oylanması (5 Eylül 1793) ve Robéspierre'in düşürülüşü (27 Temmuz 1794) arasını kapsayan dönem.

** Thermidor: Fransız devrim takviminin onbirinci ayı (20 Temmuz-18 Ağustos). 11.yılda Thermidor'un 9. günü = 27 Temmuz 1794: Robespierre'in düşürülüp tutuklandığı gün.

eden şâhitler de vardır. Düpedüz haber uyduran şâhitler vardır, bazıları da bize gerçekten yeni haber naklederler: Makbul olanı, süzgeçten geçirdikten sonra bize ulaştırmak tarihçiye düşer.

Başka bir örneği, bin kere tekrarlanan savaş örneğini, ama kendi hususiyeti içinde daima yeni olan bir tarihî olguyu ele alâlım. Burada da tarihçi şâhitlere başvurmakla işe başlar: Önce her iki ordugâhın generallerine, sonra da askerlerine başvurur. Tarihçi bir fikir edinecek ve artık askerî liderin veya çarpışanların savaşı olmayacak olan bir savaşı nakledecektir. Şurası bir gerçektir ki, asker, kendisini kaptırdığı bu fâcia hakkında fazla bir şey bilmemektedir[2]. Generale gelince, onun, birliğe mensup bir kişi tarafından yaşanmış detayı yakalaması mümkün değildir[3].

O halde tarihçi, şâhitlerden daha mı şanslı olacaktır? O, her iki orduda, aynı zamanda ve her yerde birlikte müşâhade edebileceği hususları anlatacaktır. Düşünce dünyasında kurulmuş kendi gözlem-evinin tepesinden o, soyut, aksi taktirde soyutlaştırılmış, önceden yapılmış planlar, şâhitlerin nakilleri, ve bilhassa savaşın bilinen neticesi muvacehesinde kafasında yeniden inşâ ettiği bir savaşı tasvir etmektedir.

Objektiflik endişesine rağmen, tarihçinin hikâyesinin, onun bu veya öbür tarafa mensûbiyetine göre değişmesi kesindir. Daha da dikkat çekici olan şudur: Bu tarihçi, hangi tarafa mensup olursa olsun, tarihe uzaktan bakar, ve geçmişten sâdece nihâî çözümü hazırlamış olan hususu yakalama eğilimi gösterir. Tarihçi, "hâdiseden sonra gelen bir peygamberdir"[4], halbuki onun sözünü ettiği geçmişin çağdaşları, belirsiz bir geleceği, bütün unsurları içinde, önceden göremiyorlardı[5].

*
* *

Yukarıda ortaya konulan mülâhazalar, hem tarihçinin vesikalara bağlılık duygusunu hem de onları aşma görevini açıkça göstermektedir. Bu bağlılık duygusu ve bu aşma olmaksızın, terkip olmaz, hattâ tarih olmaz[6].

[2] STENDHAL'ın romanı *La Chartreuse de Parme*'ın kahramanlarından biri olan Fabrice'in meşhur hâli budur. Fabrice, şöhret ve mutluluk hırsıyla dolu bir gençtir.

[3] Diğer iyi bir edebî örnek: J. ROMAINS, Prélude à *Verdun*, Paris, 1939, s. 42.

[4] R.ARON, *Introduction à la philosophie de l'histoire*, Paris 1938, s.133.

[5] H.BERGSON, *La pensée et la mouvant*, Paris 1934, s.24.

[6] Aldatıcı başlıklar vardır. Konumuzla ilgili olan H.BERR'in eseri (*La synthèse en histoire*, 2.bs. Paris 1953), inşa edici çok az unsur taşımaktadır. Bu yazar için terkip, tarihin kanunları vasıtasıyla ilmî açıklamadır, fakat Berr, sonuçsuz sonuca varmaktadır (s.254):

Şâhitliklere gösterilmesi gereken saygı hakkındaki görüşlerimizi daha önce izah etmiştik[7]. Tarihçinin vesikayı vesikayla aştığını, yâni bir şâhitliği onu tasdik eden veya onun ispat gücünü azaltan, onu tamamlayan veya onu anlaşılır hâle getiren başka bir şâhitlikle karşılaştırarak olayı incelediğini tekrar hatırlayalım. Şimdi, tarihçinin, -bütün fişlerini okuduktan sonra,- artık kendisi için değil, fakat okuyucuları için yazdığı sırada, rolünün ne olduğunu düşünelim.

Şüphesiz onun incelemesinin planı çok önceden tesbit edilmiştir, zira araştırmayı yönlendiren ve malzemelerin tasnifine imkân veren, önceden hazırlanması gereken bu plandır. Bu plan, son telif anına kadar, daima geçici ve daima gözden geçirilmesi gereken bir plandır. Bu önceden hazırlanan, vesika kümesinden daha geniş, bütün soruları, hattâ cevapsız kalması gerekecekleri bile ortaya koyan bir plandır. Burada da tarihçi vesikayı aşar, fakat asla onun yerine geçemez.

Önceden hazırlanan plan, niçin olmasın? Claude Bernard[8], "önceden tasarlanmış bir fikrin, daima araştırıcı bir zihnin ilk hamlesi olduğunu ve daima olacağını" belirtmektedir. Tarihçi, her ilim adamı gibi meseleleri seçmek ve çalışmanın varsayımlarını tesbit etmek hakkına sâhiptir. "Görüleni tasvir etmekten çok tasvir edilmesi gerekeni görmek, işte güç olan budur'"[9]. Tahlili sırasında tarih varsayımla açıklığa kavuşturulmuştur, tıpkı ilmin tecrübeyle açıklığa kavuşturulması gibi.

Varsayım vasıtasıyladır ki, tarihçi, olgulara dayanarak, onları izah eder.

Varsayım hakkında yaptığımız bu methiye, temkinli olmadan haklılık kazanamaz. Bütün varsayımlar, kabul edilemez, sürekli bir ispatlama tarihçinin vazgeçilmez işi olmaktadır. Tarihçinin sayısız varsayımları denemesi, fakat ispat edilemeyecek olan varsayımlardan vazgeçmesini bilmesi gerekmektedir.

"Beşerî geçmişin bütünü içinde muhtelif açıklayıcı unsurların rolünü incelemek ve tasrih etmek, tarihin sentezini yapmak olur. Tarih felsefesinin hatâsı, böyle bir eseri irticâlen söylemek olmuştur, halbuki böyle bir eseri tamamlamak için olgular toplanmamış ve kâfî sayıda denenmemiş, ana fikirler olgunlaşmamıştı. Zihnin tatmini için ve insan mukadderâtının anlaşılması için çok büyük bir bedele mal olabilen, bir düşünce birliği istemekle birlikte, ferdî güçleri aşan bu bütüncü sentez, -Evrensel Tarih, *Weltgeeschichte*,- gerçekleşebilir mi? Ve nasıl? Bu iş için bugünkü bilgi birikimi yeterli midir? Şimdilik bu soruları sormak yeter. Onların çözümünü daha sonraki bir zamana bırakıyoruz".

[7] Bu birinci kısmın üçüncü bölümüne bkz.

[8] Claude Bernard (1813-1877), Fransız fizyoloji uzmanıdır.

[9] FEBVRE, *Combats pour l'histoire*, s.8.

Hemen hemen bütün teorilerin *bazı* olgularla uyum sağladıkları iddia edilebilir: Ancak şunu kesinlikle belirtmek gerekir ki, bir varsayım, onu destekleyen olguları bulabiliyorsak değil, fakat daha ziyâde onu cerheden olguları keşfetmeye muktedir değil isek ispatlanmıştır[10].

O halde tarihçi, eserinde, kesin gözüken ile muhtemel kalanı açıkça belirtecektir; boşluklarını gizlemeyecektir; nihâyet, başkasına onu kontrol etme vasıtalarını verecektir.

Terkip, tahlilden daha az doğruluk endişesi taşımalıdır. Terkip, ayrıca kendi tarzının mükemmelliğini araştırmak zorundadır. Bilgi onun anlatımından ayrılamaz. Tarihçi bütün notlarını yayınlamaz ve onları tasnif ettiği şekliyle olduğu gibi yeniden sunmaz; okuyucusunu, kendi zihnî yolculuğunu yeniden yapmaya mecbur bırakmaz, fakat onun için ayırdedici çizgileri seçer ve okuyucuyu kendine özgü tarzıyla ulaştığı sonuçları paylaşmaya sevkeder.

Zâten aynı zamanda iyi bir yazar olmamış olan büyük tarihçi yoktur. Eğer tarihçi âhenkli, sanatkârâne[11] ve, bu yolla, çekici bir sentez vermeye muktedir olmazsa, tarihi bir bilgi vasıtası hâline getirmek nasıl mümkün olacaktır?

Kendisiyle tarihçinin eserini tamamladığı terkip, yine de tahmin seviyesinde (Conjectural) kalmaktadır. Gerçekten tarihçinin çalışması biraz, mozaik ustasının, kendisini daima daha sanatkâr görmek isteyen sabırlı bir mozaik ustasının çalışmasına benzemektedir. O, çok sayıda, son derece farklı, ekseriya oldukça önemsiz parçaları bir araya getirmektedir. Bunların menşelerine âit alâmeti muhafaza ederek, onları düzenlemektedir, fakat onlar öylesine nâziktir ki, onların renkleri daima tarihçinin parmaklarının izini muhafaza etmektedirler. Tarihçi, renksiz taşlara, yâni araştırmalarında veya sonuçlarında eksikliklerin itirafına da önem verir: Bu mütevâzî taşlar deseni ortaya çıkarmaya katkıda bulunurlar. Böylece ortaya çıkan tasvir, bize geçmişten bekleneni tarihte en mükemmel değilse de en emin bir şekilde vermektedir; tıpkı, müzelerimizde, nötr bir fon üzerine, kurtarılmış parçaların yerleştirildiği antik kaldırım döşemeleri gibi. Bu tasvire son derece saygı duyan tarihçi, onun rengini göstermeye, genel gidişini belirlemeye ve hususiyetini yakalamaya gayret göstermektedir. Onun arzusu daha uzağa gitmez. Hakikate karşı son görev, onu elde edilmiş olarak görmemektir.

[10] K.POPPER, *Misère de l'historicisme* (İngilizceden çev.H.ROUSSEAU), Paris, 1956, s.167.

[11] Bu, diğerleri arasında, Benedetto Croce'un özellikle çok iyi geliştirdiği bir temadır. Krş. F.BATTAGLIA, *La valeur dans l'histoire* (İtalyancadan çev. M.L.ROURE), Paris 1955, s.40 vd.

İKİNCİ KISIM

BİR KAÇ BÜYÜK TARİHÇİ

BİRİNCİ BÖLÜM

MENŞE'LERİNDEN BÜYÜK ASRA

Özet: - Tarih tenkidden daha eskidir. - Tarih destandan ve retorikten yavaş yavaş kurtulmaktadır. - Commynes ve Orta-çağın sonu. - Rönesansın hümanist tarihçiliği. - Büyük Asır: tarihçiler ve mütebahhirler. - Bollandistler. - Dom Mabillon. - Yardımcı ilimlerin ve tarih tenkidinin teşekkülü.

Tarih merakının insanlık kadar eski olduğundan şüphe etmeyelim[1]. Her ne kadar yaklaşık olarak bile tarihi tesbit etmek mümkün olmasa da, tenkid çok yakın zamanlarda ortaya çıkmıştır. Hérodote[2], tenkid hakkında bazan kısmî bir sezgiye ulaşmış gibi gözüküyorsa da, onun belli mefhumlarına sâhip değildi. Beşerî tecrübelerin yorumu ve aklıselimin tedvini, ağır olgunlaşan bir eseri teşkil etmektedir. Zaten tarihten önce mitolojik ve kozmogonik hikâyeler vardı[3]. Bir halk kendi kendinin şuuruna vardığı zaman, tarihîlik yavaş yavaş gün ışığına çıkar. Destan (épopé), yıllıklara yol açar. Bunları yavaş yavaş ve gürültüsüz bir biçimde tenkid takip etti.

Klasik Antikite'de, tarihçiler tarih ve retoriği pek ayırmıyorlardı[4]. Tarihçiye düşen görevin, güzel hitabet örneklerinin inşâsına ulaşmak olduğu sanılıyordu. Eski Yunan tarihçilerinin en iyisi ve en moderni olan

[1] Tarihin tarihi hakkında, şu eserlere başvurulabilir: E. FUETER, *Histoire de l'historiographie moderne* (Almancadan çev. E. JEANMAİRE), Paris 1914; -J.W. THOMPSON ve B.J. HOLM, *A history of historical writing*, New York, 1942, 2 cilt; Belçika için ayrıca bkz.: M.A. ARNOLD, *Historiographie de la Belgique*, Bruxelles, 1947, ve *Le travail historique en Belgique*, Bruxelles, 1954; F. VERCAUTEREN, *Cent ans d'histoire national*, C. 1, Bruxelles, 1959. -Faydalı metin derlemeleri için bkz.: B. LACROIX, *L'histoire dans l'Antiquité*, Paris 1951; -G. PARIS ve A. JEANROY, *Extraits des chroniqueurs français, Villehardan, Joinville, Froissart, Commynes*, Paris, 1891; A. PAUPHILET, *Historiens et chroniqueurs du Moyen âge*, Paris, 1952; J. HASSELMAN, *Les chroniqueurs du Moyen âge*, Paris 1957; -E. HUGUET- *Portraits et récits extraits des prosateurs du XVIe siècle*, Paris, tarihsiz; P. BONNEFON, *La société Française du XVIIe siècle*, Paris, 1934; -J. EHRARARD ve G. E. PALMADE, *L'histoire*, 2. bs., Paris, 1966; -H. LEFEBVRE, *La fin de l'histoire*, Paris, 1970.

[2] Hérodote, İsa'dan önce V. asrın yunan tarihçisi.

[3] Mitolojik: Mitoloji (etnik bir grubun mitlerinin, yâni üstûrelerinin bütünlüğü)'den türeyen sıfat. Kozmogonik: Kozmogoni (dünyanın menşei nazariyesi)'den türeyen sıfat. Mit'-in tanımı için bkz. s. 16, not: 22.

[4] Retorik, ispatlı belâgat nazariyesidir.

Thucydide[5]'in bizzat kendisi, Péloponnèse harbi hakkındaki tarihini nutuklarla doldurdu. Bunlar hakikî nutuklar değil, fakat hayalî, bununla birlikte muhtemel bir durumu açıklamaya hasredilmiş nutuklardır.

-Polybe[6], Cicéron[7], César[8] veya Tacite[9] gibi- eski tarihçiler, her şeyden önce edebî etki endişesindeydiler. Hikâyenin doğruluğu onları tasvirlerin güzelliğinden daha az meşgul ediyordu. Tite Live[10], nutuklarıyla, hikmetli sözleriyle ve teşbihleriyle, Orta-çağın boş yere bir benzerini arayacağı model olarak kalmaktadır.

Orta-çağ saflığını çekiştirmek âdet hâline gelmiştir. Orta-çağ insanlarının sâdeliğinden bahsetmek çok daha doğru olur. Onlar aldatılmaktan korkmuyorlar ve yazılı bir şâhitliğin yalancı olabileceğinden, muhtemel bir hikâyenin gerçeğe uygun olmayabileceğinden aslâ şüphelenmiyorlardı. Tarih ve efsâne sürekli birbirine karıştırılıyordu: Orta-çağ'da tarih, kitaplarda okunan şeydi[11].

Nâdir istisnâlar dışında[12], bu çağın tarihçileri, seçmeyen derleyiciler veya tenkidsiz yıllık-yazarları olmuşlardır. Villehardouin[13], Joinville[14] ve Froissart[15] edebî nitelikleriyle ortak seviyeyi aşmaktadırlar. Fakat Commynes[16], nüfuz kabiliyetiyle ve soğukkanlılığıyla, daha önceden Orta-çağı kapamakta ve Rönesans'ı haber vermektedir.

*
* *

[5] Thucydide, Hérodote'dan sonra, M.Ö. V. asrın eski yunan tarihçisi. Krş. J. DE ROMILLY, *Histoire et raison chez Thucydide*, Paris 1956.

[6] Polybe (M.Ö. 210-201 yılları arasında doğdu, 125'te öldü).

[7] Cicéron (M.Ö. 106-44).

[8] César (M.Ö. 100-44).

[9] Tacite (55'e doğru-120'ye doğru).

[10] Tite-Live (M.Ö. 59-M.S. 19).

[11] Efsâne (légende) kelimesinin etimolojisi de budur. Krş. H. DELEHAYE, *Les légendes hagiographiques*, Bruxelles, 1955, 4. bs., s. 63.

[12] P. ROUSSET, "La conception de l'hitoire à l'époque féodale", *Les Mélanges Louis Halphen*, Paris 1951, s. 623-633. Jean-G. PREAUX, "Rodulphe de Saint-Trond et les principes de la critique historique", *Latomus*, Bruxelles, 1946, C. 5, s. 141-153. -B. LACROIX, *L'historien au Moyen-âge*, Paris ve Montréal, 1971.

[13] Villehardouin (doğ. 1150-1160, öl. 1212'ye doğru).

[14] Joinville (1224'e doğru-1307).

[15] Froissart (1338-1404'ten sonra). Bkz. J. BASTİN, *Froissart, chroniqueur, romancier et poète*, Bruxelles, 1642; -M. WILMOTTE, *Froissart*, Bruxelles, 1944.

[16] Commynes (1445-1509). Bu konuda bkz. G. CHARLIER, *Commynes*, Bruxelles, 1945; J. BASTİN, *Les mémoires de Philippe de Commynes*, Bruxelles, 1944.

Gerçekten tarihe, bizi bugün ona aşina kılan vasfını kazandıran, Rönesans'ın hümanist tarihçiliğidir[17]. Floransa'da Léonard Bruni[18], ve Napoli'de Laurent Valla[19], yavaş yavaş bütün Avrupa'ya yayılan bu hareketin ilk rehberleridir. Bu ustalarla birlikte, tarih lâikleşiyor, millî oluyor ve, bilhassa, korkusuzca tenkid meselesini ele alıyor: Kaynakların değeri, şâhitlerin otoritesi, ananevî çözümlerin yeniden mesele hâline getirilmesi. Öncülerden biri olan Valla, diplomatik vesikalara sarılma ve Constantin'in meşhur Bağış (Donation)ının sahte olduğunu ilân etme cesâretini gösterdi.

Büyük Asır bu tekâmülü devam ettirdi. O dönemde, kitlenin gürültüsünden uzak, Kibar İnsan*'ın okuduğu patentli tarihçilerin de dışında, mütevazî araştırıcılar sâyesinde, ilmî bilgi teşkilatlanıyor.

Mézeray[20], Daniel[21] veya Bossuet[22], bir Mabillon'un veya bir Papebroch'un teferruatlı araştırmalarından bahsetmedikleri bir okuyucu kitlesine sâhiptiler. Tarihin ilk teknisyenlerinin, sınırlı bir alâka uyandıran yayınlarda, çok defa da, şehirlere, devletlere, âilelere veya dinî tarîkatlara âit imtiyazları ihtiva eden fermanların mevsûkiyeti (authenticité) konusundaki akıcı ve edebî kalem tartışmalarında kendilerini gösterdiklerini burada itiraf etmek, hakkı teslim etmek olacaktır. Bununla birlikte, pek çaplı olmayan bu mücâdelelerde diplomatik henüz tohum hâlindeydi.

Hollandalı iki cizvit olan Jean Bolland ve Godefroid Henschenius, 1643'ten itibaren, *Acta Sanctorum*'ları yayımlayarak, tarih önünde pek büyük itibar kazandılar. Bu büyük koleksiyonun görevi, araştırmalar sonucu yazılmış biyografileri değil, fakat bütün hristiyanlığın hajiyografik (menkabevî) kaynaklarını toplamak ve azizlere âit bütün "belge" (acte)leri makul sayıda ciltler hâlinde vermek idi. Bollandistler diye adlandırılan bu kişilerin dinî niyeti, onları büyük bir ilmî eser inşâ etmekten alıkoymadı. Kaynaklara dönüş yapmak arzusu içinde Rönesans ruhuna iştirak eden bu eser, bugün hâlâ canlılığını muhafaza etmektedir[23].

[17] FUETER, *Aynı eser*, s. 1 vd.

[18] Bruni (1369-1444). -Krş. FUETER, *Aynı eser*, s. 19.

[19] Valla (1405-1457). -Krş. F. GAETA, *Lorenzo Valla*, Naples, 1955.

* Kibar insan (Honnête Homme): XVII. asırda dünyevî ahlâkın temel mefhumu. Zihniyetiyle olduğu kadar tavırlarıyla da hoş ve farklı olan, günün adamı (çev.).

[20] Mézeray (1616-1683). -W.H. EVANS, *L'historien Mézeray*, Paris, 1930.

[21] Daniel (1649-1728).-FUETER, *Aynı eser*, s. 176.

[22] Bossuet (1627-1704). A. REBELLİAUX, *Bossuet, historien du protestantisme*, 3. bs., Paris, 1909.

[23] DELEHAYE, *L'œuvre des bollandistes*, 2. bs. Bruxelles, 1959.

Bollandistler arasında en meşhurlardan biri olan Daniel Papebroch, tenkid doktrininin hakikî bünyesini tesis etme liyâkatine sâhip oldu. Temâyül doğru idi, fakat Papebroch, aşırı bir şüphe ile daha iyi şartlara lâyık olan belgeleri reddetme yoluna sürüklendi.

Eski Saint-Benoit tarîkatı manastırlarının belge-koleksiyonları (chartriers), bu biraz aşırı-tenkidci sorgulamadan yeteri derecede hırpalanmış olarak çıkıyorlardı. Paris'te Saint-Germain-des-Près manastırından bir fransız benedikteni* Jean Mabillon[25], 1681'de *De re diplomatica* adlı eserini neşrederek, Papebroch'a en iyi üslûpla cevap verdi.

Mabillon, Papebroch gibi, şüpheli belgeleri (actes) aynı makamdan çıkmış şüphe götürmeyen belgelerle karşılaştırarak, mukayese metodunu uyguluyordu, fakat bir vesikanın eskiliğinin elverişsiz bir alâmet olabileceğini inkar ediyordu. Belgelerin dilindeki yazım hatâları da onların mevsûkiyetinden şüphe etmeyi gerektirmiyordu: Eğer vesikanın sahteliği başka açılardan tesbit edilmezse, bu hatâlar üstelik onun eskiliğinin delilleri ve tarihinin şâhitleri oluyorlardı.

Çok büyük sayıdaki belgelerin (chartes) tahliliyle, Mabillon, kançılarlıkların[26] tarihini yeniden inşâ ediyordu. O, vesikaların nasıl yazıldıklarını, mühürlendiklerini ve tasdik edildiklerini gösteriyordu. -Her ne kadar ampirik olsa da- onun ulaştığı en önemli sonuç, şu idi: Bir belge (charte), kesin belgelerin titiz tetkikiyle belirlenmiş diplomatik âdetlere uygun olup olmamalarına göre doğru veya sahtedir[27].

Resmî vesika uzmanları (diplomatistes)nın hukuk sahasında delil olarak kullanmış oldukları kesinlik, dinî endişelerin etkisi altında müfessirlerin, ve okumuşlara kusursuz klasik metinler temin etmek isteyen filologların da tutkusu hâline geldi.

*
* *

[24] Bkz. s. 26.

* Saint Benoit tarikatine mensup olan kişi.

[25] Mabillon (1632-1717). -Krş. H. LECLERCQ, *Mabillon*, 2 cilt, Paris, 1953-1957.

[26] Kançılarlık (Chancellerie), Eski Rejim'in sonuna kadar, devlet başkanından, veya laik ya da kiliseye mensup yüksek bir makam sâhibinden çıkan belgelerin (actes) yazılmış olduğu büroların tamamıdır.

[27] Mabillon, bilhassa kendi ihtisas alanının dışına çıktığı vakit, hatâdan kurtulamıyordu. Heykellerle süslenmiş roman uslûplu taç kapılarını VII. asır olarak tarihlediğinde durumu böyleydi, çünkü orada merovenjler devrinin hakikî portrelerini gördüğüne inanıyordu.

XVII. asır gerçekten yardımcı ilimlerin büyük asrı oldu. Bu asır, geniş mâlumâta sâhip tarihin başlangıcını gösteren bir işâret noktası oldu. O döneme kadar ancak bir zevkin, bir temâyülün niteliğini belirlemiş olan "tenkid" kelimesi doğruluk düşüncesi mânâsını da kazandı. Her tarafta "vesika" zafer kazanıyordu, artık onsuz geçerli tarih yoktu.

OKUMA PARÇALARI

Thucydide; Tarihçinin Doğruluğu

İster harbe girmeden, ister harp daha önceden başlamış olduğu zaman muhâriplerin herbirinden öğrenilen nutuklarla ilgili olarak, söylenmiş olan sözlerden bizzat işitmiş olduklarım kadar muhtelif yönlerden bana aktarılmış olanları da doğrulukla nakletmek benim için son derece zordu. Hatiplerin, şartları göz önünde tutarak, en uygununu söylemek için konuşmaları gerektiğini sandığımdan, tam olarak telaffuz edilmiş sözlerdeki esas düşünceyi mümkün olan en doğru biçimde aktarmaya gayret ettim.

Harbin olaylarına gelince, onları ilk gelenin şehâdeti üzerine ne de kendi fikrime göre nakletmeyi uygun bulmadım; ancak şâhidi olduğum şeyi veya geri kalan hususlar hakkında mümkün olduğu kadar doğru haberler sâyesinde öğrendiğim şeyi yazdım. Bu araştırma kolay gitmiyordu, çünkü olaylara katılanlar, onları aynı tarzda nakletmiyor ve kendi taraflarının menfaatlerine göre veya değişen hâtıralarına göre konuşuyorlardı.

Benim hikâyelerimde olağanüstü şeylerin yokluğu, belki onları işitilmesi daha az hoşa giden bir hâle getirecektir. Tarihimin, geçmişe benzeyecek olan geleceği daha iyi yorumlamak gâyesiyle geçmişin doğru bir bilgisini arayanlar tarafından faydalı olarak değerlendirilmesi bana yeter.

Cicéron: Tarih ve retorik (belâgat)

Hatip için tarih yazmanın ne güzel iş olduğunu görmüyor musunuz? Belki de uslûpta daha fazla belâgat ve çeşitlilik isteyen başka bir tür yoktur. Ve bununla birlikte, retorik ustalarının bu hususları özel kâidelerin konusu yaptıklarına hiç bir yerde rastlamıyorum. Zâten bu kâideler gözlerimizin önünde apaçık durmaktadırlar. Türün ilk kanununun, kesinlikle yanlış birşey söylemeye cesâret etmemek, ikincisinin gerçek olan

her şeyi söylemeye cesâret etmek, yazarken, en küçük şüphe uyandıracak kayırma ve düşmanlığı bertaraf etmek olduğunu kim bilmez? Evet, işte tarihin temelleri bunlardır ve onları bilmeyen hiç kimse yoktur.

Nihayet binayı yükseltmek söz konusu değil midir? Her şey olgulara ve onları anlatma sanatına dayanır. Olgular, zamanların doğru sırasının takip edilmesini, mekanların tasvir edilmesini gerektirir. Olgular ehemmiyetli ve hatırlanmaya lâyık oldukları vakit, onların hazırlanışı, sonra icrâsı, nihâyet sonucu bilinmek istendiğinden, yazar herşeyden önce bizzat teşebbüs hakkında düşündüğünü işâret etmek, hâdise konusunda sâdece söyleneni veya yapılanı değil fakat bunun hangi tarzda yapıldığını veya söylendiğini göstermek; neticeye gelince, onun sebeplerini, tesâdüfe, hikmete, ataklığa bağlı hissesini belirterek, doğru bir şekilde gözler önüne sermek zorundadır. Yazar, şahısların faaliyetlerini de nakledecektir ve hattâ, eğer adları parlak bir şöhrete kavuşmuşsa, onların karakterlerini ve hayatlarını tasvir etmeye kadar gidecektir. Diğer taraftan, anlatımla ilgili hususlarda, yazar, hukuk türünün ihtivâ ettiği sertliğe ve düşüncenin meydanlarda silah olarak kullandığı sivri davranışlara başvurmaksızın, düzenli bir seyir ve tatlılıkla sırlarını açarak, akıcı ve açık bir uslûp arayacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

MONTESQUİEU VE VOLTAİRE

Özet. - Aydınlanma çağı ve tarih. - Montesquieu, tarih ve politika. - Voltaire. - Onun sistemli tarihi. - Sergileme usulleri. - Tenkidci ve şüpheci zekâsı. - Tarihin sahasının genişlemesi.

XVIII. asırda, tarihin sahasının genişlediği görüldü ve evrensel modern bir tarihin temelleri atıldı[1]. Artık, Orta-çağ'da olduğu gibi, Kilise'nin tarihini yazmak sözkonusu değildir. Artık, Bossuet'nin yapmış olduğu gibi, seçilmiş halkın tarihi ile hristiyan halkın tarihini aynı tarihî görüş içinde birleştirmek de bahis konusu edilmemektedir. Bundan böyle, sözkonusu olan, Aydınlanma çağı felsefesiyle laikleşmiş Avrupa'dır[2].

Tarihçiliğin bu yeni safhasında, diğerleri arasında, Montesquieu ve Voltaire, kendi şahsî telakkîlerini ve edebî dehâlarının büyük tesirini getirmektedirler.

*
* *

1734'te, *Considérations sur les Causes de la grandeur et de la décadence de l'empire romain* (Roma İmparatorluğu'nun büyüklüğünün ve çöküşünün sebepleri üzerinde mülâhazalar)'ın yazarı olan Montesquieu[3], tarihi tesâdüfle değil insanlarla izah etmektedir. O, tarih ve müesseseler felsefesini sevmektedir. Montesquieu, büyük devletlerin mâzisini karşılaştırmakta ve siyâsî düşüncelerini tarih üzerine temellendirmektedir.

Voltaire[4], tarihin bu tekâmülünde çok daha büyük bir yer işgâl etmektedir. Onun biyografisi, burada anlatılmaya gerek duyulmayacak ka-

[1] Önceki bölümün başında zikredilen umumî eserlerden başka, bkz. F. VIAL ve L. DENISE: *Idées et doctrines littéraires au XVIIIe siècle*, Paris, 1937; -A. BAYET ve F. ALBERT, *Les écrivains politiques du XVIII. siècle*, Paris 1935.

[2] Bkz. Toynbee'nin metni, s. 123.

[3] Montesquieu (1687-1755). -Krş. A. DURAFFOUR, "Les considérations de Montesquieu dans leurs rapports avec Bossuet et Polybe", *Mélanges Charles Andler*, Strasbourg, 1924, s. 129 vd.

[4] Voltaire'in *Oeuvres historiques* (Tarihî eserler)'i Paris'te 1957 yılında R. POMEAU tarafından yeniden yayımlanmıştır. Tarihçi Voltaire hakkında bkz. J.H. BRUMFITT, *Voltaire Historian*, Oxford, 1958.

dar bilinmektedir. 1694'te Paris'te doğan ve 1778'de bu şehirde ölen Voltaire, aynı zamanda şâir, tiyatro yazarı, romancı, filozof, gerektiğinde de tarihçi oldu.

1731'de Voltaire, bizzat kendi ifâdesiyle, "açıklık ve sarâhatle, kısa ve anlam dolu düşüncelerle" telif edilmiş canlı bir biyografi örneği olan *Histoire de Charles XII* (XII. Charles'ın tarihi)[5]ni yayımlıyor.

Yirmi yıl sonra, devri için, bir medeniyet tarihinin tamamlanmış tipi olan *Le siècle de Louis XIV* (XIV. Louis asrı) çıkıyor. İlk defa büyük bir tarih eseri, olguların mantıkî sırasını kronolojik sıranın yerine koyuyordu[6]. Hâdiselerin iç bağlantılarını takip etmek için, Voltaire, diplomasi ve harp, saray hayatı, yönetim, güzel sanatlar, din gibi saltanatın muhtelif cephelerini yanyana koyuyordu. Bütün münekkidler, iç politikayı dış politikadan ayırarak, bunların karşılıklı olarak birbirleri üzerindeki etkilerini yeteri derecede açıklığa kavuşturmayan bu sun'î düzenlemenin mahzurlarına dikkat çekmişlerdir. Sonraki nesiller, Voltaire'i haklı bulmuşlardır ve bugünün tarihçileri, tarihi tasvir ederken onu mantıkî bölümlere ayırmaktan vazgeçemezler.

Genellikle Voltaire'in, tarihi, savaşları, entrikaları, politikayı, sanat yaratışlarını ardarda gösteren, oyunu sürükleyen insanları da belirleyen bir tablo olarak, veya bir tablolar dizisi olarak telâkkî ettiği söylenmiştir. Kendisi şöyle yazar: "Ben tasvir edilmeye lâyık olan hâdiselerin büyük bir tablosunu yapmayı ve okuyucunun gözlerini sürekli olarak belli başlı şahsiyetlere yönelmiş olarak tutmayı istedim". O, haklı olarak anekdotlara itimat etmiyordu, fakat, fırsat düştükçe, onları anlatma zevkinden de kurtulamıyordu.

Voltaire ayrıca okuyucusunun dikkatini uyanık tutuyordu. O, -birçok tarihçinin bilmez gözüktüğü şeyi, -olayların olduklarından başka gözükebileceğini biliyordu; iyi bir romancı olarak Voltaire, tarihin önceden tahmin edilmediğini fakat her hâlihazırın korkunç belirsizlikler ihtiva ettiğini hissettirmek istiyordu[7]. Voltaire şöyle yazmaktadır: "Benim sırrım, okuyucuyu, V. Philippe kıral olacak mı?[8], İspanya'dan kovulacak mı? Hollanda yıkılacak mı? XIV. Louis mağlup olacak mı? diye kendi kendine söylenmeye zorlamaktan ibârettir".

Aynı sûretle Voltaire, "bir trajedide olduğu gibi bir tarihte de bir ser-

[5] XII. Charles, İsveç kralı (1682-1718). Bkz. s. 56.
[6] Bkz. s. 52.
[7] Fûtûribller (futuribles) hakkında, bkz. metinler, s. 138, 139, tanım, s. 60, not: 15.
[8] V. Philippe, XIV. Louis'nin küçük oğlu ve İspanya kralı (1683-1746).

gileme, bir düğüm ve bir çözülüş'' istiyordu. Onun büyük eserinin umûmî çizgisi bu teklife uygundur. La Fronde (1648-1652 yılları arasında Mazarin'e karşı ayaklanma) kargaşalıklarından şahsî saltanatın iyiliksever istibdadına kadar, terakkî kesin gibidir. Bu, ''insan zekasının en muzaffer asrından süzülmüş, insan zekasının tarihidir''.

Voltaire'in yazdığı şekliyle tarihin, çok daha tarihî başka husûsiyetleri vardı[9]. *XIV. Louis Asrı* yazarı gerçekten tenkid esprisine sâhipti. Peşin hükümleriyle körleşmediği zaman, iyi görüyordu ve doğru görüyordu.

Voltaire alaycılığını masal veya küçük hikâye toplayıcıları aleyhine kullanıyordu. O zâten, itimata lâyık şâhitlerin hazırlıklarıyla yetinmek için çok süslü söylentileri reddederek, bizzat kendisi doğru bir tanıtlama (bürhan) örneği vermeye muktedirdi.

Tarihi coğrafyayla açıklamak isteyen Montesquieu'ye Voltaire, her şey coğrafyaya açıklattırılmak istendiği andan itibaren, onun hiç bir şeyi açıklayamayacağı cevabını veriyordu.

Voltaire, tarihçiye düşen objektiflik ve tarafsızlık vazîfelerini açıkça gösterme liyâkatini kazandı. Bu vazîfeleri, düşünen aklın sınırsız gücüyle ve aklın insanların hayalci yetenekleri üzerine tutmakla yükümlü olduğu kontrolle haklı gösteriyordu. Voltaire'e göre, insan ''hata için doğmuş''-''tur ve eskiler tarafından aktarılan hâtıralar ''her nesilde ihtimaliyetin bir derecesini kaybetmektedirler''.

Voltaire'in şüpheciliği, onu günümüzde saçma gözükebilen şu itirafa zorluyordu: ''Matematik tanıtlama (bürhan) olmayan her kesinlik ancak aşırı bir ihtimâliyettir: Başka tarihî kesinlik yoktur''. Heyhât, Voltaire bu mütevazî ihtiyata her zaman sadık kalamadı. Onun saldırgan akılcılığı bazan hakikatin aleyhine tecellî eder. Onda mevcut olan şey vicdandan daha çok zekadır. Onun tarih felsefesi, -deyim ondan gelmektedir,- her halkın dehâsını açığa çıkarmak istiyordu. Olumsuz bir şekilde, bu felsefe, sık sık tarihin her türlü teolojik izahını reddetmeye ve kaderin yerine alaycı bir fatalizmi koymaya indirgeniyordu.

*
* *

Voltaire'in bütün eserleri arasında, onun tarih kitapları, en az eskimiş olanlardır. *XIV. Louis Asrı*'nda ve *XII. Charles'in Tarihi*'nde çok önemli bir yer işgal eden harplerin hikâyesi, fevkalâde bir hayâtı muha-

[9] Bu konuda R. POMEAU (*Aynı eser*, s. 12 vd)'nun görüşlerini geliştirmiş bulunuyorum.

faza etmektedir. -XVIII. asrın bir özelliği olarak, -mekânda ve zamanda, tarihin sahasının genişlemesini bilhassa Voltaire'e borçlu bulunmaktayız. Ondan önce sâdece hâdiselerin tahkiyesi olan şey, medeniyetin bir panoraması hâline gelmektedir[10]. Eğer Voltaire, genellikle kendisine atfedilmiş olan "modern tarihçiliğin babası" unvanına kayıtsız şartsız lâyık olmasa da, o, tartışmasız bir şekilde açıklayıcı tarihin öncüsü olarak kalmaktadır.

OKUMA PARÇALARI

Montesquieu: Tarihin Faydası

Tarihin daima, zamanların ışığı, hâdiselerin hazînesi, hakîkatin sadık şâhidi, iyi nasihatlerin ve tedbirin kaynağı, davranışın ve âdetlerin kâidesi olarak değerlendirilmiş olması, boşuna değildir. Tarih olmaksızın, yaşadığımız asrın ve ülkenin sınırları içine hapsedilmiş, husûsî bilgilerimizin ve kendi düşüncelerimizin dar çemberi içine sıkıştırılmış bir şekilde, daima, dünyanın geri kalan kısmına karşı bizi yabancı bırakan bir tür çocukluk çağında ve bizden önce gelen ve bizi çevreleyen her şeye karşı derin bir cehâlet içinde kalmaktayız.

Tarih, bütün çağları ve bütün ülkeleri bize açar; Antikite'de büyük insanlarla ilgili her ne varsa onlarla bizi ilişkiye sokar; onların bütün faaliyetlerini, bütün hatalarını gözlerimizin önüne serer veya bize temin ettiği veya uygulama fırsatı verdiği hikmetli düşüncelerle, kısa zamanda bize, en mâhir hocaların derslerinden çok daha üstün, zamanından önce olgunlaşmış bir ihtiyat kazandırır.

Tarih, gerçekten güzel faaliyetlere ölümsüzlük mührünü basar ve asırların silemediği bir alçaklık alâmetinin kötülüklerini bozar. Tarih sâyesindedir ki, bir zaman için bilinmeyen değer ve zulüm görmüş fazîlet, sonraki nesillerin ifsad edilmez mahkemesine başvurmaktadırlar. Bu mahkeme, kendi asırlarının bazan onları mahrum bıraktığı hakkı tazmin ederek onlara iâde etmekte ve şahıslara saygı duymaksızın ve artık mevcut olmayan bir iktidardan korkmaksızın, otoritenin haksız sûistimâllerini merhametsiz bir sertlikle mahkum etmektedir.

[10] *Essai* sur les moeurs (1754) adlı eserinde, Voltaire, bir evrensel tarih nümûnesi vermektedir.

Voltaire:

Tarihçiler için bir program

Belki yakında, fizikte olanlar tarih yazma tarzında da meydana gelecektir. Yeni keşifler, eski sistemleri kaldırmaktadırlar. Beşer cinsini, bugün tabiî felsefenin temelini teşkil eden ilgi çekici bu tafsilât içinde tanımak isteyeceğiz.

(...) Bir savaşın hangi gün yapıldığını söylemeye büyük özen gösterilmektedir ve bunda haklılık da vardır. Andlaşmalar basılmakta, bir taç giyme merâsiminin debdebesi, bir kardinalin kabul töreni ve hattâ bir elçinin -ne kapıcısının ne de uşaklarının unutulduğu- girişi tasvir edilmektedir. İhtiyaç hâlinde bilgi edinilmesi gayesiyle her şeyin arşivinin olması iyidir; ve şimdi ben bütün büyük kitapları sözlük olarak telâkkî ediyorum. Fakat, üç veya dört bin savaş tasvirini ve bir kaç yüz andlaşmanın muhteviyâtını okuduktan sonra, gerçekte pek fazla bir şey öğrenmemiş olduğumu anladım. Bu belgelerde sâdece olayları öğreniyordum. Charles Martel savaşıyla Fransızları ve Arapları, Timur'un Bâyezid'i yendiği zaferle Tatarları ve Türkleri tanıdığımdan daha fazla tanımıyordum. Retz kardinalinin ve Mme de Motteville'in hâtıralarını okuduğum zaman, anne-kraliçenin M.de Jersai'ye söylediklerini kelime kelime bildiğimi itiraf ediyorum; piskopos yardımcısının muhaliflere nasıl yardım ettiğini öğreniyorum; onun Mme de Bouillon'a yönelttiği uzun nutuklarının kendime bir özetini yapabiliyorum; bu benim merakım için çoktur; eğitim ve öğretimim içinse çok az bir şeydir. Bana bir sarayın doğru veya yanlış anekdotlarını öğreten kitaplar vardır. Hükümdar saraylarını gören veya onları görme arzusuna sâhip olan her kim olursa olsun, o, bir taşra kadınının kendi küçük şehrine âit haberleri öğrenmeyi sevmesi kadar bu meşhur saçmalıkların ihtirası içindedir: Bu aslında aynı şeydir ve aynı değerdedir. IV. Henri zamanında, IX. Charles'ın anekdotları konuşuluyordu. XIV. Louis'nin ilk yıllarında hâlâ Bellegarde dükünden bahsediliyordu. Bütün bu küçük minyatürler bir veya iki nesil muhafaza olunmakta, sonra ebediyyen yok olmaktadırlar.

Bununla birlikte sözkonusu minyatürler için daha duyarlı ve daha sürekli bir faydalılığı olan (utilité) bilgiler ihmâl edilmektedir. Ben, bir harp öncesinde bir ülkenin güçlerinin neler olduğunu ve bu harbin o güçleri artırıp artırmadığını veya eksiltip eksiltmediğini öğrenmek isterim. İspanya, yeni dünyayı fethinden önce bugünden daha zengin miy-

di? Charles-Quint zamanında IV. Philippe dönemine nazaran nüfûsu ne ölçüde daha fazla kalabalıktı? Amsterdam, iki yüz yıl önce niçin yaklaşık yirmi bin civarında bir nüfusa sâhipti? Niçin bugün iki yüz kırk bin nüfusa sâhip? Ve bu kesin olarak nasıl bilinir? İngiltere, VIII. Henri döneminden ne kadar daha kalabalıktı? *Lettres persanes* (İran Mektupları)'da söylenen hususlar: toprağı işlemek için işgücünün yetmediği ve İngiltere'nin iki bin yıl öncekine nisbetle daha az kalabalık olduğu doğru muydu? Roma, aslında, o vakitler bugünden daha az fazla vatandaşa sâhipti. İskenderiye ve Kartaca'nın büyük şehirler olduklarını kabul ediyorum, fakat Paris, Londra, İstanbul, büyük Kahire, Amsterdam, Hamburg mevcut değildi. Gaules'lerde üç yüz millet vardı; fakat bu üç yüz millet ne insan sayısı bakımından ne de sanayî bakımından bizimki değerinde değildi. Almanya bir ormanlık idi, şimdi ise bu ülke, çok zengin yüz şehirle kaplıdır. Öyle görülüyor ki, sâdece özel olguları takip etmekten bıkmış olan tenkid esprisi, konu olarak kâinâtı almıştır. Bu dünyanın bozulduğu dâimâ haykırılmaktadır; ve hâlâ nüfusun azaltılması istenmektedir. Öyleyse, Bordeaux'dan Orléans'a büyük yolların olmadığı ve Paris'in, içinde insanların birbirini boğazladığı küçük bir şehir olduğu zamanlara hayıflanmamız mı gerekecektir? Ne denirse densin, Avrupa'da o zamanlardan daha fazla insan yaşamaktadır ve insanlar daha değerlidir. Bir kaç sene içinde Avrupa'nın gerçekten ne kadar nüfusu olduğu bilinecektir; zira, hemen hemen bütün büyük şehirlerde, sene sonunda ve yorulmaz olduğu kadar becerikli bir Hollandalının geliştirdiği doğru ve emin bir cetvel üzerinde doğumların sayısı açıklanmaktadır, sâkinlerin sayısı doğumların sayısıyla bilinmektedir. İşte bu, vatandaş olarak veya filozof olarak tarih okumak isteyen her kim olursa olsun, onun merak konularından biriydi. O, bu bilgiyle yetinmekten çok uzak kalacak; bir milletin temel kusurunun veya hâkim fazîletinin ne olduğunu, bu milletin denizlerde niçin güçlü veya zayıf olduğunu; bir asırdan beri nasıl ve ne dereceye kadar zenginleştiğini araştıracaktır; ihraç kayıtları bunu öğretebilmektedir. Sanatların, fabrikaların nasıl tesis edildiğini bilmek isteyecektir; bir ülkeden diğerine geçişlerini ve dönüşlerini takip edecektir. Nihâyet örf ve âdetlerde ve kanunlardaki değişmeler, onun için önemli bir araştırma konusu olacaktır. Kralların ve hükümdar saraylarının tarihinin küçük bir kısmını bilmek yerine, insanların tarihi böyle bilinebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

THIERRY

Özet. - XIX. asır, tarihin asrı. - Romantizm ve tarih. - Augustin Thierry ve "vatandaşların tarihi". - Irklar nazariyesi. - Üçüncü Sınıf (Tiers Etat)'ın menşe'leri. - Thierry, tarihî anlatımın virtüözü.

XIX. asır, tarihin asrı, tarihin geliştiği, yollarını aradığı, ihtiraslarını belirlediği imtiyazlı devirdir[1]. Bütün Batı ülkelerinde zikredilmesi gerekli meşhur isimler vardır: Fransa'da, Thierry[2], Michelet[3], Thiers[4], Guizot[5], Taine[6], Renan[7], Fustel de Coulanges[8], ve daha birçokları; İngiltere'de Macaulay[9], Carlyl[10], Buckle[11]; Almanya'da, Ranke[12], Mommsen[13], Harnack[14]; Belçika'da Kurth[15] ve Pirenne[16].

Herşeyden önce, asrın başlangıcını, imparatorluk ve romantizm, Chateaubriand ve Walter Scott zamanını kafamızda canlandırmamız gerekmektedir[17]. Tarihî roman bundan daha fazla sevilmemiştir. Roman ile tarihin iç içe girecek kadar birbirine yaklaştığı görülür. Walter Scott'-

[1] Bu ikinci kısmın birinci bölümünün başında zikredilen umumî eserlerden başka, bkz. G.-P. GOOCH, *History and historians in the nineteenth century*, Londres, 1952; -L. HALPHEN, *L'histoire en France depuis cent ans*, Paris 1914; -P. MOREAU, *L'histoire en France au XIXe siècle*, Paris 1955; C. JULLİAN, *Extraits des historiens français du XIXe siècle*, Paris 1896.

[2] A. AUGUSTİN-THIERRY, *Augustin Thierry*, Paris 1922.

[3] Bir sonraki bölüme bkz.

[4] Thiers (1797-1877).

[5] Guizot (1787-1874).

[6] Bkz. s. 93.

[7] Renan (1823-1892).

[8] Bkz. s. 99.

[9] Macaulay (1800-1859).

[10] Carlyle (1795-1881).

[11] Buckle (1821-1862).

[12] Ranke (1795-1886).

[13] Mommsen (1817-1903).

[14] Harnack (1851-1930).

[15] Bkz. s. 105.

[16] Bkz. s. 111.

[17] Walter Scott (1771-1832). -Krş. L. MAİGRON, *Le roman historique à l'époque romantique. Essai sur L'influence de Walter Scott*, Paris 1898.

un romanlarında o kadar hakîkat vardır ki bunların "tarihten daha doğru" oldukları söylenecektir!

Antikite zevki İhtilâl'le (konsüller*, cumhuriyet, tribunat**, vs...) ve İmparatorlukla (İmparatorluk stili, Napoléon'un César hatta Hercule şeklindeki portreleri) göklere çıkarılmıştı.

Bununla birlikte, -daha çekingen olan- Orta-çağ zevki, oldukça eski idi. Bu zevk, zamanın gazetelerinde, dergilerde ve kitaplarda, özellikle kamuoyu üzerinde son derece büyük bir tesir icra eden *Le génie du christianisme* (Hristiyanlığın dehası)'de görülmektedir.

Bazı gayretli kişiler tarafından sürdürülen tarihî kaynakların tetkikine dayalı derin bilgi araştırmalarına paralel olarak, tahkiyeli (narratif) tarih o zaman itibarla, bazan da acımayla günlük hayatı yansıtan bir sanat: hayâtın aynası olarak telâkkî edilmişti. Romantizmin önemli hususiyeti olan tarihe aşırı hayranlık, onun basit bir neticesi değildir. Romantizmin kendine has eseri[18], eğitimin gelişmesinin okuyucularının sayısını yüz misli artırdığı sırada, tahkiyeli tarihten bir edebî tür yapmak oldu. Mahallî renk ve pitoresk detay endişesiyle, tarih felsefesi nutuklarıyla, bütünü itibariyle ilimden daha çok sanatla dolu bir edebî tür.

Bu yazarlar için objektiflik tarih merakının son sınırı değildi. Bizzat büyük tarihçiler, araştırmaya yeni yollar açmaktan daha çok vatanı veya İhtilâli övmeyi düşünüyorlardı.

*
* *

Romantik tarihçilerin bu ilk neslinden, Augustin Thierry, en parlak temsilci olarak kalmaktadır. Bu şöhretini o, uslûbunun niteliği kadar düşüncesinin orijinalliğine borçludur.

Augustin Thierry, 1795'te Blois'da doğdu. İmparatorluk zamanında, özgürlükten yanaydı, Restorasyon sırasında, gazetecilik uğruna üniversiteyi terk etti.

Daha 1820'de, Thierry, tarihe empoze edeceği reformun sezgisine sahipti[19]: Bu reform, onsuz hakikatin var olmayacağı derin-bilgi (érudi-

* Roma'da: her yıl seçilen iki devlet başkanından biri, Orta-çağ'da Fransa'da: üç devlet başkanından biri (çev.).

** Eski Roma'da: halkın hakkını koruma görevi (çev.).

[18] V.L. SAULNİER, *La Littérature Française du siècle romantique*, Paris 1948, s. 53.

[19] MOREAU, *L'histoire en France.....*, s. 57.

tion) yi tarihi tek başına yeniden inşâ edebilen muhayyile ile birleştirmek zorundadır. Thierry bizzat kendisini, -ve ardından da okuyucularını-, geçmiş devirlerin kalbine aktarmaktadır; gaye bu devirleri yeni bir hayatla canlandırmaktır. O bilhassa, vesikalar arasından, halkın sesini duyurmak istemektedir. O şöyle diyordu: Fransa tarihi, modern tarihçilerin yazdığı şekliyle kesinlikle ülkenin hakiki tarihi, millî tarih, halk tarihi değildir: Bu tarih hâlâ çağdaş kroniklerin tozu içine gömülüdür (...), bizim için vatandaşların tarihi yazılmış değildir''.

1825'te Thierry ilk büyük kitabını yayımlıyor: *Histoire de la Conquête de l'Angleterre* (İngiltere'nin Fethi Tarihi). O, bu eserinde, Anglo-Saksonları yenen Normandiyalıların onlarla birleşmediklerini, fakat ırkların zıddiyetinin sınıflar savaşı içinde sürüp gittiğini ispatlamayı arzu etmektedir. Tek bir İngiltere yoktur, fakat ''aralarına deniz girmiş gibi birbirinden ayrılmış'', farklı iki millet vardır.

Bu tezin mübalağası derhal göze çarpmaktadır, zirâ Fâtih Guillaume, Ingiltere'yi bölmeksizin sulha kavuşturdu[20].

Bununla birlikte, Thierry ülkesinin tarihine ırkların birbirine irca olunamayacağı teorisini de uygulamaktadır. 1840'da yayımlanan *Récits des temps mérovingiens* (Merovenj dönemlerinin hikâyeleri) adlı eserinde, ''Romalıları ve Frankları, medenî disiplin ruhunu ve barbarlık insiyaklarını, (...)insanların ve nesnelerin tarihimizin başlangıcında sundukları çifte manzarayı ve çifte inceleme konusunu'' göstermektedir. Ona göre Gallo Romains'ler ''millî kitle'' olarak kalacaklar, halbuki Franklar feodaliteyi getireceklerdir. O halde, Üçüncü Sınıf (Tiers Etats)'ın atalarını *Gallo Romains*'ler arasında aramak gerekir.

Thierry daha sonra Fransa tarihinin böyle aşırı bir şekilde basitleştirilmesini kısmen reddetmek zorundaydı. İngiltere'de olduğu gibi, yenenler yenilenlere karışmıştır ve bunların medeniyetleri ortak bir rejimde birbirlerine karışmaktadırlar.

Üçüncü Sınıf'ın tarihi, onun ilgisini çekmeye devam ediyordu. Temmuz[21] monarşisi, onun devamı ve neşvünemâ bulması değil miydi? Bu sebeple, eğer 1848, Thierry'nin elinden kalemini çekip aldıysa buna şaşırmamak gerekir. Bu ihtilâlle bizzat Fransa kadar Fransa tarihi de ona alt üst olmuş gibi gözükmektedir. Mâzi anlamını kaybediyordu, çünki hazırlamış olduğu burjuva krallığı artık direnemiyordu!...

[20] 1066'da.
[21] 1830.

Gözlerini kaybeden Augustin Thierry, bununla birlikte çalışmalarını devam ettirdi ve daha bir müddet güzel yıllar geçirdi. 1856'da öldü.

*
* *

Bu büyük romantik tarihçinin prensiplerini ve metodunu, siyasî veya sosyal fikirleri son derece etkilemiştir.

O, hânedanlık tarihi yerine halkın tarihini geçirmek, kralların biyografik katalogları yerine Üçüncü Sınıf'ın ve eyâletlerin tablosunu koymak istedi.

Bu tasarıyı gerçekleştirmek için Thierry tahkiyeci (narrateur) ve ressam oldu. Sanatçı titizliğini her asrın husûsiyetlerini ve orta-çağ kroniklerinin çekiciliğini muhafaza etmeye kadar götürdü. Hattâ özel isimlere yabancı ses düzenlerini ve ilk imlâlarını yeniden kazandırma gayreti gösterdi: Onun kaleminde Clovis, Frankların Kralı Chlodowig olmaktadır. Fakat O, kronik yazarlarının[22] destânî saflığına eski Yunan ve Romalı tarihçilerin akılcılığını eklemeyi de istedi.

Tarih tahririne kapalı olan Thierry, vatanın ve halkının geçmişinde coşku yaratan her şeye açılmıştı. Bugün onun eseri, bütün otoritesini kaybetmiştir, artık sadece edebî değeriyle ve romantik ortam üzerinde icra ettiği büyük etkisiyle yaşamaktadır.

OKUMA PARÇASI

Thierry: 1848 İhtilâli

Dikkatimi çeken birşey, XII. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar, altı asır boyunca, Üçüncü Sınıf'ın tarihi ile krallığın tarihinin birbirlerine çözülmek üzere bağlı olduğu hususudur, öyle ki bunları iyi anlayan kişinin gözünde adetâ biri diğerinin ters yüzüdür. Kaba (Le Gros) Louis'nin tahta çıkışından XIV. Louis'nin ölümüne kadar, hürriyet, mutluluk, aydınlanma, sosyal mevkî açısından asillere mensup olmayan muhtelif sınıfların terakkîsinde belirleyici rol oynayan her devir, saltanatlar dizisi içinde, büyük bir kralın veya büyük bir bakanın adına tekâbül etmektedir. Sırf XVII. asır, millî gelişmemizin bu kanunu dışında kalmaktadır. Bu dönem, Üçüncü Sınıf ve Krallık arasında güvensizlik yarattı ve uğur-

[22] Diğerleri arasında, Froissart.

suz bir kopmayı hazırladı. Son bir terakkînin, bütün diğerlerinin teminat kazanmasının ve ödüllenmesinin, yeni bir anayasanın tesisiyle, sivil hürriyeti tamamlamak ve siyasî hürriyeti temellendirmek durumunda olduğu sırada, hem hür ve hem de monarşik bir rejimin şartları üzerinde gerekli uyuşma olmadı. 1791 Kurucu Meclis üyelerinin tam oturmamış eseri, kısa zamanda çöktü ve monarşi yıkıldı.

Yirmi iki yıl geçti ve bu sırada, büyük felâketlerin yerine hayranlık uyandıracak bir onarma hareketi geçti ve o zaman yeni Fransa ve eski Fransa krallığı arasında bütün bağların koptuğuna inanılabildi. Fakat 1814'ün anayasa rejimi ve 1830'unki, zamanlar ve fikirler zincirini yeniden bağladılar, yeni şekiller altında 1789 teşebbüsünü, millî geleneğin ve hürriyet prensiplerinin ittifakını yeniden harekete geçirdiler. İstikbâle doğru çizilmiş yol olduğu sanılan hususa bağlanarak, ve XII. asırdan beri akıp gitmiş senelerin çalışmasının mukadder sonunun gözlerimin önünde olduğuna inanarak eserimde, bizzat hâdiselerin akışının bana kazandırdığı bu bakış açısını benimsedim.

Gücüm nisbetinde yavaş yavaş devam ettirdiğim çalışmama kendimi tamamen vermiş olarak, 1848 Şubat'ının felâketi üzerimize çöktüğünde ben, XVIII. asrın son derece tartışılmış dönemini sükûnetle ele alıyordum. Söz konusu 1848 felâketinin doğurduğu neticeleri iki tarzda, önce vatandaş olarak ve sonra da tarihçi olarak hissettim. Birinci ihtilâlin en kötü zamanlarındaki aynı ruhu ve aynı tehditlerle dolu bu yeni ihtilalle, Fransa tarihi bizzat Fransa kadar alt üst olmuş gözüküyordu. Anlaşılması kolay bir yılgınlık içinde çalışmama ara verdim ve XIV. Louis'nin saltanatının sonuna kadar getirmiş olduğum tarih bu noktada kalmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MICHELET

Özet. - Tarihçilerin en romantiği Jules Michelet. - "Kahramanı halk olan destânî bir şiir". - Geçmişin ressamı Michelet. - Tarih bir diriliş midir? - " Bay Sembol "- Gelecekten haber veren (visionaire) tarihçi Michelet.

Thierry şöhretinin zirvesinde olduğu sırada, bir başka Fransız tarihçi, kendini çok daha cesur bir eser yazmaya hazırlıyordu. Michelet, Thierry'yi takip eder ve ona karşı çıkar. Romantizme daha coşkulu ve daha coşturucu bir tarih görüşü getirir[1].

Michelet sırasıyla tarihçi, şâir ve ressam olarak adlandırılmıştır. O, bunların hepsidir. Michelet, Delacroix[2]'nın *Prise de Constantinople* (İstanbul'un alınışı) ü gördüğü gibi ve Hugo'nun *Légende des Siècles* (Asırların efsânesi)'i hayâl ettiği gibi tarih yazdı. Michelet, kalbin tahayyül gücüne sahipti; bu müthiş yeteneği ile Michelet, belki başka herhangi bir tarihçiden daha fazla, ve şuurlu bir şekilde kendini baştan başa eserine aksettirmişti. İnsan ve eser öylesine derinden birbirine nüfuz etmektedirler ki, biri diğerini tanımaksızın değerlendirilemez.

*

* *

Jules Michelet, varlıksız bir Parisli matbaacının oğlu idi. 1789'da Paris'te doğdu ve bu trajik devrin ahlâkî sıkıntısı kadar fizikî sefaletini de tanıdı. O şöyle yazıyor: "Paris'in iki kaldırım taşı arasında, güneşsiz bir ot gibi doğdum". -Henüz çok gençken- babasının matbaasında çalışıyor. Okumaya şiddetli bir ilgi duymakta, *Imitation de Jésus-Christ* (İsa'nın taklidi)'ne, Virgile'e, Rousseau'ya hayran olmaktadır.

Michelet, tetkiklerini yalnız veya hemen hemen yalnız yapıyor. Vico[3]'nun, Herder[4]'in ve Voltaire'in son derece tesiri altında kalıyor. Vi-

[1] Michelet hakkında, diğerleri arasında, şu eserlere başvurulabilir: G. MONOD, *La vie et la pensée de Jules Michelet*, 2 cilt, Paris, 1923; -J. M. CARRE, *Michelet et son temps*, Paris 1926; O.A. HAAC, *Les principes inspirateurs de Michelet*, Paris 1951; J. CORNUZ, *Jules Michelet*, Genève, 1955. -Çok iyi metin seçimleri için bkz. L. FEBVRE, *Michelet*, Genève ve Paris, 1946; -R. BARTHES, *Michelet par lui-même*, Paris 1954.

[2] Delacroix (1799-1863).

[3] Vico (1668-1744), İtalyan tarihçi ve filozof.

[4] Herder (1744-1803), Alman edebiyatçı ve filozof.

co'dan insanlığın bir şahıs olduğu ve tarihin bu şahsın biyografisi olduğu görüşünü alıyor. Herder onun şuuraltı milliyetçiliğini kuvvetlendiriyor ve ona efsânelerin hakikatini öğretiyor. Voltaire'den akılcılığı ve terakkî fikrini alacaktır.

Onun projeleri ihtiraslıdır. Michelet, eski tarihi de modern tarih kadar iyi bilmeyi hayâl etmektedir. O, tarihte coğrafyanın rolünü incelemek, lûgatlerine göre bir halklar tarihi inşâ etmek, nihayet, tarih felsefesini yenilemek istemektedir. Aslında o, üniversitelerce verilen unvanlarını almakla işe başlamaktadır ki, bu ona Paris'in bir kolejinde öğretim üyeliği yapmak ve talebelerinin kullanması için el kitapları yayımlamak imkânı sağlamaktadır.

1827'de, Michelet, "Ecole Normal Supérieure" e felsefe ve tarih profesörü olarak tayin edilmiştir. 1830, onun hayatının önemli yılıdır, zirâ Michelet, Thierry'nin aksine, tarihten siyâsete gitmiştir. Temmuz İhtilâli onun için ancak hürriyet yolunda bir ilk adımdır. Onun nazarında hakîki tarih, halkın tarihi ve özellikle Fransız halkının tarihi olacaktır.

Introduction à l'histoire universelle (evrensel tarihe giriş) adlı eserinde, Michelet, tarihin gelişmesini beşerî güçlerin serbest hareketliliğinin zaferiyle takdim etmektedir. Tarihin büyük halkları, İtalya'nın ve Fransa'nınkilerdir: "Roma, sonsuz bir dramın düğümü oldu, bunun sonucunu Fransa yönetmektedir. Kendimizi Capitole'ün zirvesine yerleştirerek, Janus'un çifte bakışıyla hem orada son bulan eski dünyayı hem de bundan böyle vatanımızın geleceğin esrarlı yoluna sevk ettiği yeni dünyayı kucaklayacağız"[5].

1838'de Collège de France'a profesör olan Michelet, orada, büyük okulların gençliği üzerinde derin değilse de canlı bir tesir icra eden, hararetli ve hitâbete dayalı bir öğretim verir. Sayısız yayınları, derslerinin yankısını yaygınlaştırır. Michelet, Fransız düşüncesinin ustalarından biri olur. Onun *Histoire de la Révolution Française* (Fransız İhtilâlinin tarihi) adlı eseri, bir devir açar. Kendisi şöyle yazmaktadır: "Bu kitap, kahramanı halk olan destânî bir şiirdir". Önsözünde, bütün Fransız tarihini sergilemektedir, bu tarih kendisini şereflendiren ve izah eden İhtilâlle sonuçlanan bir tarihtir.

İkinci İmparatorluk sırasında, öğretim görevinden mahrum olan Michelet, bütün kamu hayatının dışında kalıyor. Emeklilik, inceleme açısından verimli, fakat acıdır. Kendisini yazılı eserine adıyor, onunla

[5] Michelet'nin milliyetçiliği konusunda, bkz. CORNUZ, *ayn. eser*, s. 119 vd.

bütünleşiyor veya onu bizzat kendisiyle bütünleştiriyor: "Tarih kuvvetli bir ahlâk kimyasıdır, orada benim ferdî ihtiraslarım genellemelere dönüşmektedir, benim genelliklerim ihtiraslar haline gelmektedir, orada halklar benim benliğimi oluşturmakta, benim benliğim halkları canlandırmak için geri dönmektedir".

Michelet bu arada *Histoire de France* (Fransa Tarihi) adlı eserini tamamlar. Tabiatın müşâhadesi, siyasî düşüncelerinin başarısızlığından duyduğu üzüntüyü teskin eder. Peş peşe *L'oiseau* (kuş), *La mer* (deniz), *La Bible de l'humanité* (İnsanlığın İncili)... gibi popüler kitaplar yazar. 1874'de ölür.

*
* *

Michelet'in tarih metodu, uslûbuna son derece uygun düşer. Michelet bir müşâhadecidir (visuel). Tarihi soyut deyimlerle veya kronik yazarlarının ifâdelerini yeniden kullanarak tasvir etmez. Bu tarihi görür ve onu gördüğü gibi gösterir. Hareketli bir insanlığı, insanlarıyla, kalabalıklarıyla, beyleriyle ve halklarıyla okuyucunun gözleri önüne koyar. Kahramanların psikolojisine ve patolojisine*, ekseriya başarıyla ama dâimâ yetenekle nüfuz eder.

Michelet'nin bu sahada ölçüsüz ihtirasları vardır. Düşüncesini şöyle açıklıyor: "İstikbâldeki benim payım, tarihin gayesine ulaşmak değil fakat ona mührümü basmak, onu hiç kimsenin söylemediği bir adla adlandırmak olmalıdır. Thierry tarihe *tahkiye* (narration), M. Guizot *tahlil* (analyse) adını veriyordu. Ben onu *diriliş* (résurrection) diye adlandırıyorum ve bu ad onda kalacaktır". Oysa, bu ad onda kalmamıştır! Kelimenin tam mânâsıyla, hiç kimse geçmişi diriltemez: Kaldı ki kelime iyi seçilmemiştir ve çift anlamlıdır. Çok defa vesikalar eksiktir veya kesin sonuçlara imkân vermemektedir. Tahmin kesinlikle dirileşe yetki vermez. Tarihin büyük bir kısmı bilinemez niteliktedir. Ve, bilhassa, -geçmişe ulaştığımız zaman,- ondan bize kalanlarla denediğimiz *temsil* (représentation) çerçevesinde ona ulaşmaktayız.

Zâten Michelet gördüğü şeyi tahvil ediyor. Nesnelerden canlı varlıklar yapıyor, nehri, şehri ve toprağı şahıslar olarak telakki ediyor; onlara duygular ve irâdeler atfediyor. Daha iyisi, o, "arşivlerin eski kağıtlarını" dinliyor, onların lisanını anlıyor, fakat onu yorumluyor. Başka türlü hareket edebilir mi?...

* Patoloji: Hastalıkların sebeplerinin ve belirtilerinin tetkikini ve bilinmesini konu edinen ilim.

Ayrıca, belli belirsiz bir sembolizm bu tarih görüşünü tamamlamakta ve taçlandırmaktadır. Michelet için nesneler insanlar hâline dönüştüğünden, bizzat insanlar semboller olmaktadır. Onları dirilttiğini zanneden tarihçi, onları kendi tarzında hayâl etmektedir.

Böylece Robespierre[6] kedi, Danton[7] boğa ve Marat[8] karakurbağasıdır. XV. Louis ve XVI. Louis, iki kelimede özetlenmiştir; birincisi İspanyol, ikincisi Avusturyalı'dır ve bu iki kelime, böyle bir basite indirgeme sonucunda, ferdî hayatları diriltmelidir!

Michelet'in talebeleri ona "Bay Sembol" adını takmışlardı. Bu garip dehâ önünde şaşa kalan ve "her olguda bir fikrin işâretini ve beşerî hâdiselerin cereyanında, sürekli bir *psychomachie* gören" bir metodu terkeden Thierry'yi anlıyoruz.

Doğruluk konusunda daha az titiz olan Victor Hugo, aşırı bir hayranlığı gizlememektedir: "Asırlar Sfenksler olduğundan, ödiplere de sâhip olmaları gerekir. O anlaşılmaz muammâların karşısına geliyorsunuz ve onların korkunç kelimesini söylüyorsunuz.

Bu sahte Büyük Asır'ın, bu sahte büyük saltanatın maskesini düşürmek, ölü başını gizleyen bu takma saçları onun başından çıkarmak, saltanat liyâkati altındaki cinayeti göstermek gerekiyordu. Onu yaptınız. Size teşekkür ederim. Evet, şahsî bir olgu niteliğindeki bu kitaptan dolayı size teşekkür ederim. Bu XIV. Louis, beni tedirgin ediyor: (...) bu saltanatı, boynunu vurmak için önce diriltiyorsunuz".

Bu cafcaflı dalkavukluklar, Michelet'nin Büyük Asır için haksızlığını silemez veya onu mazur gösteremez. Onun tarihi, eski Fransa'nın siyasî ve dinî geleneklerine yöneltilmiş kin dolu bir hicviye niteliğindedir. Lâik vaiz ve tarihin peygamberi olan Michelet, kesinlikle ne Büyük Asrı ne de Orta-çağı anlamaktadır. Michelet'ye göre, büyük asır, XVIII. asırdır, çünkü bu asır İhtilâl'in asrıdır. Orta-çağa da[9] daha iyi davranmaz, evet gerçekten bu asrın yazarları "câhil"lerden veya "ahmak" lardan başka birşey midirler? Michelet, son yıllarında bin yılının terörlerine inanmaktadır. Gotik mimârîye hayran olabildiğine şaşmaktadır. Tahvi-

[6] Robespierre (1758-1794).

[7] Danton (1759-1794).

[8] Marat (1743-1793).

[9] Orta-çağ konusunda Michelet'nin görüşleri için bkz. O.A. HAAC, *Les principes inspirateus de Michelet*, Paris 1951, s. 46 vd.; J. CORNUZ, *Jules Michelet*, Genève 1955, s. 353 vd.; -M.E. JOHNSON, *Michelet et le christianisme*, Paris 1956, s. 37 vd.

ledici görüşü, Jeanne d'Arc'ı vatan hâline dönüştürdüğü ölçüde, sâdece ve sâdece Jeanne d'Arc hâlâ onun hoşuna gitmektedir[10].

- Ondan bahsettirecek olan genç bir tarihçi- Hippolyte Taine, "bu edayı, hararetli bir ilhamdan kaynaklanan bu kararsız galeyanları, bu kalp çığlıklarını, bu ardı arası kesilmez övgüyü" tenkid etmektedir. O kendisine, Michelet'nin en meşhûr sayfalarında, "bir diriliş mi yoksa bir icad mı" olduğunu kendi kendine sormaktadır.

Objektiflik veya açıklık endişesi, Michelet'de, sık sık taşkın bir muhayyileyle boğulmaktadır. Onun uslûbu, şahsiyetini çok iyi özetlemektedir: O, güçlü, fırtınalı, bazan hırçın, daimâ hatiptir.

OKUMA PARÇALARI

Michelet: Tarih ve Efsâne

Medenîleşmiş dönemlerde, tarih yazılmaktadır, barbar zamanlarda ise yapılmaktadır. Mitoslar ve barbar halkların şiiri, bu dönemlerin geleneklerini temsil etmektedirler: Onlar, her zaman bir milletin hakikî millî tarihidirler; bu tarih, sözkonusu halkın dehâsının, onu bu halka kavrattığı şekildedir. Sözkonusu tarihin olgularla uyuşması pek önemli değildir. Guillaume Tell'in tarihi, asırlar boyunca İsviçre'yi heyecanlandırmıştır. Aynı hikâye metin olarak, Danimarka'nın eski tarihçisi Saxo'da aynen bulunmaktadır. Bu hikâye gerçek olmayabilir fakat o, son derece doğrudur, yâni onu tarih olarak kabul eden halkın karakterine tamamiyle uygundur. Charlemagne'ın yeğeni Roland 'ın tarihi, ayrıntıları gözönüne alınırsa yanlıştır. Eginhard tek bir kelime söylüyor; Roncevaux'da, *Rolandus Praefectus Britannici Limitis*'in öldüğünü naklediyor. Zayıf bir temel üzerine hakikî, yâni onu uyduranların dehâsına ve durumuna uygun bir tarih inşâ edildi. İspanyollar asırlar boyunca meşhur İbn Serrac (Abencerrages) ve Zégris harplerinin şarkısını söylediler. Bununla birlikte yetkili tarihçiler bu hâdiselerin hiç de gerçek olmadığını, fakat hristiyanların, Arapları ve Mağriplileri hristiyan şövalyelerin husûsiyetleriyle tasvir ettiklerini düşünmektedirler. Böyle devirlerde, şâir hakîki mânâsında da şâir olur. Yaratmış olmaz, fakat gerçekliğe dönük icad vardır.

Jeanne d'Arc

Hangi efsâne bu tartışılmaz tarihten daha güzeldir? Fakat onu bir efsâne hâline getirmekten sakınmak gerekir. Onun bütün husûsiyetlerini

[10] G. RUDLER, *Michelet, historien de Jeanne d'Arc*, Paris 1926, 2 cilt.

hattâ en beşerîlerini muhafaza etmek, onun dokunaklı ve korkunç gerçekliğine saygı göstermek zorunludur.

Romanesk zihniyet, cesâret ederse, ona dokunsun; şiir aslâ bunu yapmayacaktır. Eh! bugün şiir ne ekleyebilir?... Şiirin, bütün Orta-çağ boyunca, efsâneden efsâneye tâkip etmiş olduğu bu fikir, sonunda bir şahıs oluverdi. Bu rüyâ gerçekleşti. Savaşların yardıma koşan Bâkire'si, şövalyelerin çağırdıkları, yukarıdan bekledikleri Bâkire, yeryüzünde ortaya çıktı... Kimde? Bu hayret uyandıracak bir şeydir. O, horgörülen şeyde, en mütevazî gibi gözüken şeyde, bir çocukta, kızların, Fransa'nın fakir halkının temiz yürekli kızında tecelli etti... Zirâ orada bir halk vardı, bir Fransa vardı. Geçmişin bu son sembolü, başlayan zamanın da ilk sembolü oldu. Bu sembollerde, aynı anda hem Bâkire, hem de Vatan ortaya çıktı...

Yıl Bin

Bir dünyanın son derece kederli bu sonu, bütünüyle Ortaçağ'ın ümidi ve korkusuydu. X. ve XI. asrın katedrallerinde şu yaşlı, zayıf, dilsiz ve yakalandıkları çirkinlikleri içinde, canlı gibi ızdırap çeken bir hava içinde yüzlerini buruşturan ve ölü gibi çirkin heykellere bakınız. Onların elleri bağlı nasıl yalvardıklarını, bu arzu edilen ve korkunç ânı, onları izâhı güç üzüntülerinden kurtarmak ve onları hiçlikten varlığa, mezardan Tanrı'ya geçirecek dirilişin bu ikinci ölümünü görünüz. Bu, bir çok yıkımdan sonra ümitsiz bu zavallı dünyanın görüntüsüdür. Roma İmparatorluğu çökmüştü, Charlemagne'ınki de yokolup gitti. Hristiyanlık önce bu dünyanın kötülüklerine çare bulabileceğine inanmıştı ve bu kötülükler devam ediyordu. Felâket üstüne felâket, yıkım üstüne yıkım! Başka bir şeyin gelmesi gerekiyordu ve bekleniyordu. Esir, karanlık kulede, ölüm hücresinde sükûnetle bekliyordu; köle (serf) evleği üzerinde, menfur kulenin gölgesinde bekliyordu; Keşiş, manastır dehlizinin perhizleri içinde bekliyordu.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TAİNE

Özet. - Pozitivist tepki. - Hippolyte Taine ve onun psikolojik determinizmi.- Tekâmülün üç âmili. - İhtilâl'in kini. - Taine'in başarısı ve eseri etrafındaki tartışmalar.

Romantik tarih, aklî açıklamaya susamış zihinleri uzun zaman tatmin edemiyordu. Mahallî rengin tam gerçeklik olmadığının ve tarihçinin geçmişin romancısından daha başka bir şey olmak mecburiyetinde bulunduğunun farkedildiği bir gün geldi. O zaman romantik cereyan, tarihçiden "sosyal hâdiselerin devamındaki aklî ve hakîkî teselsülü" tesis etmesini isteyen, Auguste Comte[1]'un pozitivizmiyle engellenmiş oldu. Pozitivizmle[2] aydınlatılmış olan tarih, ferdînin üstüne çıkmak, kanunlar, mutlak, objektif ve evrensel kanunlar koymak istemektedir[3]. Pozitivizm, bir laboratuvar ilmi, bir tecrübî disiplin olduğunu iddia etmektedir.

Taine[4], tarihçiliğin bu yeni safhasının habercisidir. Renan[5], Littré[6] ve daha az meşhur pek çoklarıyla birlikte Taine, tarihî ilimciliği[7] tecessüm ettirmektedir. O, harekete şahsî damgasını vurmaktadır: Psikolojik determinizm.

*
* *

Hippolyte Taine, 1828'de Ardennes'lerde Vouziers'de doğdu. Onun formasyonu, 1851 hükümet darbesiyle taşraya sürgüne gönderilmiş bir

[1] Auguste Comte (1798-1857), Fransız filozof.

[2] Pozitivizm, metafiziğin teorik ve pratik değerini inkâr eden ve kanuna uygun bir şekilde tasdik olunabilir gerçekliği duygularla algılanabilen veya algılanmış olabilen şeye indirgeyen felsefî bir nazariyedir. Bu, tabiatın incelenmesinde kullanılan bir metoddur ve kanunlar çıkarılmasını hedeflemektedir.

[3] Bkz. s. 5-6.

[4] Taine hakkında bkz. A. CHEVRILLON, *Taine. Formation de sa pensée*, Paris 1932; V. GIRAUD, *Essai sur Taine*, 4. bs., Paris 1909; P.-V. RUBOV, *Hippolyte Taine. Etapes de son œuvre*, Paris 1930.

[5] Renan (1823-1892), Fransız tarihçi.

[6] Littré (1801-1881), meşhur sözlüğün (Dictionaire) yazarı.

[7] İlimcilik, (pozitif ve tecrübî mânâda) ilmi, her türlü bilginin mutlak tipi haline getirmekten ibâret olan ve böylece kavranmış ilmin insanın zihninde beliren bütün problemleri çözmeye ve insanın bütün ihtiyaçlarını gidermeye yetmesi gerektiğini öğreten bir nazariye veya eğilimdir.

filozofun formasyonudur. Taine öğretim görevliliğini terkediyor ve *Les Fables de la Fontaine* (Fontaine'in fablleri) adlı kitabıyla edebiyatta isim yapıyor. *Essai sur Tite Live* (Tite Live üzerine deneme) adlı eserini yayımlayarak, 1856'dan itibaren tarih sahasına atlıyor. Başarı kısa zaman içinde gayretlerini taçlandırıyor. Ve *Les Origines de la France Contemporaine* (Çağdaş Fransa'nın menşe'leri) adlı hacimli bir eseri, onu en meşhur ve en çok tartışılan tarihçi yapıyor.

Taine, olgunluk çağında ve ihtiyarlığında bu muazzam eserini sürdürür. "Ben bu kitapta hayat buldum. Hayatım onda geçti. Bu kitap benim tek hâdisem oldu". Taine bu kitapta, Michelet kadar güçle ve bir o kadar da tarafgirlikle verilen kararla Eski Rejimi, İhtilâli ve İmpatorluğu tasvir etti. 1870'de yenilen Fransa'nın felâketleri onun kalemini yönlendirdi. Taine, vatandaşlarına Eski Fransa'nın İhtilâl tarafından kurban edilmiş olduğunu göstermek istemektedir. O, Rousseau'yu ve Robespierre'i kınamakta, Napoléon'un dehâsına hak vermekte ve bilhassa Eski Rejimi methetmektedir.

Cumhuriyet doktrinine ve Michelet'nin vaazına pek uygun olmayan böyle bir tezin sebep olduğu dalgalanmalar tahmin edilmektedir. Kendisine şöhret kazandıran tarihî âbideyi tamamlayamadan evvel, Taine, 1893'te Paris'te ölür.

*
* *

Tarih hakkındaki fikirleri, ilmî bir terminolojiyle süslenen formüllerde okunmaktadır: "İnsan yürüyen bir teoremdir". Tarih "bir güçler geometrisidir". Tarih, psikolojik mekaniğin bir meselesidir. "Beşerî tarihte tabiî tarihteki gibi bir anatomi vardır". "Beşerî tarih felsefesi, sâdık bir görüntü gibi tabiî tarih felsefesini yansıtır".

Taine, tarihin ilimlerle eşit olduğu, kendisinin de bir ilim olduğu inancındadır. Bu iddiayı ispat etmek için, tarihçi bütün tekâmülü değişmez üç âmilin belirleyiciliğiyle izah eder. Bu üç âmil, ırk, ortam ve andır.

Taine, *ırk*'tan bahsettiği vakit, "kanla geçen karakteri", "doğuştan ve irsî psikolojik husûsiyetler bütünlüğünü" anlar. *Ortam*, bir halkın tâbi olduğu şartlar bütünlüğüdür: İklim, yurt, siyasî veya sosyal rejim. *An*'a gelince, Taine bu isimle geçmişin her hâlihazır üzerine itilişini, oluşmakta olan tarihin vaziyetini adlandırır.

Irk, ortam ve an, beşerî tekâmülü yönlendiren,her zaman ve her yerde hazır, üç aslî güçtür. Onların karşılıklı tesirleri ölçülebilirse, buradan

medeniyetlerin husûsiyetlerini ve kanunlarını çıkartmak mümkün olurdu.

Taine'e göre hakîki tarih ilmi, ruhların tetkikidir. Bir halkın, bir edebiyatın, bir insanın tarihini yazmak, onun psikolojisini yapmaktır; bu psikoloji, bu üç aslî güce sıkı sıkıya bağlıdır. Taine'in hatası, bütün determinizmlerde olduğu gibi, hürriyete düşen payı unutmaktır.

Böylece, La Fontaine'in masallarında veya Racine'in trajedilerinde, o sâdece XIV. Louis zamanındaki sosyal veya monden hayatın cephelerinin bir yorumunu görmek istemektedir. Reform gibi dinî bir değişiklik, hattâ İngiltere'ninki gibi bir halk, bütün bunlar, ırk, ortam ve an üçlüsüyle izah edilmektedir. Her varlıkta, bu unsurlar hâkim karakteri gösterirler. Tarih felsefesi, kesinlikle olguların ve karakterlerin müşâhedesinden çıkarılabilmektedir. Herşey izah edilir, zira herşey belirlenmiştir.

İşte bu postülatlara göre Taine, İngiltere'nin menşe'lerini, üç âmili için seçilen bu sahayı incelemektedir: aristokratik ruhlu Cermen fâtihler; sisli iklime sahip bir ada ülkesi; romano-kelt rejiminin dağılması...

İhtilâl'in tarihinde, Taine, siyasî kinlerinin ağırlığını da ekleyerek, aynı metodu kullanmaktadır. Komün'ün aşırılıkları, onu şiddetli bir ihtirasla harekete geçen bir reaksiyoner hâline getirmektedir. Şüphesiz onun eniyi ve en kötü sayfalarını bu tavır-alışa borçlu bulunmaktayız. En iyilerini, çünkü Taine'in kitleleri hor görmesi, onu şekilsiz kitleyi kadrolaştıran ve yönlendiren az sayıdaki eylem insanlarını ayırmaya sevk etmiştir; böylece o, Jakobenlerin[8] otoritesinin sebeplerini inceden inceye tahlil etmektedir. En kötü sayfalar da vardır. Taine düşüncesinin aşırılıklarını yorumlamak için artık yeteri derecede açıklayıcı deyim bulamamaktadır. İhtilâl döneminde halk, "saralı ve sıracalı ayak takımı", bir "goriller ordusu" "havlayan avam" olmaktadır. Danton, bir "siyasî kasap"tır; Marat, "korkunçlukta ve murdarlıkta durmaksızın zırvalayan" bir delidir; Robespierre, "klasik zihniyetin son piçi ve kuru meyvesidir". "Yardımsever"[9] diye adlandırılmaya lâyık olan sâdece aristokrasi vardır!

Tezinin kurbanı olan tarihçi, sırf onu ispat etmek için çalıştı. Onun geometrik aklına hiçbir şüphe girmemektedir. Bununla birlikte o, bize

[8] En meşhur temsilcisi Robespierre olan İhtilâlci kulüp.
[9] Taine'e göre bu, bir tarih kanununun iyi bir örneğidir.

unutulmaz portreler bıraktı[10]. Onun Danton'una veya Napoléon'una kim hayran olmaz[11]?

Ne yazık ki, Taine'in sağlam metodlardan ziyâde çarpıcı formüllerle meşgul olması olgusunu çok farklı bir biçimde değerlendirmek zorundayız. Güçlü bir düşünür olan Taine, bir hatip olarak kalmıştır. Onun aradığı ve bulduğu kanunlar, henüz formüllerden, tartışmaya sunulmayacak formüllerden ibârettir.

*
* *

Bütün eseri boyunca, Taine, nâdiren biraraya gelen yetenekleri birleştiriyor. O, romantikler kadar hayatın mânâsına sahiptir, ve buna mantıkî tümdengelim zevkini ekler. Taine'de, -taraflılığı sözkonusu olmadığı vakit, -muhakeme veciz ve iknâ edicidir. Taine, İhtilâl'in tarihinin bir Paris tarihi olmadığını, bu tarihin ekonomik olguların tetkikiyle genişlemesi ve yenilenmesi gerektiğini ilk anlayanlardan biridir.

Bunlar büyük vasıflardır. Onlar Taine'i ihtiraslı ve bütünü itibariyle, genellikle haksız bir tarih telif etmekten kesinlikle alıkoymadılar. Determinist tarihçi, hayattayken şiddetle tartışılmıştı. *Les origines de la France contemporaine* (Çağdaş Fransa'nın menşe'leri), yazarının ölümünden sonra uzun zaman polemik konusu olmaya devam etti. Bugün, inkâr edilemez vasıflarına rağmen genellikle bizi Taine'e yabancı kılan, onun ilimciliğidir.

[10] Bizzat Taine, portre sanatının heyecan veren bir tasvirini yaptı. "Tasvir etmek, göstermektir ve geçmiş şahsiyetleri göstermenin çok özel bir kullanımıdır. Eğer birisi portre çizmeye gayret gösterirse, onun bu sanatkârâne çalışmaya hazırlanmış olması; gençliğinde, Walter Scott gibi romancı olması; bu sıfatla, herşeyden önce ve tabiî bir şekilde en ince nüanslarını ve duyguların en nazik bağlarını farketmesi; yavaş yavaş, çağın terakkisinin ve düşüncenin yoğunlaşmasının onda sanatkâra psikologu ilâve etmiş olması, Fransızcanın inceliğinin, Paris'linin nezâketinin, XIX. asrın derin bilgisinin, tecessüs zevkinin, insan ve insanlar ilminin onda gönül çekici ve biricik bir düşünce ve davranış inceliği meydana getirmesi gerekir. Böylece techiz edilen ve böylece takviye olunan yazar, okumuşlar ve zarifler için bir tarihî portreler galerisine teşebbüs eder. Her davranışı her jesti ve her havayı bir kelime ile not ederek, incelediği şahsın çevresine sokulur. İlk renklerini açık yeni boyalarla dalgalandırarak, çalışmasının başlangıcına döner. Karmaşık ve değişen çevreyi, hayatın işareti ve çiçeği gibi olan dayanıksız ve geçici ışığı takip etmekten yorulmaksızın, böylece rötuştan rötuşa gider. Ona ulaşmak için, bir portreye bunlar kâfi gelmez. Yazar, resmin şahısla değişmek zorunda olduğunu hissetmelidir. Yazar bu şahsı reşid, genç adam, olgun adam ve ihtiyar olarak, sarayda, harpte, bütün elbiseleri altında, bütün çehreleriyle tasvir etmelidir. Zamanın ve ruhun hareketliliğini intibâlarının ve denemelerinin yenilenmesiyle dengelemelidir".

11. JULLIAN, *Extraits des historiens Français...*, s. 569 vd., 583 vd.

OKUMA PARÇASI

Taine: Robespierre

İhtilâl'in, kendisi gibi dıştan aldatıcı unsurlarla süslenmiş başka bir yorumcuya ihtiyacı vardı. Robespierre, kusursuz kıyafetiyle, iyice pudralanmış saçlarıyla, iyi fırçalanmış elbisesiyle, uygun âdetleri, dogmatik uslûbu, sahte ve donuk stiliyle böyle bir yorumcudur. Hiçbir kafa, yeteneksizliği ve yetersizliği sebebiyle, zamanın ruhuna bu kadar uygun düşmemiştir. Devlet adamlığının aksine, Robespierre, soyutlamalar arasında, boşlukta yüzmektedir, daima katı kaidelere bağlıdır, onların dışına çıkmaya ve uygulamaya geçmeye muktedir değildir. Danton şöyle diyordu: "Bu budala, yumurta pişirmekten başka hiçbir şey beceremez". Başka bir çağdaşı da şöyle yazmaktadır: "vaazının müphem genellikleri ekseriya hiçbir ölçüye, hiçbir kanun projesine ulaşmıyordu. Her şeye saldırıyor, hiçbir şey teklif etmiyordu ve politikasının sırrı, bereket versin ki, onun kafasının güçsüzlüğü ve kanun anlayışlarının hiçliği ile uyuşuyordu". İhtilâlci skolastiğinin zincirini çözdüğü vakit, gücü tükenmiştir. Mâliye ve askerlik sanatı konusunda, bilen ve tehlikeye atılan Carnot ve Cambon'u çekiştirmek ve onlara iftira etmekten başka, hiçbir şey bilmiyor ve kendini tehlikeye atmıyordu. Dış politika hususunda, Avrupa'nın durumu hakkındaki nutku, bir öğrenci şişirmesidir. İngiliz bakanın planlarını açıkladığı zaman, birden bire tasavvuru imkansız bir saçmalığın zirvesine çıkmaktadır; yazarların cümlelerini kaldırınız, geriye kalanları söyleyen artık, konuşan bir hükümet başkanı değil, fakat aşırı ihtilâlcilerin (Jakobins) kapıcısıdır. Çağdaş ve yaşayan Fransa hakkında, doğru ve açık hiçbir fikri yoktur: İnsanları, yirmialtı milyon basit otomat olarak görmektedir. Uyum hâlinde ve çatışmasız işlemeleri için, onlara bir yer bulmak kâfidir; aslında, onlar fıtraten iyidirler ve gerekli küçük bir arıtmadan sonra onların hepsi de yeniden iyi olacaklardır. Onların ortak irâdeleri de "aklın ve kamu yararının sesi"dir. Bu sebeple, biraraya toplandıkları andan itibaren, usludurlar. O şöyle diyor: "Mümkünse, halk delegeleri Asamble'sinin, meseleleri bütün halkın huzurunda tartışması gerekir"; en azından, yasama heyetinin "On iki bin seyirciye açık, geniş ve muhteşem bir binada" toplanması icap eder. Dört seneden beri, Kurucu Meclis'te (La Constituante), Yasama Meclisi'nde (La Législative), Le Convention'da*, Belediyede, Jakobenler klubünde,

* La Convention (1792-1795): Anayasa tesisi veya değişikliği için istisnaî olarak toplanan meclis (Assemblée).

Robespierre'in bulunduğu her yerde, kürsüler asla sövüp saymaktan, bağırıp çağırmaktan geri kalmadı. Böylesine elle tutulur ve böylesine gözönündeki bir tecrübenin şokuyla her zihin açılırdı; onunki, peşin hükümle veya menfaatle tıkanmış kalmaktadır; hakîkat hattâ fizikî hakîkat, ya onu anlamaya muktedir olmadığı için, ya da onu safdışı etme ihtiyacında olduğu için, onun kafasına kesinlikle giriş yolu bulamamaktadır. Öyleyse o, kalın kafalı veya şarlatandır ve fiilen, o, hem kalın kafalı hem de şarlatandır, zira u*kalâyı* yâni boş ve şişkin kafayı meydana getirmek için bu iki vasıf bütünleşmektedir; çünkü bu kafa, kelimelerle doludur, fikirlerle dolu olduğuna inanır, kendi cümlelerinden yararlanır ve başkasına muallimlik yapmak için kendi kendini aldatır.

ALTINCI BÖLÜM

FUSTEL DE COULANGES

Özet. - Romantizm ve pozitivizmin karşısında Numa Fustel de Coulanges. - Klasik halkların mukayeseli tarihi. - İnançların rolü. - Müesseselerin yeri. - Metinlere sadakat ve "teknikcilik".

Michelet ve Taine'den birine diğerinden daha fazla hak verilmek istenmez, çünkü uzlaşmaz ve yalnız kendi düşüncesine değer veren bu kafalardan daha başka şeyler beklenmekte ve daha iyi şeyler ümîd edilmektedir.

Numa Fustel de Coulanges[1] romantizme ve pozitivizme karşı şiddetle tepki gösteriyor. Taine'e olduğu kadar Michelet'ye de karşı çıkıyor. Kesinlikle tarih felsefesinin mevcut olmadığını açıklıyor, o sâdece vesikayı kabul etmek istiyor. Hattâ o, tarihî milliyetçiliğe karşı, "yurtseverlik bir fazîletse, tarih bir ilimdir" düsturunu kabul etmektedir.

*
* *

1830'da doğan Fustel de Coulanges, Taine ve Renan'la aynı nesle mensuptur. O, Taine ve Renan'ın şöhretini ve parlamalarını tanımadı. Onun hayatı, eğitim-öğretim faaliyetleri ve araştırmaları içinde kaybolmuş bir âlimin hayatı oldu.

İkinci İmparatorluk'un şafağında Paris'te Ecole Normal Supérieure'de öğrenci olan Fustel, siyasî ahlâk yayıcılığı meşguliyetleri dolayısıyla ilimden yüz çevirmiş hocalarından hiçbirşey öğrenmedi.

Fustel'in ilk kitabı olan *Histoire de Chio* (Chio'nun tarihi), pek okunmaz. Bu kitabın başından sonuna kadar yazarı yönlendiren düşünce, Taine'den alınmışa benzemektedir. Bu düşünce, Fustel'in daha sonra metânetle reddedeceği düşüncelerden biridir: Bir halkın kusurlarının ve niteliklerinin devamlılığı. Fustel, tarih mesleğindeki ilk adımlarını inkâr etmeye kadar gitmeyecektir, fakat bir halkın yaşama ve hissetme tarzının insanların faaliyetiyle durmaksızın değiştiğine gitgide daha çok kanî olacaktır.

[1] P. GUİRAUD, *Fustel de Coulanges*, Paris 1896. -J.M. TOURNEUR-AUMONT, *Fustel de Coulanges*, (1830-1889), Paris, 1931.

1860'da Fustel, Strasbourg Edebiyat Fakültesi'ne tarih profesörü tayin edilmiştir. Bu sırada o, en tanınmış, en haklı bir şekilde şöhrete ulaşmış olan eserini, *La Cité antique* (Antik Site)'i yazar.

Fransız-Alman harbinin arefesinde, Fustel Paris'e terfi etti. Burada yeni bir esere başlar: *Histoire des institutions de l'ancienne France* (Eski Fransa'nın müesseseleri tarihi). Arasıra yaptığı çalışmalarla, Thierry[2]'nin, Almanların Galya'yı fethi hakkındaki noktai nazarını yıkar. Yenenin vahşîliğinin karşısına yenilenin kahramanlığını koyarak romantik antitezi reddeder. Zâten Fustel için de, tarih, hicviye veya medhiye dağıtmaya mecbur değildir: "Bu kitabı yazarken biz, Fransa'nın eski müesseselerini ne övmeyi ne de yermeyi düşündük, sırf onları tasvir etmeye ve aralarındaki bağlantıları göstermeye niyetlendik".

Böyle bir sükûnet, Fustel'i en sert polemiklerden kesinlikle kurtarmaz; bu polemikler onun son yıllarını meşgul eder ve karartır. Fustel de Coulanges, arkasında muazzam bir eser bırakarak 1889'da ölür.

*
* *

La Cité Antique, bize Fustel'in metodunu tasrih etmek ve onun tarihin tarihinde kazanmış olduğu yeri ölçmek imkânı verecektir.

Eser yavaş yavaş olgunlaşmış, altı ayda kaleme alınmış, 1864'den itibaren yayınlanmıştır. Bu eser, antik metinlerin şahsen bilinmesine dayanan, birinci elden bir çalışmadır, "eski Yunan toplumunun ve Roma toplumunun hangi prensiplere göre ve hangi kaidelerle yöneltilmiş olduklarını göstermeye" tahsis edilmiş geniş bir sentezdir. Bu eserde kendini gösteren endişe, eski halkları modern halklardan ebediyen ayıran köklü farkları ortaya çıkartmaktan ibârettir. Fustel, hâlihazırın mâziyi aydınlattığına inanmamaktadır. Bizi çocukluktan itibaren eski Yunanlıların ve Romalıların ortasında yaşatarak, bizi, onları kendimizle mukayeseye alıştıran eğitim sistemini de mahkum etmektedir. Fustel için, Antikite'nin müesseseleri, bizimkilerle mukayese edilirse veya onlar ayrı ayrı incelenirse, "karanlık, tuhaf, çok karışık" gözükmektedirler. Fakat sözkonusu aynı müeseseler, onları klasik halkların en eski inançlarıyla izah etmek için, birbirlerine yaklaştırıldıkları andan itibaren açıklık kazanmaktadırlar. Fustel bu inançların izlerini ayinlerde ve hattâ Yunanistan'ın ve Roma'nın dilinde bulmaktadır. Âile, mülkiyetin ve miras olayının teşkilâtlanması ile, bu ilkel inançlardan doğmaktadır. Sonra din

[2] Bkz. s. 83.

âileleri kümeleştirmekte ve Site'yi, onun yöneticilerini ve kanunlarını ortaya çıkarmaktadır.

İnançlar değiştiği vakit, sosyal şartlar değişmekte ve ihtilâller patlak vermektedir. Hıristiyanlık Antik Site'nin enkazı üzerinde zafere ulaşır. Bütün bu tekâmül bir formül içinde özetlenmiştir: "Biz bir inancın tarihini yazdık. İnanç yerleşir: beşerî toplum teşekkül eder. İnanç değişir: beşerî toplum bir ihtilâller dizisi içinden geçer. İnanç kaybolur: toplum çehre değiştirir. Eski zamanların kanunu bu olmuştur".

Kitap filologlar tarafından olduğu kadar tarihçiler tarafından da iyi karşılandı[3]. Vesikaları işleme usûllerinin yeniliği, tezin orijinalliği, stilin sadeliği kitaba değer kazandırdı ve tasvip edilmesi sonucunu doğurdu. Tarihî romantizmden veya psikolojik determinizmden kurtulmak için gösterilen gayret takdir edildi. Bu büyük tarih kitabında portreler yoktur, Démosthène[4] veya Cicéron, Solon[5] veya Auguste yoktur, Romalı ve Atinalı vardır, antik Site vardır.

Cité Antique'de müdafaa edilen tez tartışılabilir ve birçok defa tartışılmıştır da. Ona usûlsüz bir sistemleştirmeden dolayı sataşılmıştır: Eski medeniyetlerde ölüler kültüne rastlanması, dinlerin oradan başlamış olduğunu ispat etmez; âilenin dinde destek bulması, onun, prensibini orada bulduğunu ispat etmez; nihâyet müesseselerin inançlarla aynı zamanda değişikliğe uğraması, müesseselerin inançlar tarafından belirlenmiş olduğunu ispat etmez.

Bu tenkitlere Fustel, açık bir retle karşı koydu[6]. Fikirlerinin bazı noktalarda zayıf olduğunu inkâr edemiyordu; onları kendi bütünlükleri içinde doğru ve yeni görmek ona yetiyordu. Öyle ya, Roma ve Atina'nın din ile münâsebetleri içindeki umumî tekâmülünün paralelliğini ondan önce hiç kimse göstermemişti. Fustel, çağdaş sosyolojiye yol açtı.

*
* *

Eserinin başından sonuna, Fustel de Coulanges, derinliğine ancak müesseselerin tekâmülüyle ilgilenmektedir. Eğer o, bu sahada sayısız nok-

[3] L. HALKIN, "Deux Lettres inédites de Fustel de Coulanges au sujet de la Cité Antique", *Melanges Bidez*, Bruxelles 1934, c. 1, s. 465-474.

[4] Démosthène (M. Ö. IV. asır).

[5] Solon (M.Ö. VII. -VI. asır).

[6] GUIRAUD, aynı eser, s. 37. -G.P. GOOCH, *History and historians...*, s. 476.

talarda çağdaşlarının bilgilerini alt üst etmişse, bunu metodik şüphesine, kaynaklara saygısına ve tahlilde göstermiş olduğu dehâya borçludur.

"Tarih kolay bir ilim değildir diye yazmaktadır. Tafsilâtın uzun ve titiz bir müşâhadesi, bütüncü bir görüşe götürebilen tek yoldur. Bir günlük terkip için, senelerce tahlil gerekir". Tarihçi metinleri iyi anlamaktan başka ihtirasa sahip olmamalıdır ve bu gaye için, yardımcı ilimlerin bütün tekniklerini kullanmak zorundadır. O halde onun tek mahareti," metinlerden onların ihtiva ettiği her şeyi çekip çıkartmaktan ve ihtiva etmedikleri şeyden oraya hiçbir şey eklememekten ibarettir".

Fustel'in meziyetleri esas itibariyle yukarıda gösterdiğimiz gibi, onun tarih teorisinde yatmaktadır. Bu meziyetler kitaplarının zevkini kaçıran ve daha az gerçek olmayan hatalarını gözümüzden kaçıramamaktadır. Bu hataların en çok gözükeni, terkibin değeri için en ciddî olanı, sistem esprisidir. Tenkidinin niteliklerine rağmen, bizzat kendisine rağmen Fustel'in hâlâ Taine'e veya Michelet'ye çok benzediği söylenebilir. O, yeni bir tarihçiler ekolünün ilk ustası ve ilk modelidir. Bu ekolü biz, hep kaynaklara, tahlile, nihayet mukayeseli tarihe başvuran, "teknikçi" ekol diye adlandırıyoruz.

Fustel de Coulanges'in çok sayıda talebesi olmadı, fakat onun şahsı ve eserleri, birçok tarihçinin çalışma metodunu etkiledi. Ondan sonra Belçika'da Kurth ve Pirenne gibi, Lavisse[7], Langlois[8] ve Seignobos[9], derin mâlûmatla yüklü bir mesleği methettiler. Teknik, daha doğrusu teknikler galip gelmektedir. Filoloji ve diğer yardımcı ilimler, tarihçinin sâdece formasyonunda değil fakat onun çalışmasında da git gide daha büyük bir yer işgal etmektedir. Dogmatik tarih evvelâ yerini dokümanter tarihe terketmektedir. İlimcilik, "teknikçilik"e dönüşmüştür.

OKUMA PARÇASI

Fustel de Coulanges: Hrıstiyanlık

Eskiden tanrılar insan ruhundan veya büyük fizikî güçlerden yapıldığı halde, Tanrı, özü itibariyle, bir taraftan insan tabiatına, diğer taraftan dünyaya hakikaten yabancı olarak tasavvur edilmeye başlandı. Tanrı kat'î surette görünebilir dünyanın dışına ve onun üstüne yerleştirildi. Eskiden her insan kendi tanrısını yaptığı ve âileler ve siteler kadar tanrı

[7] Lavisse (1842-1922).
[8] Langlois (1863-1929).
[9] Seignobos (1854-1942).

mevcut olduğu halde, daha sonra Tanrı, tek, sonsuz, evrensel, dünyaların tek canlandırıcısı ve tek başına insandaki tapınma ihtiyacını giderici olarak ortaya çıktı. Eskiden din Yunanistan ve İtalya halkları nezdinde, bir uygulamalar bütünlüğü, hiçbir anlam atfetmeksizin tekrarlanan bir törenler dizisi, dili eskimiş olduğu için genellikle anlaşılmayan bir formüller silsilesi, nesilden nesle aktarılan ve kutsallık vasfını eskiliğinden tevârüs eden bir gelenek iken, bütün bunların yerine, din, bir dogmalar bütünlüğü ve imanın hizmetine sunulmuş büyük bir konu oldu. Artık haricî bir unsur olmaktan çıktı, insanın düşüncesine yerleşti. Madde olmaktan kurtuldu, ruh oldu. Hıristiyanlık tapınmanın mahiyetini ve gücünü değiştirdi; insan Tanrı'ya yiyecek ve içki sunmaktan vazgeçti. Dua, bir afsunlanma formülü olmaktan kurtuldu, bir iman işi ve mütevazî bir yakarış oldu. Ruh, ulûhiyetle ilişkiye girdi: Tanrılar korkusunun yerini Tanrı aşkı aldı. Hristiyanlık daha başka yenilikler de getiriyordu. O, hiçbir âilenin hususî dîni, hiçbir sitenin, hiçbir ırkın millî dîni değildi. O, ne bir kasta ne de meslekî teşekküle âitti. Başlangıcından itibaren, o, bütün insanlığı kendisine çağırıyordu.

YEDİNCİ BÖLÜM

GODEFROİD KURTH

Özet. - Belçika'da romantik tarihçilik. - Kurth Belçika'da uygulamalı tarih öğretimini icad ediyor. - Tarihî eserleri ve onun dinî tarih felsefesi. - Kurth ve toponimi (yer adları ilmi). -Kurth'un parlaması.

Ortaçağda ve Eski Rejim'in sonuna kadar son derece parlak olan Belçika tarihçiliği, ihtilâlci devrin tepkisine maruz kaldı[1]. Belçika'da tarihin rönesansını görmek için millî bağımsızlığın ilk yıllarını beklemek gerekir.

O sıralarda, Reiffenberg[2] ve Gerlache[3] gibi, romantik tarihçiler okunmakta, arşivler açılmakta, teşkilâtlanmakta ve çalışma merkezleri hâline gelmektedir. Nihâyet muhtelif cemiyetler araştırmayı desteklemekte ve kaynakların ve tarih araştırmalarının yayımını temin etmektedirler. Akademi, Krallık Tarih Komisyonu (Commission Royale d'histoire) ve Bollandistler Cemiyeti (Société des Bollandistes), bu ilim cemiyetlerinin ilk sırasında yer almaktadırlar. Ülkenin belli başlı şehirlerinde, bölgelere veya daha küçük mahallere ait cemiyetler, araştırıcıları bir araya getirmekte ve onların gayretlerini teşvik etmektedirler.

Bununla birlikte, katî hareket daha sonra ortaya çıkmak zorunda kalacak ve üniversitelerden gelecektir. Gand, Liège, Louvain ve Bruxelles üniversitelerinin tarih profesörleri, büyük Fransız veya Alman tarihçileriyle münasebetlerini sürdürmektedirler. Yavaş yavaş, onlar öğretimlerine en yeni metodları dahil edecekler ve talebeleri tarihe yeni katkılarda bulunacaklardır.

*
* *

Godefroid Kurth[4] bu üniversiteliler neslinin hocasıdır. Onun tesiri, dehâsı ölçüsündedir.

[1] M.-A.ARNAOULD, *Le travail historique en Belgigue, des origines à nos jours*, Bruxelles, 1954.

[2] Frédéric-Auguste de Reiffenberg (1795-1850).

[3] Etienne-Constantin de Gerlache (1785-1871).

[4] Godefroid Kurth hakkında bkz. F.NEURAY, *Une grande figure nationale: Godefroid Kurth*, Bruxelles, 1931; -X.MICHAELİS, *Godefroid Kurth*, Virton, 1961.

1847'de, bir Alman babanın çocuğu olarak Arlon'da doğan Kurth, filoloji tahsilini Liège Üniversitesi'ne bağlı *Ecole Normale des Humanités*'de yapıyor. Birkaç yıl bu şehrin âlimler Mahfeli (Athénée)nde ders veriyor, sonra 1872'de *Caton l'Ancien* adlı doktora tezini yayımlıyor.

Bu kitap, aynı sene ona yüksek öğretimin kapılarını açıyor. Kurth, Liège'de Ortaçağ tarihi kürsüsünü işgal etmektedir. Bu durum onu seyahat etmekten ve Leipzig ve Berlin'deki tarih seminerleri kurslarını takip etmekten alıkoymaz. Almanya örneğine göre Kurth, Liège'e uygulamalı tarih öğretimini getiriyor. Belçika'da ilk defa o, talebelerinin önünde, talebeleriyle birlikte çalışıyor. Araştırmalarına talebelerini de katıyor, onların çalışmalarının sonuçlarını yayımlıyor, bir araştırma ekibi kuruyor ve diğer üniversiteleri kendi hareketi içine çekiyor.

Kurth'un talebelerine öğrettiği tarih, son derece teknik bir tarihtir. Filoloji üzerine kurulan metodu, aynı sırada Fustel de Coulanges'in Pariste öğrettiği metodla ilişkilidir. Fakat Kurth, uslûp ve heyecanlarına sahip olduğu romantiklere de çok şey borçludur. Derin bilgi ihtiva eden çalışmalarında bile, edebî tesir endişesini taşıyan bir yazar olarak kalmaktadır. Buna karşılık onda pozitivizmin tesiri yoktur. Hem mizacı hem de inancı onu pozitivizmden ayırıyordu.

1870'den itibaren Belçika'nın yaşadığı dînî savaşlar, Kurth'u kayıtsız bırakmamaktadır. Frère-Orban'ın liberal hükümeti, Ortaçağ profesörüne inançlarını teşhir etmesinden dolayı serzenişte bulunmaktadır. Aslında, bakan, Kurth'u öğretim görevinden ayırmaya cesâret edemiyor, fakat onun yanına ikinci bir Orta-çağ tarihi profesörü tâyin ediyor[5].

Bu acayip tedbir, Belçika eğitim tarihinde tektir. Kurth'un talebesi Henri Pirenne, bu tedbiri müsamahasızlık olarak değerlendirdi, onun bu görüşü kesinlikle şüphe götürmüyordu, zira Pirenne, devrin hükümetiyle aynı partiye mensuptu. Pirenne şöyle diyor: "profesörler arasındaki rekabet, kendi girişimlerinden kaynaklandığı ve talebelere serbestçe yeni metodlara ve farklı görüş açılarına bağlanma imkânı sağladığı vakit çok iyidir. Fakat otorite tarafından bu durum karşısında istisnaî olarak alınmış tedbir, ancak bir hocayı itibardan düşürme, Fakültenin içine parti kavgalarının sertliğini sokma ve talebeleri, ilme tamamen yabancı gerekçelerle, takip edeceği dersi seçmeye zorlama sonucunu doğurabilir"[6].

[5] L.-E.HALKIN, "Godefroid Kurth. Documents sur les débuts de sa carrière universitaire", *Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, Liège, 1960, c.41, s.195-231.

[6] H.PIRENNE, "Notice sur Godefroid Kurth", *L'Annuaire de l'Académie royale de Belgique*, Bruxelles, 1924, c.90, s.204-206.

Şüphesiz, Kurth, samimî olduğu kadar müşkülpesent, ihtiraslı bir adamdır. Öğretimi akademik kalamayacak ölçüde cömert bir tabiata sahiptir. Bütün kişiliği derste açığa çıkar; bu çelişki uzlaşmaz yanını daha da belirginleştirir.

Yine Pirenne şöyle diyor: Godefroid Kurth, "bir haçlı ruhuna sahipti ve bu haçlı, kendisinde dînî idealini taşıdığı Orta-çağ'a karşı, onu daha iyi tanıdığı ölçüde büyüyen bir hayranlık duydu. Güçlerinin ve düşüncesinin en büyük kısmını bu ideale tahsis etti. Asrına hizmet edebilmenin en iyi çaresinin, bütün medeniyetin kaynağını keşfettiği bu devri kendi asrına duyurmak olduğu inancına vardı"[7].

Siyasî çatışmalar, Godefroid Kurth'u meydana çıkardı. Bu çatışmalar onu ilmî eserinden döndürmediler. Uygulamalı tarih dersi, daha kalabalık ve daha ateşli tarihçiler yetiştirmeye devam etmektedir.

Bu yenilik, Belçika üniversitelerinde tarih öğretimi reformunun hareket noktasıdır. Dinleyicilerini kaynakların tenkidine alıştırarak, onlara mesleğin tekniklerini alıştırma yoluyla öğreterek, Kurth müstakbel tarihçileri kaçınılmaz, ağırbaşlı ve verimli bir çıraklığa zorlamaktadır.

Orta-çağda Liège'in tarihi, genç öğrencilerden oluşan çalışma grubuna tecrübe sahası olmaktadır[8]. Profesör için, daha geniş bir kadro da gerekir. Kurth 1886'da ilk büyük eserini yayımlar: *Les origines de la civilisation modern* (Modern medeniyetin menşe'leri). Eserin tezi, tarihin dinî bir felsefesini haber vermektedir: "Medeniyet ve hristiyanlık eş anlamlı iki deyimdir". "Charlemagne'ın taç giymesi, modern medeniyetin doğuşunun belgesidir", çünkü toplum ile Kilisenin ittifakı bu tarihte vuku bulmuştur. Birden bire, Kurth şöhret kazanıyor. Eseri heyecan yaratıyor. Tartışılıyor[9], ama okunuyor. Vardığı sonuçları kabul etmeyenler

[7] PIRENNE, *Aynı eser*, s.203.

[8] Kurth'un Liège tarihine tahsis ettiği çalışmalar arasında, *Notger de Liège* ve *La Cité de Liège au Moyen âge* adlı eşsiz eserlerini koymak gerekir.

[9] Bizzat Pirenne şöyle yazıyor (*Aynı eser*, s.223-224): "Kurth burada (Orta-çağ şehirleri) kendisini tamamen yeni meseleler karşısında buluyordu. Ben, onun bu meselelerin ehemmiyetini tam olarak takdir etmediğini zannediyorum. Önceki incelemeleri onu, Orta-çağ şehirlerinin belediye faaliyetlerine sıkı sıkıya son derece karışmış olan hukuk tarihi, anayasa tarihi ve iktisat tarihi ile ilgili soruların açığa çıkardığı güç problemleri ele almağa hazırlamamıştı. O öğrenimini, derin-bilginin sırf kendisiyle meşgul olmaya başladığı bir devirde görmüştü. Zâten tabiatı gereği, o, gerçeklikler tarafından çok az cezbedildiğini hissediyordu. Şüphesiz bu gerçeklikler ehemmiyetini çok iyi biliyordu, fakat bunlar ona biraz bayağı gözüküyordu. Temel idealizmi onu bu gerçekliklerden uzaklaştırıyordu. İktisat tarihini kolayca Mammon'un kültür diye adlandırdığı şeyle karıştırıyordu. Bütün sosyal teşkilâtın ilk unsurlarının görüldüğü karanlık derinliklere inme ihtiyacını çok kuv-

bile, Orta-çağın oluşumu içinde, Katolikliği benimsemiş barbar halkların özel rolünü açıklamak için gösterilen gayreti beğenmektedirler[10].

On sene sonra, yeni bir kitap, Godefroid Kurth'un yeteneklerinin çeşitliliğini ortaya koymaktadır. *La frontière linguistique en Belgigue* (Belçika'da dil sınırı) adlı eserinde o, toponimi adını verdiği yeni bir yardımcı ilmin ehemmiyetini ispat etmektedir.

Bu sırada, Kurth Belçika tarih tetkiklerinin tartışılmaz ustasıdır. Ve, bununla birlikte, başka görevler onu çekmektedir. O, hristiyan demokrasisinin kurucularından biridir[11], bu demokraside o, ondokuz yüzyıllık İncil yayıcılığının meyvasını görmek istemektedir.

1914-1918 harbi, Kurth'a ölümcül bir darbe indirir. Almanya'ya beslediği hayranlık, istilânın korkunçlukları önünde kırılır. Kurth'un son kitabı, *Le guet-apens prussien en Belgigue* (Belçika'da Prusyalı pususu) adını taşıyacaktır. Bu eser ancak harpten sonra çıkacaktır, zira Godefroid Kurth 3 Ocak 1916'da ölmüştü.

*
* *

Polemikte ateşli olduğu kadar araştırmada da sabırlı olan Godefroid Kurth, Belçika'da, romantik tarihçilerin sonuncusu, "teknikçi" tarihçilerin ilkidir. Onun örneği hâlâ bütün Belçika tarih ekolüne ilham kaynağı olmaktadır. Dini savunma kaygılarına rağmen, onun eseri, bir tenkid metodu modeli olarak kendini kabul ettirmektedir.

OKUMA PARÇASI

Kurth: Hrıstiyan Orta-çağ

Orta-çağ, antik medeniyetle modern medeniyet arasında aracı değil, bilâkis modern medeniyetin başlangıcıdır. Modern medeniyetin hareket noktasının Rönesans devrine kadar geri götürülmesi gerektiği şöyle dur-

---

vetli bir biçimde hissettiği için, Kurth'a göre, medeniyet dinî duygu tarafından derinliğine belirlenmişti. Tabiatıyla o, doruklara doğru gidiyordu ve, yerleştiği en yüksek noktadan ortak sebepleri insan topluluklarının maddî yapılarında ve varlığın günlük ihtiyaçlarında bulunan, fenomenlerin hakiki muharriklerini açık seçik fark etmiyordu".

[10] Kurth, arianizmi (hrıstiyanlığın bir mezhebi) kabul eden halkların, Vandalların ve diğerlerinin çöküşü üzerinde durmaktadır.

[11] P.GERİN, *Catholiques Liégois et question sociale* (1833-1914), Bruxelles, 1959, s.81-86, 129-134.

sun, aksine bu medeniyetin hrıstiyanlıktan çıktığını, ve onun beşiğinin Berthléem'in çocuk-yuvasının mümkün olduğu kadar yakınında aranması lüzûmunu görmek gerekir. Modern medeniyet, Roma'nın putperest medeniyeti yerle bir olurken, onun enkazı üzerinde, maddî unsurlarıyla değilse de prensipleriyle hrıstiyan toplumlar olarak kendilerini bulan, yeni toplumların kurulması mümkün olduğu sırada başlamaktadır.

Bu toplumlar, varlıklarını dâimâ o zaman aldıkları temel, yâni hristiyanlığın ahlâk temeli üzerinde sürdürdüler. Orta-çağ denilen asırların ortaya çıkarmış olduğu bu toplumlar, modern ve çağdaş denilen asırlar tarafından devam ettirilmişlerdir. Biz, söylenildiği gibi, Yunanistan'ın ve Roma'nın çocukları değil, Orta-çağ'ın vârisleriyiz. Latince ve Yunanca dillerini öğrendiğimiz sırada, bu konuda kafalarımız o kadar karıştırıldı ki, böyle apaçık bir hakîkati ispat etmek gerekli olmuştur.

Biz onu ispat ediyoruz.

Fikirler konusunda olduğu kadar müesseseler konusunda da modern toplumun süreklilikten ve verimlilikten sahip olduğu her şeyin kökleri, hristiyanlığın bu ilk asırlarının esrarengiz böğrüne dalmaktadır.

Orta-çağ, antik köleliğe son verdi ve bütün insanları hürriyete çağırdı. Bu, kölelik zincirini halka halka kıran ve sonucu modern medeniyetin en son fethini oluşturan uzun ve asırlık bir çalışmadır.

Orta-çağ dünyada imparatorlukların kurduğu birliği kırdı ve onun yerine modern millet topluluklarını geçirdi. Bu milliyetler, dâimâ yaşamaktadırlar, ve XIX. asır gibi, XX. asrın da en büyük görevi onların refahına ve karşılıklı iyi münâsebetlerinin muhâfazasına gözkulak olmaktan ibârettir.

Orta-çağ, modern dilleri yarattı. Bu diller sâyesinde o, yavaş yavaş Latinceyi tasfiye etti; hâlâ konuştuğumuz bu diller, günümüzde aslâ sahip olmamış oldukları ideal bir değer kazandılar.

Orta-çağ, hristiyanlık imanını aşkla kucakladı ve bu iman için bütün sahalarda ve her türlü silahlarla savaştı: Bu iman bugün hâlâ dünyanın kraliçesi değil midir, ve kâinatın hristiyan anlayışı dışında, Kilise kadar ulu bir bünyede tecessüm eden şu dünyada daha göz kamaştırıcı bir verimlilikle tezâhür etmiş başka bir anlayışın mevcut olduğu söylenebilir mi?

Orta-çağ, Papalığı kâinatın en saygı değer müessesesi yaptı: Günümüzde Papalığın bu mevkiden daha düşük olduğu düşünülebilir mi, ve hangi güç onunkinden daha üstün olduğu için övünebilir?

Orta-çağ, ilk defa uhrevî ve dünyevî ayırımını ortaya koydu, ve İncil'in bir sözünden kaynaklanan bu büyük prensip, eskiyi yeniledi ve günümüzde medenî dünyanın siyasî ve sosyal ruhunu sürdürmektedir.

Orta-çağ, meşrûtî monarşiyi ve temsilî hükümeti kurdu. Antikite tarafından bilinmeyen bu iki müessese, modern halklar için, siyasî varlıklarının vazgeçilmez şartlarıdırlar.

Prens ve uyruklar arasındaki andlaşma sayesinde teminat altına alınmış bu kamu hürriyetlerinin gölgesinde, Orta-çağ, komünden meslek teşekkülüne kadar, cemiyetin her türlüsünü geliştirdi, ve birçok ihtilâller arasında, kendilerine başvurmaktan vazgeçmediğimiz modeller bıraktı.

Orta-çağın sanatı bizim sanatımız olmuştur; kınamak için Orta-çağ mîmârîsine ceza olarak verilen gotik sıfatını, biz ona bir şeref sıfatı olarak tevcih etmekteyiz, bizden öncekilerin sadece alay ettikleri bu eserlerden bugün biz ilham almaktayız.

Parnasse'ın kanun-koyucularının tanımamaktan şeref duydukları Orta-çağ millî şiiri, sempatilerimizde, incelemelerimizde, hayranlığımızda artık tartışılmayacak olan bir yer işgal etmektedir. Orta-çağ edebiyatını alaya almasının ne derece haksız olduğunu Boileau'ya gösterme görevini üstlenen Littré olmuştur.

Ve biz Orta-çağ'ı ancak Reims Katedralinden daha güzel bir katedral inşâ ettiğimiz, *Adoration de l'Agneau*'dan daha güzel bir tablo yaptığımız, *Divine Comédie*'den daha güçlü bir şiir yazdığımız gün aşmış olabiliriz.

Bir kelimeyle herşey, dinî imanımız ve siyasî fikirlerimiz, milliyetimiz ve dilimiz, estetiğimiz ve sosyal ekonomimiz, hâsılı herşeyimiz Orta-çağ ile müşterektir ve bizi Antikite'den ayırır. Biz Orta-çağın vârisleriyiz: devam ettirdiğimiz eser, Rönesansınki değil, onun eseridir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

HENRI PIRENNE

Özet. - Millî tarihçi Pirenne. - Orta-çağ'ın tarihçisi Pirenne. - Onun dört tezi: bu tezlerin değeri ve tenkidi. - Pirenne'in Belçika tarih ekolü üzerindeki tesiri.

Henri Pirenne[1], hocası Kurth'unkinden çok daha geniş bir şöhretten yararlanmaktadır. Dış ülkelerde o, Belçika'nın en meşhur tarihçisidir. Belçika'da bütün elkitapları, onun ülkemizin birliğinin teşekkülü hakkındaki tezlerini benimsemişlerdir. O, tam bir millî tarihçi olmuştur.

*
* *

1862'de Verviers'de doğan Henri Pirenne, tarihçilik temâyülünü Godefroid Kuth'dan alır. 1880'den itibaren, Pirenne, Liège Üniversitesi'nde, Kurth tarafından tesis edilen uygulamalı dersleri takip eder. Mizaçlarının ve görüşlerinin farklılığına rağmen, hoca ve talebe iyi anlaşır ve mükemmel bir şekilde birbirlerini tamamlarlar. Eksiksiz bir orta-çağcı olan Kurth, Pirenne'in sonraki çalışmalarının tercih sınırını tayin eder. Kurth, tenkid, objektif, bağımsız ve yapıcı bir tenkid hususundaki keskin görüşünü ona miras olarak bırakır. Zaten talebe, hocayı açıklıkla değerlendirecektir[2].

Pirenne'e, 1885'te, yüksek öğretim mesleğini açan Liège Üniversitesi'dir. Fakat ertesi yıl Pirenne Gand'a gider. Orada, uygulamalı ve ilmî tarih öğretimine yeni bir parlaklık verir.

Çok sayıda kitap, bu öğretimin niteliğine şâhitlik etmektedir. Bu eserlerin başında, bütün bir hayatın ünlü eseri, *Histoire de Belgique* (Belçika tarihi) gelir. Bu eser, yabancıların bize imrendiği ve geçmişimizin bilgisini yenileyen muazzam bir âbidedir.

Les villes du Moyen-âge (Orta-çağ şehirleri) ile *Mahomet et Charlemagne* (Muhammed ve Charlemagne) adlı eserleri de zikr edelim. Bu iki kitaptan tekrar söz edeceğiz. Nihâyet, Birinci Dünya Harbi sırasında, Pirenne, XV. asra kadar batı tarihinin terkibini sunan bir *Histoire de l'Eu-*

[1] Henri Pirenne hakkında bkz. *Henri Pirenne. Hommage et souvenirs* (ortak eser), Bruxelles, 1938, 2 cilt. -F.-L.GANSHOF, "Henri Pirenne", *La biographie nationale*, Bruxelles, 1959, c. 30, Kolon: 671-723.

[2] Bkz. s.107, not: 9 ve yukarıda Kurth'un metniyle karşılaştırınız.

rope (Avrupa tarihi)'u telif etmek için Almanya'daki esaretinin boş zamanlarından yararlanır.

Pirenne 1935'te ölür. Ölümünden sonra yayımlanan birçok eser ve nâdir bulunan yayımlarının yeni baskıları, bazan onu tanımaksızın, formasyonlarının en iyisini kendisine borçlu bulunan herkesin arasında, büyük tarihçinin mevcudiyetini ayakta tutmaktadır.

*
* *

Klasik bir ihtiyatla yazılmış olan bütün kitapları arasında, Pirenne, ehemmiyetli ve eşsiz değerde dört tezi üne kavuşturmakta ve müdafaa etmektedir[3].

Birinci tez, tarihin açıklanmasında ekonominin ilk sırada yer almasıyla ilgilidir. Bu tez, bize Pirenne'i Kurth[4] veya Fustel de Coulanges'dan ayıran bütün mesafeyi ölçme imkânı sağlamaktadır. Pirenne'e göre, -tarihî materyalizmin marksist doktrininin[5] yayılmasından çok önce, -tarihin temelinde olan, üretim güçlerinin bütünüdür. Marksizmde tarihe dayalı bir felsefe yoktur, fakat iktisadî zaruretlerin ağırlığının samîmî bir kabûlü vardır. Bir ülkenin veya bir devrin maddî kaynaklarına doğru bir değer biçilmeksizin, tutarlı bir tarih yazılamaz.

İkinci tez sıkı sıkıya birinciye bağlıdır. Orta-çağ şehirlerinin menşei nedir? Pirenne, X. ve XI. asırların şehir merkezlerinin, beylik alanların veya manastırların merkezlerinin yanında teşekkül etmediklerini, fakat alışıldığı üzere tüccarların daimî kuruluşlarından çıktıklarını ispat et-

[3] F.-L.GANSHOF, yukarıda zikredilen ortak eserde bu görüş açısını çok iyi açıklamıştır.

[4] Kurth 1889'da şöyle yazıyordu: "Şimdiye kadar iktisadî olguların çok az tanınan ehemmiyeti hususunda yazarla tamamen hemfikir olmakla birlikte, bana öyle geliyor ki, herşeyi onlarla izah etmek istemekte aşırılık ve tehlike vardır ve ihtiyatî kayıtlar konulması gerekmektedir. Bana göre, iki büyük güç dünyayı yönetmekte ve medeniyeti teşkil etmektedirler: fikirlerin gücü ve altının gücü veya, başka deyimlerle ifâde etmek gerekirse, dinî tesir ve iktisadî tesir. İktisadî tesir ancak ikinci plandadır, çünkü bizzat o, birinci güç tarafından belirlenmiştir; ve din hristiyanlık diye adlandırıldığı vakit, ekonomi asla onun üzerinde belirleyici rol oynamamaktadır. O halde, halkımızın tarihinin tam tablosunu çizmek için, onun dinî vicdanının derinliklerine inmek gerekir. Halkın nihaî gayelerini ve bu dünyada varoluşunun, ayrıca hemcinsleriyle ve Tanrıyla münasebetlerinin sebebini oluşturan fikrin, bu dinî vicdanın derinliklerinde doğduğu ve geliştiği görülmektedir. Halkın ne dereceye kadar, fert olarak veya toplum olarak, hristiyanlığın ahlâk kanununa teslim olduğunu ve böylece şuurlu veya şuursuz hangi değişmelere maruz kaldığını göstermek gerekmektedir".

[5] Bkz. Frédéric Engels'in metni, s.130.

mektedir. O halde şehir her şeyden önce bir ticaret mahallidir; o, zenginliklerin şekil değiştirdiği bir yer olarak kalmıştır. İktisadî faaliyet, şehir müesseselerini, şehirlerin siyasî rolünü ve gelişmelerini çok iyi açıklamaktadır.

Pirenne'in üçüncü tezi, millîdir. Bu tez, çağdaş Belçika'nın, yavaş fakat sürekli bir tekamülün tabiî sonucu olduğunu teyit etmektedir. Ortaçağdan itibaren, beylikler biribirlerine yaklaşmaktadırlar, zira ekonomik menfaatları ortaktır. Bourgogne dükleri, bu beylikleri kendi krallıkları altında topladıkları vakit, onların birlikleri, istikbâlin daha da güçlendireceği sağlam bir temele sâhip olacaktır.

Dört tezden sonuncusu, en genel olanıdır, çünkü Eskiçağ'dan Ortaçağ'a geçiş meselesini çözmeye gayret etmektedir. Yeni doktrin, cermen istilâlarının Roma İmparatorluğu'nun düşüşünden sadece görünüşte sorumlu olduklarını ispat ederek, Ortaçağ'ın başlangıcını V. asırdan VII. asra kaydırmaktadır. VII. asrın başında, Akdeniz dünyasının birliği hâlâ devam etmektedir ve Akdeniz'i bir sınır yapmak için Arap istilâsının katî şoku gerekir. Batı Avrupa'nın sıklet merkezi kuzeye doğru kayar. Yeni halklar eskilerin yerini alır. Franklar, Romalıların hâkim olduğu sahaya yerleşirler. "Muhammed'siz, Charlemagne anlaşılamaz".

Bu dört tez, ilim âleminde canlı bir hayranlık uyandırdı ve daha az canlı olmayan bir tenkide de kapı açtı[6]. Bugün, onlardan bazılarının, - daha açıkçası ilk ikisinin,- klasikleştikleri için olağan gözüktükleri farkedilmektedir. Bununla birlikte onlar bu asrın başında hiç de apaçık değillerdi! Belçika'nın siyasî birliğinin tarihî açıklamasına gelince, bu açıklama oldukça ciddî itirazlarla karşılaşmaktadır: Liège Beyliği, daima eski Hollanda'nın çekiciliğine karşı çıkmıştı; İhtilâl ve İmparatorluk dönemlerinin Fransız işgalidir ki, Eski Rejim'in kadrolarını kırarak, çağdaş Belçika'nın ânî hazırlanışının sorumluluğunu üstlendi.

Fakat Pirenne'in ilk defa tarihimizi düzene soktuğu ve ona mantıkî bir izah kazandırdığı doğrudur. O, Belçika'nın mirasla ilgili tesadüflerin veya diplomatik uzlaşmaların sun'î bir ürünü olmadığını kesin bir tarzda ispat etmiştir. Biz, Pirenne'in tarihin sayfaları arasında okuduğu siyasî kaderin bu türlüsünü kabul edecek kadar ileri gitmeyeceğiz. Birgün tek bir millet hâlinde kaynaşması muhtemel olan beyliklerin sosyal münasebetlerini daha iyi anlamak bize yeter.

[6] R.DOEAERD, *L'expansion économique belge au Moyen âge*, Bruxelles, 1946.-L.GENİCOT, *"Aux origines de la civilisation occidentale"*, *Miscellanea L. van der Essen*, Bruxelles, 1947, c.I, s.83-93. -A.-F.HAVIGHURST, *The Pirenne thesis. Analysis, criticism and revision*, 1958.

Muhammed ve Charlemagne'ı iki büyük devrin sınırına yerleştiren cesur varsayım, daha az tartışılmamıştır. Yeni araştırmalar, IV. ve V. asırlardan itibaren, Roma dünyasının iktisadî teşkilâtı içinde daha o zaman altüst olmuş olduğuna bizi inandırmaya yönelmektedirler. Akdeniz birliğini bozanlar Araplar değil fakat Bizanslılardır. -Alman veya Arap- istilâları, batı ekonomisinin çözülüşüne sadece tuz biber ektiler; doğu ticaretine son vermediler.

*
* *

Henri Pirenne, en çekici tezlerin kalıcı değeri hakkında hayallere kapılmayacak derecede samimî bir tarihçi idi. O bizzat, bunları gerekli ve geçici telifler, araştırmaları ve ispatlamaları teşvike tahsis edilmiş varsayımlar olarak kabul ediyordu. Bu gerçekçilik ve bu tevazu, büyük tarihçinin başka niteliklerine eklenmektedir. Pirenne'in nazariyeleri birçok noktadan tenkit edilebildi, fakat onların yerine yenisi konulmadı.

Mesleğin tekniklerinde son derece tecrübeli olan Henri Pirenne, hâdiselerin teferruatına hâkimdi. Mukayeseli tarihe baş vurdu. Batı tarihinin seçilmiş en zor meselelerini yeni teorilerle aydınlattı.

OKUMA PARÇALARI

Pirenne: Belçika'da medeniyetin husûsiyetleri

Çok uzun zaman, Belçika'nın tarihi, sanki dünya sınırlarımızda bitiyormuş gibi ele alındı; çok çarpıcı olmasına rağmen, hiçbir halkın bizimki kadar sürekli ve derinden komşularının tesirine maruz kalmadığı, öyleyse tarihimizin sırrının kendisinin dışında aranması gerektiği, nihâyet, halkımızı anlamak için, onu bizi çevreleyen büyük devletlerin tarihinin ışığı altında incelemek, ve Belçika'yı Batı Avrupa'nın etnografik açıdan latin ırkı ve cermen ırkı, siyasî açıdan da Fransa ve Almanya arasında bölünmüş, bir "küçük dünya"sı olarak telâkkî etmek gerektiği gerçeğini kimse görememiştir. Böyle değerlendirildiğinde, tarihimiz tam anlamını kazanır; bir özel ve kapsamsız hâdiseler yığını olmaktan kurtulur. Onun birliği, Almanya'daki gibi ırk topluluğundan değil, İngiltere ve Fransa'daki gibi irsî bir monarşinin merkeziyetçi eyleminden değil, fakat sosyal hayatının birliğinden kaynaklanır. Escaut ve Meuse havzaları, Avrupa'ya sadece harp sahası olarak hizmet görmediler: Bu havzalar sayesindedir ki, onların toprakları üzerinde birbirine temas eden latin

dünyası ve cermen dünyası arasında fikirlerin alışverişi gerçekleşti. Yine asırlar boyunca, Kuzey'in ve Güney'in mal ambarları, bu havzaların limanlarıdır.

Fransa ve Almanya'dan gelen nehirlerin alüvyonlarından teşekkül eden toprağımız gibi, kültürümüz de, biri diğerine karışan ve biribirlerini değişikliğe uğratan, iki ırkın dâhîlerinin bulunduğu bir çeşit senkretizmdir. Her taraftan teşvik edildiği için, Belçika kültürü geniş ölçüde alıcı olmuştur. Sınırlarımız gibi açıktır, ve güzel devirlerinde onda, Fransız-Alman medeniyetinin en iyi unsurlarının toplamı bulunmaktadır. İşte Belçika'nın orijinalliği, bu hayranlık uyandıran alma kabiliyetinde, bu nâdir özümleme istidadında yatmaktadır; bu orijinallik sayesinde Avrupa'ya örnek bir hizmette bulundu ve Belçika kültürü, kendisini meydana getiren bu iki ırkın ferdîliğini kurban etmeksizin, ortak bir millî hayata sâhip oluşunu onlardan herbirine borçlu bulunmaktadır.

Ve bizim toprağımız üzerinde bu millî medeniyet gelişir iken, eyaletlerimiz, onları ister Almanya'ya olsun ister Fransa'ya olsun, bağlayan bağları birbiri arkasından koparıyor, ve yavaş yavaş birbirlerine yaklaşmaya ve, başlangıçta onları paylaşan iki büyük güç arasında, bu mutavassıt devleti teşkil etmeye yöneliyorlardı. İki devlet parçasından oluşan bu aracı devleti, sonunda Burgogne dükleri XV. asırda yaratmaya muvaffak olmuştu, ve bu devlet hâlâ sürmektedir.

O halde, görünüşlere rağmen, gerçekten bir Belçika tarihi vardır. Bizim mukadderatımız, tesâdüfün ve keyfînin oyuncağı olmamıştır. Kaderlerimizin gelişmesi, süreklilik, ve âdetâ organik bünye hususunda temsil ettiği özellikleri içinde, bir inceleme konusu olmalıdır, ve olmak zorundadır. İşte eserimi ben bu incelemeye hasrettim. Orta-çağ'ın ilk dönemlerinden itibaren tarihimizin ana çizgilerini gün ışığına çıkarmaya, kesiksiz yürüyüşünü göstermeye, öz karakterlerini keşfetmeye, nihâyet mahallî hâdiselerin sonsuz çeşitliliğini birleştirmeye gayret ettim.

Kullanılan Tarih

Bütün harp boyunca, savaşan taraflar özellikle iki ilmi harekete geçirme çabasında oldular: Tarih ve kimya. Kimya onlara patlayıcı maddeleri ve gazları temin etti; tarih ise, bahâneleri, haklı çıkma delillerini veya mazeretleri. Fakat onların kaderi çok farklı oldu. Kimyaya duyulan ihtiyaç, onun mâhiyetini zorlamadı, o, ordulara hizmet ederken, kıymetli keşifler yapabildi. Tarih ise aksine arenaya atılırken, orada çok defa bizzat özünü yapan hususiyetlerini kaybetti. Bunlar, tenkid ve tarafsızlık-

tır. Tarih bazen ihtirasa kapılma, tezleri müdafaa etme, kesinlikle anlama kaygısına düşmeme ve askerlere ve politikacılara boyun eğme gibi durumlarla karşılaştı. Zâten bunda da şaşılacak hiçbir şey yoktur. Bütün devirlerde prensler, tarihi kendi ihtiraslarının ve iştahlarının hizmetine sokmayı istemişlerdir. Tarih, kırallara, meselâ bir XIV.Louis'ye, veya bir II.Frédéric'e, komşularına saldırmak için yeterli sebepler tedârik ettiği zaman, daha XVII. ve XVIII. asırlarda ne yaptıysa günümüzde de sadece onu yapmaktadır. Fakat bizim millî devletlerimiz, tarihe, Eski Reji'min mutlakıyetçi devletlerinin ona yüklemiş olduğundan çok daha ağır bir vazife vermiştir. Artık tarihin, sadece bir kaç diplomatı etkilemesi sözkonusu değildi: o, oy veren ve savaşan bu vatandaşlar yığınını onların dâvâsının haklılığına inandırmak zorundaydı. Eskiden olduğu gibi, prenslerin soy kütüklerini yorumlamak ve andlaşmaları tartışmak artık ona yetmiyordu: Tarih, harbin lehine halkların bütün geçmişini hatırlatarak, rakipleri içinde onlara tabiî ve irsî düşmanlarını göstererek, onları, en eski zamanlardan itibaren, daima savaş hâlindeymişler gibi; birilerinin büyüklüğü, zorunlu olarak diğerlerinin esaretine yol açacakmış gibi, nihâyet medeniyetleri kendilerine özgüymüş, münhasıran kendi dehâlarının tezâhürüymüş, kendi kafalarının orijinal ürünüymüş gibi ve onun varlığı bile savaşta ortaya konulmuş bir kumar parasıymış gibi, halkların cesaretini ve inancını desteklemek zorundaydı.

DOKUZUNCU BÖLÜM

YENİ PERSPEKTİFLER

Özet. - XX.asır tarihin asrı değildir. - İhtisaslaşmanın tam başarısı. Strüktüralistlere kadar tarihin bunalımı. - Tarih tarihçiden ayrılamaz, fakat insan da tarihten ayrılamaz. - Dünya boyutlarına uzanan tarih.

XX. yüzyılda tarih, umumiyetle önceki asırdan daha derinleştirilmiş ve daha çeşitlendirilmiş pek çok çalışma ortaya koydu[1]. -Özellikle temsil kabiliyeti olan bir kaç ismi zikretmek gerekirse-, Pirenne, Jullian[2] veya Huizinga[3] gibi büyük mütehassıslar tarafından harekete geçirilen hamle, heyecan ve şevkle takip edilmiştir. Tarihin sosyalin bütününü yakalamasını isteyen, Marc Bloch[4]'un ve Lucien Febvre[5]'in eserlerinde, açıklayıcı (explicatif) tarih zafer kazanıyor. Bu tarih, büyük tarih koleksiyonları ortaya koymayı başarıyor. Bu koleksiyonlarda en iyi tarihçilerin işbirliği yapması, ihtisaslaşmanın aşırılıklarını tamir etme imkânı sağlıyor. "Peuples et civilisations" (Halklar ve medeniyetler), "L'évolution de l'humanité" (İnsanlığın tekâmülü), "Histoire générale des civilisations" (medeniyetlerin umumî tarihi), "Histoire des relations intirnationales" (Milletlerarası münasebetler tarihi), "Le Monde et son histoire" (Dünya ve tarihi), zamanımızın niteliği olan ürünlerinden bazılarıdır.

*
* *

İhtisaslaşmanın ifratları, her zaman düzeltilmemiş veya telâfî olunmamıştır. Tarihin başarıları yanında, onun eksikliklerini de itiraf etme-

[1] Bu konuda şu ortak esere başvurulabilir: *Histoire et historiens depuis cinquante ans*, Paris, 1927-1928, 2 c. -Tamamlayıcı bilgi için bkz. *Vingt-cinq ans de recherche historique en France* (1940-1965), Paris 1965, ve, Belçika için, *Un quart de siècle de recherche historique en Belgique* (1944-1968), Louvain ve Paris, 1970.

[2] Camille Jullian (1859-1933). Krş. A.GRENIER, *Camille Jullian*, Paris, 1944.

[3] Huizinga (1877-1945). Krş. E.E.G.VERMEULEN, *Huizinga over de wetenschap des geschiedenis*, Arnhem, 1956.

[4] March Bloch (1886-1944). Krş. Ch. -E.PERRIN, "L'oeuvre historique de March Bloch", *Revue historique*, Paris 1948, c.199, s.161-188; -L.FEBVRE, *Combats pour l'histoire*, s. 419 vd..

[5] Lucien Febvre (1878-1956). -Tarih metodu hakkındaki başlıca incelemeleri, onun *Combats pour l'histoire*, Paris, 1953, ve *Pour une histoire à part entière*, Paris 1962, adlı eserlerinde toplanmıştır.

miz ve bir tarih bunalımı olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Tarihçileri önceki asrınkilerden daha kalabalık ve daha faal olsalar bile, XX. asır, tarihin asrı değildir.

Derin-bilginin (érudition) terakkîleri, genellikle tarihi okunmaz kılmaktadır. Tarih kitapları bazan, mütehassıslar tarafından mütehassıslar için yazılmış, en küçük teferruatların mikroskopla incelenmesi sonucunda ortaya çıkan eserler niteliği taşımaktadır. Tekniğin gelişmesine paralel olarak, tarihin alanının, işçilerinden herbirinin önünde daralmış olduğu sanılmaktadır.

- Bilhassa ekonomik ve sosyal tarih monografilerinde hissedilen- tarihin bu daralmasına karşı, bir tepki meydana çıkmakta gecikemezdi. Bu tepki, derin-bilginin daha erken geliştiği ve daha çok ihtisaslaştığı Almanya'da eskidir. Daha Nietzche[6], çağdaşlarının, ve özellikle vatandaşlarının, tenkidli tahlîlin durmaksızın büyüyen zarûretleri sebebiyle, çektikleri "tarih hastalığı"na dikkat çekiyordu. O şöyle diyordu: Hayat artık tarihte bir "besleyici gıda" bulamıyordu. Tarih, eylemin kanatlarını kesmektedir; o, "hayatın mezarcısı"dır. Alman filozofu Wilhelm Dilthey[7] da, göreceliğine işâret etme cesaretini gösterdiği, tarihî bilgiyi suçluyordu.

Diğer taraftan, dünya harpleri, kitleler arasında tarihin itibarını zayıflatmaya az katkıda bulunmamışlardır[8]. Tarihî geçmişleriyle övünenlerin (bunlar her zaman tarihçiler değildi) kehânetleri bozulmuştu. İnsanlığın sosyal gelişmesi, doğuştan gelen anlayışına göre, şiddetle sarsıldığı her vakit, akıldışı bir şüphecilik güç kazanır. Tarih bilgisi, insanların anlaşmasına ve sulh içinde yaşamasına yardım etmezse neye yarar?... Hâlihazır belirsiz olduğu zaman, şanlı şerefli bir geçmişin değeri nedir?... Avrupa, mâzisinin ağırlığını bir ölü ağırlığı gibi hissetti. -Atalarının itibarından çok zengin olduğu için-, tarihî şöhretlerinden kurtulmayı en çok isteyen belki de İtalya olmuştur. Marinetti[9]'nin "fütürizm"i, tarihin bunalımının uyarıcı bir belirtisidir. Bu belirtilerden başka birisi de, Batı'nın çöküşünün peygamberi Alman Spengler[10]'in pesimizmidir.

[6] Frédéric Nietzche (1844-1900), alman filozof.

[7] Wilhelm Dilthey (1833-1911). Krş. R.ARON, *Essai sur la théorie de l'histoire dans l'Allemagne contemporaine*, Paris, 1938, s.27 vd. Ayrıca bkz. W.DILTHEY, *Introduction à l'étude des sciences humaines. Essai sur le fondement qu'on pourrait donner à l'étude de la société et de l'histoire* (Almancadan çev. L.SAUZIN), Paris, 1942.

[8] Harp sırasında tarihin suistimâli hakkında, bkz. Pirenne'in metni, s.115 vd.

[9] Marinetti (1876-1944), İtalyan edebiyatçı.

[10] Oswald Spengler (1880-1936). -Onun eseri: *Le déclin de l'Occident* (Almancadan çev. M.TAZEROUT), 2 c., Paris 1948.

Çağdaş şüpheciliğin en açık ve en keskin ifâdesini şüphesiz Paul Valéry[11]'ye borçluyuz. O tasdik etmektedir ki, "Tarih, idrak kimyasının geliştirdiği en tehlikeli üründür. Onun hususiyetleri çok iyi bilinmektedir. Tarih, hayal ettirir, halkları sarhoş eder, onlarda yanlış hâtırâlar doğurur, reflekslerini mübâlagalandırır, eski yaralarını depreştirir, onları istirahatlarında tedirgin eder, onları büyüklüklerin veya zulmün taşkınlığına sevkeder, ve milletleri kederli, kibirli, dayanılmaz ve anlamsız kılar. Tarih istenilen şeye hak verir. Tarih kesinlikle hiçbir şekilde ders vermez, zira o herşeyi ihtiva etmekte ve her şeyin örneklerini vermektedir. *Berikinin dersi, öbürünün tâlimatları* diye adlandırılan bir çok kitap yazılmıştır!... Bu kitapların geleceğe yönelik olarak yorumladıkları hâdiseleri takip etmiş olan hâdiselerden sonra okumaktan daha saçma hiç bir şey yoktur. Dünyanın bugünkü hâlinde, tarihin câzibesine kapılma tehlikesi her hangi bir zamanda olduğundan daha büyüktür"[12].

Bu yargının ne kadar kısa yoldan ve aşırı olduğunu göstermek kolaydır. Valéry'nin, tarihi tarihçiye birleştiren bağı mükemmel bir şekilde değerlendirdiğini unutmayalım. O, "tarih, tarihçiden ayrılamaz" demektedir ve, bu noktada, biz ona inanabilmekteyiz. Tarihin gücü ve zayıflığı işte burada yatmaktadır. Tarih tarihçiden ayrılamazsa, insan da tarihten ayrılamaz.

Yapısalcılar, tarih düşmanlığına yeni bir veche kazandırdılar. Onlar, tarihçiden en çok kaçan şeyi: zımnîyi yakalamak istediler. Teşebbüs ilgi çekicidir fakat onun *tarih*teki neticeleri hayal kırıklığına uğratıcıdır. Zımnî çok defa algılanmaz değil midir? Burada, tarihin en kötü düşmanı olan sübjektivizmle karşılaşmaktayız -fakat bu sübjektivizm itiraf edilmiş ve hemen hemen bilgi sınırını aşan bir sübjektivizmdir-.

Bütün bu itirazlara, tarihçiler çalışmalarına devam ederek, fakat onu yeni görüş açılarıyla aydınlatarak en iyi cevabı verdiler. Daha az kuruntuyla olmak üzere, teşkilâtlanmış derin-bilgide olduğu gibi monografilerinde de sebat ettiler.

*
* *

Bundan böyle, tarih, araştırmalarını dünya boyutları ölçüsünde genişletmek[13] ve insanı daha iyi anlamak için bütün beşerî ilimlerin yar-

[11] Paul Valéry (1871-1945).

[12] P.VALERY, *Regards sur le monde actuel*, Paris, 1931, s.63-65.

[13] Toynbee'nin metnine bkz., s.123. Şu eserlere de başvurulabilir: A.-J.TOYNBEE, *A study of history*, 7 c., Londres, 1954. -Bu eserin, yazarı tarafından görülmüş bir özeti yayımlan-

dımına başvurmak istemektedir[14]. Bu işbirliği zarureti hissi, belki son senelerin başlıca kazancıdır[15].

Özet olarak, XX. asır, tarih tenkidine yeni bir düzenleme getirmemiştir. Bununla birlikte ona çok değerli ilerlemeler borçluyuz: psikoloji ve istatistik gibi yeni teknikler, kendilerini kabul ettirmeyi başardılar, diğer taraftan, tenkidin tenkidi tarihçileri, eskiye nazaran daha iyi bir şekilde, ilimciliğin tuzaklarından korumaktadır.

OKUMA PARÇALARI

Karl Jaspers[16]:

Tarihin bir mânâsı var mıdır?

Hiç bir gerçeklik kendimiz hakkında edindiğimiz şuur için tarihten daha fazla zorunlu değildir. Bize en geniş insan ufkunu kazandıran tarihtir, hayatımızı kurmaya muktedir ananevî değerleri bize aktaran tarihtir, hâlihazıra uygulanacak normları bize gösteren tarihtir. Tarih çağımıza karşı şuuruna varmaksızın içinde bulunduğumuz bağımlılık hâlinden bizi kurtarmakta, ve bize insanın en üst imkanlarını ve unutulmaz yaratışlarını görmeyi öğretmektedir.

Boş zamanlarımızı en iyi şekilde ancak geçmişin yücelikleriyle âşinâlık peyda ederek ve her şeyin yok olmakla sonuçlandığı felâketleri nazarı dikkate alarak kullanabiliriz. Bugünki tecrübemizi, tarihin aynasında daha iyi anlamaktayız. Ve tarihin bize aktardığı şeyler, bizim için zamanımızın ışığında hayat bulmaktadır. Geçmiş ve hâlihazır karşılıklı olarak biribirini aydınlatırken hayatımız sürüp gitmektedir.

Ancak yakından nesnelerin hissedilir gerçeklikleri içinde görüldüğüne inanıldığı ve hattâ ayrıntılara bağlanıldığı zamandır ki, tarih haki-

---

mıştır: A.-J.Toynbee, *L'histoire. Un essai d'interprétation*, Paris 1951. -P.GEYL, *Use and abuse of history*, s.65. -H.I.MARROU, *De la connaissance historique*, Paris 1954, s.202. -L.FEBVRE, "De Spengler à Toynbee", *Combats pour l'histoire*, s.119-143. -K.POPPER, *Misère de l'historicisme* (terc. H.ROUSSEAU), Paris, 1956, s.168 vd. -A.MONTAIGU, *Toynbee and history*, Boston, 1956.

[14] L.Febvre'in metnine bkz. s. 122; ayrıca bkz. s.33.

[15] BERR, *Aynı eser*, s.290.

[16] Alman varoluşçuluğunun bu ustası, aynı zamanda bir düşünce tarihçisidir. O tarihin temel meselesini cesâretle ortaya koymaktadır.

katen bizi ilgilendirmeye başlar. Felsefe yaptığımız zaman, mecbûren soyut kalan bir kaç umûmî mülahazayla yetinmekteyiz.

Evrensel tarih, bir rastgele hâdiseler kaosu olarak güzükebilir. Bütünüyle her şey, bir tufanın kasırgaları içindeymiş gibi birbirine karışıyor gibidir. Bu durum, kısa mutluluk pırıltılarıyla, akıntının sular altında bırakmadan önce bir müddet koruduğu adalarla, karışıklıktan karışıklığa, felâketten felâkete gitmekten geri kalmaz (...).

Gerçekten, bilgi, hâdiseler arasındaki bazı bağları, sebep sonuç ilişkilerini, meselâ teknik icatların çalışma metodları üzerindeki tesirlerini, bu çalışma metodlarının toplumun yapısı üzerindeki tesirlerini, fetihlerin etnik tabakalar üzerindeki tesirlerini, harp tekniğinin askerî teşkilâtlar üzerindeki tesirlerini ve askerî teşkilâtların devletin yapısı üzerindeki tesirlerini, ve sonsuza kadar daha nicelerini keşfetmektedir. Sonra, sebep-sonuç ilişkilerinin ötesinde, meselâ bir nesiller dizisi arasındaki mânevî bir sitilin devamlılığı içinde bazı genel görünüşler tezâhür etmektedir: Kültürün ard arda gelen devirlerinden birinin diğerinden çıktığı görülmektedir, kendi kabukları içine çekilmiş büyük kültür birimlerinin geliştiği görülmektedir. Spengler ve halefleri, bu tür kültürlerin, bitkilerin toprak üzerinde büyüdükleri, çiçeklendikleri ve öldükleri gibi, yaşamakla yetinen insanlar kitlesinden çıkmış olduklarını düşünmüşlerdir. Onların sayısı tesbit edilemez, -Spengler onlardan şimdiye kadar sekiz, Toynbee ise yirmi bir tane saymıştır,- ve bu kültürler kendi aralarında çok az ilişkiye sâhiptirler veya aralarında hiç ilişki yoktur.

Böyle telâkkî edildiğinde, tarih hiçbir mânâya, hiçbir birliğe, ne de hiç bir yapıya sahip değildir. Orada ancak, zihin için anlaşılmayacak ölçüde sayısız sebep sonuç ilişkileri, veya tabiî fenomenlerin akışı içinde de bulundukları gibi morfolojik birimler ile karşılaşılmaktadır. Hattâ bu morfolojik birimler, tarihte ancak çok az doğrulukla tesis edilebilmektedirler.

Fakat tarih felsefesi, evrensel tarihin mânâsının, birliğinin, yapısının araştırılmasını ister. Evrensel tarih, ancak bütün insanlığı hedef alabilir.

[...]*Tarihin mânâsı* araştırılmaktadır. Tarihin bir gayeye doğru yöneldiğine inanan kişi, bu gayeyi düşünmekle yetinmemek, ve onu gerçekleştirmek için planlar hazırlamak üzeredir.

Fakat bunu yaparken, güçsüzlüğünün ne olduğunu bize öğretir. Güç sahibi olanların, tarihin küllî bilgisi üzerine kurmayı iddia ettikleri ce-

sur planlar, felâketler içinde yok olmaktadır. Münzevî kişilerin dar çemberleri içinde çizdikleri planlar da başarısızlığa uğramaktadır; veya başka faktörlerin müdahalesiyle, tamamen başka bir istikamette ve hiçbir planda gözükmeyen, tamamen farklı bir durumla sonuçlanmaktadırlar. Tarihin akışı, kendisinden hiç bir şeyin kurtulamadığı bir öğütme makinası gibi, veya sınırsız olarak yorumlanması mümkün olan, yeni hâdiselerle kehânete aykırı olarak tezâhür eden, daima müphem bir mânâ, ona inanıp güvendiğimiz hâlde aslâ tanımadığımız bir mânâ gibi gözükmektedir.

Febvre: Tarih seçmedir.

"Tarihçi olguları seçemez. Seçmek mi? hangi hakla? hangi prensip adına? Seçmek, ilmî eserin inkarıdır..." -Fakat bütün tarih seçimdir.

Geçmişin kalıntılarını bir yerde yok eden, ve başka bir yerde koruyan tesâdüf olgusundan dolayı seçmedir. İnsandan dolayı seçmedir: Vesikalar çoğaldığı andan itibaren, insan kısaltır, basitleştirir, biri üzerinde ısrar eder, öbürüne sünger çeker. Tarih, bilhassa tarihçinin: buluntular arayışındaki bir eskici gibi geçmiş arasında maksatsız ve rastgele dolaşmayan, fakat kafasında belli bir niyetle, çözümlenecek bir problemle, ispat edilecek bir çalışma hipoteziyle hareket eden tarihçinin malzemelerini yaratmasından veya, tâbir câizse, onları yeniden yaratmasından dolayı seçimdir. "Bu hiç de ilmî bir davranış değildir" demek, ilim hakkında onun şartları ve metodları hakkında fazla bir şey bilinmediğini göstermek değil midir? O halde, mikroskobuna gözünü dayayayan histoloji âlimi, ham olguların mahiyetini birden bire kavrayabilir mi? Onun çalışmasının esası, ekseriya çok karmaşık teknikler yardımıyla, âdeta müşâhedesinin konusunu yaratmaktan, ve sonra, bu konular elde edildiğinden, kesitlerini ve hazırlıklarını "okumak"tan ibârettir. Bu son derece çetin bir iştir; zira görülen şeyi tasvir etmek neyse ama; tasvir edilmesi gerekeni görmek, işte güç olan budur.

Olguları ispat etmek ve sonra onları eserleştirmek... Evet, fakat dikkat ediniz: böylece uğursuz bir iş bölümü, tehlikeli bir hiyerarşi tesis etmeyiniz. Görünüşte mütevazî ve çekingen, aslında pasif ve taklitçi oldukları için gayesiz bir şekilde olguları bir araya yığan ve sonra, kolları bağlı bir şekilde, onları düzene koymaya muktedir insanın gelmesini sonsuza kadar bekleyen kişileri teşvik etmeyiniz. Tarih alanlarında, iyi niyetli taşçılar tarafından yontulmuş, ve sonra yararsız şekilde sahaya terkedilmiş ne kadar taş vardır... Ya mimar çıkıp geliverirse diye, hiç de boşuna beklemesinler; -öyle zannediyorum ki, bu mimar, âhenksiz moloz

taşlarıyla kaplı bu ovalardan kaçarak, boş ve çıplak bir yerde bina yapmaya gidecektir. Elişçilikleri, icatlar, bir tarafta elişçileri, öbür tarafta yapı ustaları: hayır. İnsan emeğinden hiç bir şey kaybolmaması için icat heryerde olmalıdır. Bir olguyu geliştirmek, inşa etmektir. Diğer bir ifâdeyle, bir soruya bir cevap tedarik etmektir, ve eğer soru yoksa ancak hiçlik vardır.

Çok defa bir çok tarihçinin gözünden kaçan hakikatler. Bu tarihçiler, talebelerini, (metod ve ilmî hakikat gibi büyük kelimeleri ağızlarından düşürmeyen insanların) *İlim* diye adlandırdıkları şeye karşı işlenmiş günahların en kötüsü olarak telâkkî edilen, varsayıma duyulan bir dehşet içinde yetiştiriyorlardı.

Toynbee:

Tarihin genişlemesi

XVII. asrın sonuna kadar, Batı'da ananevî tasavvur (schème), Hristiyanlık ve İslâm tarafından, kendi lehlerine bazı değişiklikler ile, İsrail'in tasavvuru oldu. Yahudi-Hristiyan-Müslüman anlayışında, tarih, Tanrı'nın yaratılışla başlayan ve kıyamet gününde son bulması mukadder bir işi olarak gözükmektedir, bununla birlikte İsrail (veya Hristiyanlık, veya İslâm) diğerleri arasından Tanrı tarafından Niyetlerinin gerçekleştirilmesi için seçilmiş halk olarak temâyüz etmiştir. Tarihin bu yahudi-hristiyan-müslüman tasavvurunun son batılı büyük avukatı din adamı Bossuet oldu. Onun XVIII. asırdaki halefleri, tarihin batılı ve modern, zamanca yeni tasavvurunu yarattılar. Bossuet'nin ölümünden beri biz, tablodan Tanrı'yı kaldırarak ve hristiyan Kilisesi'nin İsrail'i ele almış olduğu gibi ele alarak, bu tasavvur üzerinde çalıştık. Bossuet'nin halefleri, "Seçilmiş Halk"ın rolünü, hristiyan Kilisesinin elinden alarak, benimsediler, hristiyan Kilisesinin onu İsrail'in elinden alarak benimsediği gibi; ve bu rolü kısmen "Avrupa"ya, fakat bilhassa falan veya falan tarihçinin mensup bulunduğu Avrupalı Batı'nın falan veya falan milletine: duruma göre, Fransa'ya, İngiltere'ye, İspanya'ya, vs... aktardılar. Tarihin batılı ve XVIII. asra âit bu anlayışı, müstakbel bir kıyamet gününe ulaşacağı yerde, XX. asrın bir "Avrupa"sına, bir "İngiltere"sine, veya bir "Nikaragua"sına ulaşan, doğru istikamette giden bir hareket olarak, XX. asrın bundan böyle gözlerimiz önüne serdiği yeni panoramayı açıklamaya hiç de muktedir değildir. Bu modern, zamanca yeni, ve kullanılmaz hâle gelmiş batılı tasvir, Çin'e veya Hind'e, hattâ henüz Rusya'ya veya Amerika'ya bile hiçbir yer vermez. Ve orada, Mayalar

veya Hititler için çok küçük bile olsa gizli bir köşe bulabilir miyiz? Yeni ilmimizin ışığında, tıpkı XVIII. asırdaki seleflerimiz Bossuet'nin anlayışını bit pazarına göndermiş oldukları gibi, işte biz de bu anlayışı bit pazarına göndermek mecburiyetindeyiz. XVIII. asırdaki seleflerimiz gibi tarihe yeniden yeni gözlerle bakmak zorundayız.

Şimdi meydana çıkmış olan bütün medeniyetlerin tarihleri, aktüel medeniyetlerden herhangi birinin veya aktüel milletlerden herhangi birinin hâlihazır durumuna ulaşan tek bir dizi hâlinde tanzim edilmiş olamazlar. Tarihin sap şeklindeki bu anlayışı yerine, bizzat kendimiz için ağaç şeklinde bir anlayış (schème) tesis etmeye mecburuz, bu anlayışa göre medeniyetler bir çok dal olarak yan yana ortaya çıkarlar; ve bu anlayış, modern devrin tarihinin en önemli hususiyetinin ilham ettiği bir anlayıştır. Bu devir, batılı medeniyetimizin dünyanın her yerinde yaşayan bütün diğer medeniyetlerle, -İslâm'ın, Hind'in, Çin'in, Azteklerin, ve diğerlerinin medeniyetiyle, -çarpıştığını gördü, ve biz sözkonusu bölgelerde aynı andaki bu çarpışmaların neticelerini mukayese edebilmekteyiz. Bu karşılaştırma metodu, tarihin tamamına yaygınlaştırılabilir; ve bu, aslında, beşerî ilimlerin metodu: ilmin, psikolojinin, antropolojinin, sosyolojinin, iktisat ilminin teorisidir. Tabiî ilimler gibi, beşerî ilimler de, olguların ve hâdiselerin yapısını keşfetmek gayesiyle, verilerin karşılaştırmalı bir tetkikiyle sınırlanmaktadırlar; ve burada tarihçilerin diğer ilim adamlarına ayak uydurmaya mecbur olduklarına inanıyorum. Tarih ve sosyal ilimler arasındaki akademik ayırım, anlık (müdrike, entendement)'ın terakkîsine bir engel teşkil eden arızî bir ayırımdır. Ananevî ayırıma son verme ve beşerî işlerin tek bir anlayışı içinde, tarihi ve sosyal ilimleri beraber kurma ihtiyacındayız.

ÜÇÜNCÜ KISIM

TARİH HAKKINDA METİNLER

İLİMCİ TARİH

Bu gaye ile ve bu mânâ içindedir ki bugün tarih, şekil değiştiriyor. Bu çalışma sayesindedir ki, tarih basit bir hikâyeden bir ilim olabilir ve olguları açıkladıktan sonra kanunlar çıkarabilir. Daha şimdiden, hepsi çok kesin ve çok genel olan ve canlı bünyelerin ilminde bulunmuş olanlara tekâbül eden bu kanunlardan birçoğunu farketmekteyiz. Bu konuda, beşerî tarih felsefesi, sadık bir gölge gibi tabiî tarih felsefesini tekrar etmektedir. [...] Buradan tabiî ilimlerinkine benzer bir mesleğin mânevî ilimlere açıldığı; en son ortaya çıkan tarihin ağabeyleri gibi kanunlar keşfedebildiği; onun öbürleri gibi kendi eyâletinde kavramları yönetebildiği ve insanların gayretlerini yönlendirebildiği; iyi yönlendirilmiş bir araştırmalar dizisi sayesinde, büyük beşerî hâdiselerin şartlarını, yani muhtelif ortaklık, düşünce ve eylem formlarının doğuşuna, müddetine veya yıkımına gerekli durumları belirleme raddesine geleceği sonucu çıkmaktadır. Ona açılan alan budur, sınırı yoktur.

H. TAİNE, *Essais de critique et d'histoire*, 2. bs. Paris, 1858, s. XXVI, XXXII.

İLİMCİ TARİHE KARŞI

"İnsan zihni hâdiselerle bir nehir gibi akar" diyorsunuz[1] . *Evet* ve *hayır* diye cevap vermem gerek. Fakat cür'etle *hayır* diyeceğim, şu mânâda ki, bir nehirden farklı olarak, insan zihni belli miktarda *benzer* damlalardan teşekkül etmemiştir. Damlaların çoğunda nitelik farkı vardır. Bir kelimeyle, *La Princesse de Clèves*[2]'i yazmak için XVII. asırda tek bir kafa vardı: aksi taktirde, ondan daha niceleri çıkmış olurdu.

Ve genellikle, falan veya falan şâheseri yazmak için sadece bir ruh, özel bir kafa yapısı vardır. Tarihî şahitler sözkonusu olduğu zaman, muadiller tasarlıyorum: zevk konusunda böylelerini tanımıyorum. Hiç yoktan büyük bir kabiliyet farzediniz, örnek insan veya daha iyisi, çocukluk beşiğinde yoktan varolduğu sanılan hakikî bir şâir farzediniz, artık hiçbir zaman tamamiyle onun aynısı olan ne de onun yerini tutan bir başkasına rastlanmayacaktır. Her hakikî şâirden ancak bir örnek vardır.

Kabiliyetin bu biricik özelliğinden bir başka örnek verelim. *Paul et Virginie* adlı eser şüphesiz devrinin özelliklerini taşımaktadır; fakat, eğer *Paul et Virginie* yazılmamış olsaydı, XVIII. asrın ahlâk bozukluğu içinde bekâret konusunda bu nitelikte bir kitabın ortaya çıkmasının mümkün olmadığı, doğru gözüken ve akla yakın her türlü muhakemeyle müdafaa edilebilir: Onu sadece Bernardin de Saint-Pierre yapabildi. Tekrar ediyorum: yetenekten daha fazla önceden düşünülmemiş hiçbir şey yoktur ve önceden düşünülmemiş olmasaydı, birçokları arasında tek, hepsi arasında tek olmasaydı, yetenek olmazdı.

Düşüncelerimi iyi ifâde edip edemediğimi bilemiyorum: Ondan yararlanma mahareti ne olursa olsun, Taine'in metodunun ve usûlünün ulaşamadığı can alıcı nokta buradadır. Yeteneğin, dehânın ferdiyeti diye adlandırılan bu şey, buraya kadar, daima, ne kadar iyi dokunmuş olursa olsun, filenin bütün gözlerinden kaçarak dışarıda kalmaktadır. Tenkidci ilim adamı ona taarruz eder ve onu kuşatır, tıpkı bir mühendisin yapması gerektiği gibi; tenkidci ilim adamı, onu vazgeçilmez bütün dış şartlarla sarmak bahânesiyle, onu çevreler, sıkıştırır ve yeniden sıkıştırır: bu şartlar, gerçekten, ferdiyete ve şahsî orijinalliğe hizmet etmektedirler, bu orijinalliği yaratmaksızın, onu dürtmekte, uyandırmakta, az çok

[1] Taine'den alıntı

[2] Madame de la Fayette'in romanı.

onu doğruca etki veya tepkide bulunmaya başlatmaktadır. Horace'ın ilahî diye adlandırdığı ve en azından iptidaî ve tabiî mânâsı içinde böyle olan bu kısım, henüz ilme teslim edilmemiştir ve o, açıklanmamış olarak durmaktadır. Bu ilmin gevşemesi ve cesur teşebbüsünden vazgeçmesi için bir sebep değildir. Truva kuşatması on sene sürdü; belki bizzat insanlığın hayatı boyunca devam edecek olan meseleler vardır.

SAİNTE-BEUVE, *Nouveaux Lundis*, Paris, 1867, c. 8, s. 86-87.

TARİHÎ MADDECİLİK

Tabiat anlayışındaki ihtilâl, ancak ilim tarafından temin edilen müspet malzemelerin niceliğine nisbetle gerçekleşirken, tarih anlayışında kesin bir değişmeyi zorunlu kılan, bazı tarihî olgular meydana gelmiştir. 1831'de, ilk işçi ayaklanması Lyon'da patlak verdi; 1832'den 1842'ye kadar, ilk millî işçi hareketi (İngiliz işçi birliği) en yüksek noktasına ulaştı. Proleterler ve burjuvalar arasındaki sınıf savaşı, insanlığın kaderine hükmeden halkların tarih sahnesine girdi. Bu savaş, ağır sanayiin ve burjuvazi tarafından yeni kazanılmış olan siyasî üstünlüğün gelişmesi nispetinde şiddetlendi. Burjuvaziye dâir ekonomi doktrinleri, sermayenin ve çalışmanın menfaatlerinin ayniliği, evrensel âhenk, serbest rekabetin doğurduğu umumî refah, bütün bunlar, olgular tarafından kesinlikle yalanlandı. Ne bu olgular, ne de, eksikliklerine rağmen, sözkonusu olguların teorik ifâdesi olan Fransız ve İngiliz sosyalizmi inkâr edilebiliyordu. Fakat, tarihin hâlâ yaşamakta olan eski idealist anlayışı, ne maddî menfaatlara dayalı sınıf savaşlarını, ne de maddî her hangi bir menfaati tanıyordu; üretim ve bütün iktisadî münasebetler ancak alaycı ve kaçak bir gözle görülüyordu; bunlar, medeniyet tarihinin ancak ikinci derecede unsurlarıydılar. Yeni olgular, geçmiş bütün tarihin yeni bir tetkikini zorunlu kılıyordu; o zaman görüldü ki, tarih ancak sınıfların savaşının tarihi olmuştu; savaşan bu sınıflar, her yerde ve her zaman üretim ve mübadele tarzının, bir kelimeyle devirlerinin iktisadî münâsebetlerinin ürünleri idiler; netice itibariyle, belli bir toplumun iktisadî yapısı dâimâ, bu topluma özgü siyasî ve hukukî müesseselerin bütün üst yapısını, aynı şekilde toplumun dinî ve felsefî görüş tazrlarını ve diğer hususiyetlerini anlamak için incelemek zorunda olduğumuz gerçek temelini teşkil etmektedir.

Böylece idealizm, son sığınağı olan tarih ilminden kovulmuştu; maddeci tarih ilminin temeli atılmıştı. O zamana kadar yapılmış olduğu gibi, belli bir devrin insanlarının yaşayış tarzlarını düşünüş tarzlarıyla açıklamak istemek yerine, bizi, onların düşünüş tarzının yaşayış tarzlarıyla izahına sevkeden yol açılmıştı.

1880'de yazılmıştır. Frédéric ENGELS, *Socialisme utopique et socialisme scientifique* (Almancadan çeviren: P. LAFARGUE), Paris, 1945, s. 15, 16.

TARİHÎ MADDECİLİĞE KARŞI

Marx'ın sağlığında neşredilmiş hiçbir yazısında, ilmî hükümler ve ahlakî postülalar, Şubat İhtilâli'nin arefesinde Bruxelles'de kaleme alınmış olan *Komünist Manifestosu*'nda olduğu kadar sıkı sıkıya birbirine karıştırılmamıştır; ve hiçbir yazıda onun uslûbu, buradaki ifâde gücüne kavuşmamıştır.

O, Weydemeyer'e şunları yazıyordu: "Benimle ilgili olarak, ne modern toplumda sınıfların mevcûdiyetini, ne de bu sınıfların aralarında yaptıkları savaşı keşfetmiş olma liyâkatini bana atfetmek gerekir. Benden çok uzun zaman evvel, bazı burjuva tarihçileri, bu sınıflar savaşının gelişmesini tasvir etmişler ve burjuva iktisatçıları da onun iktisadî anatomisini açıklamışlardır. Benim yeni olarak yaptığım şey, 1° *sınıfların mevcudiyetinin ancak üretimin gelişmesiyle belirlenmiş olan tarihî devirlere* bağlı olduğunu; 2° sınıflar savaşının zorunlu olarak *proletarya diktatörlüğüne* götürdüğünü; 3° bizzat bu diktatörlüğün ancak *bütün sınıfların ilgasına* doğru ve *sınıfsız bir topluma* doğru geçişi teşkil ettiğini göstermekten ibârettir".

Marx tarafından eserinin anlamı ve kapsamı hakkında bu şekilde serdedilen hüküm, ne bir sahte tevazuya, ne de anî bir düşüncesizliğe şâhitlik etmektedir. Aksine bu satırlar, onun sosyalizm teorisine şahsî katkısı hakkında sahip olmuş olduğu şuurun en açık ifâdesi olarak kabul edilebilir.

Halbuki, Marx'ın teorik öğretisinin özünü hulâsa ettiği üç tezi dikkatlice incelediğimiz vakit, bunların hepsinin aynı bilgi düzenine âit olmadıklarını derhal müşâhede edebilmekteyiz. O halde, çok farklı teorik seviyelerde bulunan tezlerin aynı seviyeye konulmasını ihtiyatla kabul etmek gerekir.

[...] Marx'ın teorik çalışmalarında daima mevcut olan uygulama endişesi, onun tarihî menşe'i içinde olduğu kadar kaçınılmaz tekâmülü ve değişmesi içinde de modern toplumun incelenmesine gösterdiği aşırı ilgiyi izah etmektedir. Bu hissî âmillerin teorisyen olarak Marx'ı, ilmî tahlil ve ilmî sezişin yerlerini, postülalaştırmaya ve ahlâkî keramete terkettikleri noktayı farketmekten alıkoymuş olduğunda hiç şüphe yoktur. Proletarya diktatörlüğü ve sınıfsız toplum hakkındaki tezlerde ortaya çıkan bu muhakeme tarzı, tarihî gerçekliği sınıflar savaşı olarak sunan tezde da-

ha az göze çarpmaktadır. Bu kavram Marx'da sırf sosyolojik bir mânâya sahip değildir: Onu tarihin açıklanması prensibi olarak benimsemiş olduğundan, Marx onu haksız yere Manifesto'nun sonunda, bütün ülkelerin proleterlerini birliğe ve ihtilâlci savaşa teşvik etmek için onlara yöneltilmiş bir çağrı şeklini alan kaide koyucu (normatif) bir prensibe dönüştürmektedir.

İlmî muhakemeden değer yargısına, güçlükle anlaşılabilir nitelikteki bu kaymayı hiç bir şey, Marx'ın, medeniyetin bütün sahalarında burjuvazi tarafından ifâ edilen yaratıcı rolü göklere çıkardıktan sonra, proletaryanın "kaçınılmaz" zaferinin kehânetine ulaşmak gayesiyle bu rolün ahlakî mahkumiyetini ilan ettiği tarzdan daha iyi anlatmamaktadır.

Acemi büyücü misâli burjuva toplumu, hükmünü geçirmeye muktedir olmadığı maddî bir güç doğurdu ve doğuracaktır. Burjuva toplumunun yarattığı ve durmaksızın arttırdığı üretim güçleri, ona karşı dönmekte ve iktidarı ve serveti muhafaza etmek için topluma zorla kabul ettirdiği içtimaî ve hukukî normların ve müesseselerin dayanıksız kalıbını kırmaktadırlar. Bu felâket, içtimaî hastalık salgınları niteliğinde yayılarak, güçlükle kazanılmış maddî servetleri ağır bir yıkıma sokan ve medeniyetin varlığını bile tehlikeye sokan bunalımların devrî dönüşüyle haber verilmiştir.

Marx şöyle diyor: "toplum birden bire ânî bir barbarlık hâli içine atılmış bulunmaktadır [...]. Niçin? Çünkü toplum ihtiyaçtan fazla medeniyete, ihtiyaçtan fazla yaşayış vasıtalarına, ihtiyaçtan fazla sanayie, ihtiyaçtan fazla ticârete sahiptir. Toplumun elinde bulundurduğu üretim güçleri, artık burjuva medeniyetinin ve burjuva mülkiyet ilişkilerinin ilerlemesine hizmet etmemektedirler; aksine bu üretim güçleri, bu şartları engel hâline dönüştürecek kadar güç kazanmışlardır (...). Burjuvazi bu bunalımların üstesinden nasıl gelmektedir? Bir taraftan, bir kitle üretim güçlerinin kasıtlı imhâsıyla; diğer taraftan, yeni pazarların ele geçirilmesi ve eskilerin daha enerjik bir şekilde sömürülmesiyle, diğer bir ifâdeyle daha yaygın ve daha şiddetli bunalımlar hazırlayarak ve bu bunalımları engelleme vasıtalarını azaltarak".

Bu satırların yazılışından bir asır sonra, o vakit onların sahip olabildikleri kehânetçi (visionnaire) karakter, artık aynı kesinlikle gözümüze çarpmamaktadır: bugün bilmekteyiz ki, bu satırlar, ilmî temellere dayanan bir yargıyı ifâde ediyorlardı ve onların yazarı, mevcut üretim sisteminin tahlilinden hareketle benzer bir kehânette bulunmakta tek değildi.

Marx'ın, kendisine göre, burjuvazinin bizzat kendi yıkımı için ürettiği "mezarcılar" hakkında edinmiş olduğu fikir hususunda aynı şey söylenebilir mi? Modern proletaryanın kaderi ve temâyülü, Marx'ın 1848'de sahip olduğu görüşe uymakta mıdırlar? Başka deyimlerle ifâde etmek gerekirse, onun teşhisi, ilmî bir seziş değerine sâhip midir yoksa belli tarihî bir durumdan hareketle hissî bir sezginin ve acele bir genellemenin ifâdesi midir?

Bu soruya verilen cevabın devirlere ve durumlara göre değiştiği bilinmektedir. İktisadî refah anlarında menfî olan bu cevap, genellikle bunalım dönemlerinde müsbet oldu. Bu, Marx tarafından kullanılmış olan soyutlama metodunun hususiyetinin bile ne kadar tanınmamış olduğunu açıkça göstermektedir. [...] Kabul etmek gerekir ki, "felâket" teorisi denilen nazariye, en soyut ifâde biçimlerine kadar içinde pragmatik bir hususiyet taşımaktadır; proletarya diktatörlüğü ve sınıfsız toplum tezlerinin durumu da aynıdır, Marx bunlarla sosyalizmin teorik kaynaklarını zenginleştirdiğini sanmıştı.

M. RUBEL, *Karl Marx. Essai de biographie intellectuel*, Paris, 1957, s. 257-262.

GEÇMİŞ BUGÜNÜ AYDINLATIR

Geçmişin geçmiş için müşahedesi ve tetkiki yanında, tarihin ikinci büyük değeri, özellikle bugüne yansıttığı ışık, sürüp gitmektedir. Ülkenizi, hele başka bir ülkeyi, eğer onların tarihleri konusunda hiçbir şey bilmiyorsanız, anlayamazsınız. Siz bir İngiliz olarak mîrasınızın mâhiyetini ve size kadar nasıl ulaştığını bilmiyorsanız, kendi şahsî fikirlerinizi, ön yargılarınızı ve hissî tepkilerinizi bile anlayamazsınız. Niçin bir İngiliz umumî veya hususî bir durum karşısında şu tarzda, bir Alman, başka bir tarzda ve bir Fransız, daha başka bir tarzda tepki gösteriyor? Bunu size sadece tarih öğretebilir.

Dünyanın bu döneminde, bir çok milletin iyilik için ve kötülük için sıkı ve hayatî münasebette bulundukları bu çağda, birbirleri hakkındaki büyük cehâletlerinin giderilmesi, karşılıklı tarihî tecrübelerini ve ondan çıkan zihniyeti biraz anlamaya çalışmaları her zamankinden daha çok zorunludur. Diğer halkların siyasî ve milletlerarası durumlar karşısında bizzat kendi yaptıkları gibi davranmalarını görmeyi beklemek İngilizlerin bir hatasıdır. Bizim iyi niyetimiz ve tabiî iyi arzularımız hiçbir sonuca götürmez, çünkü diğer halklardan bizzat kendimize benzemelerini beklemekteyiz. Eğer, zorunlu olarak ayrıntılarıyla değil fakat her millete bugünkü hususiyetini kazandırmış olan içtimaî ve siyasî şartların ana çizgileri içinde, onların tarihini bilseydik, bu hatâ düzeltilirdi.

Eğer Fransız ihtilâli, onun sebepleri ve sonuçları hakkında; (ne kadar kötü olursa olsun, izah edilmek ve anlaşılmak zorunda olan) Alman hakkında hiçbir şey bilmiyorsanız, Alman ve hükümeti arasındaki, alman hükümeti ve ordu arasındaki, bu şahıslar için parlemanter müesseseler (ve kendi isteğimize göre yapma hürriyeti), uzun bir tarih boyunca biz diğer İngilizler için olduğu kadar saygıdeğer ve kıymetli olsa da, bütün millet ve askerî ülküler arasındaki tarihî münasebet hakkında hiçbir şey bilmeksizin, Fransız'ı anlayamazsınız. Rusları, eğer onlarda, Tötonların ve sonsuz stepleri süpüren Tatarların istilâlarının sürekli şoklarıyla cemaat duygusunu geliştiren uzun asırlar hakkında bazı bilgilere sahip değilseniz, onları anlayamazsınız. Daima başka ülkelerden bizim yaptığımız gibi "oyun oynamalarını", hayatı bizim düşündüğümüz gibi düşünmelerini beklemekteyiz: gerçeklik bizi yanlış yoldan çıkardığı zaman, şaşırmakta ve altüst olmaktayız. Hâlihazır bizi (1938-1939'daki gibi) dâimâ gafil avlamaktadır, çünkü geçmişi ne yeteri kadar biliyor ne de değerini anlamaya çalışıyoruz.

Ford'un, yaygın bir geleneği takip ederek, tarihin bir "fasarya" olduğunu söylediği nakledilir. Bu dikkat çekici söz, Ford gerçekten onu söylediyse, tarihin bir neticesi idi: geçmişin herşeyi için benzer horgörme ve onun itirafının içten gelen samimiyeti, bizzat bunlar, XIX. asırda Amerika Birleşik Devletleri'nin sosyal tarihinin bazı cephelerinin neticesi idiler. Bununla birlikte, Amerikalı, genellikle, ne tarihin tamamen câhilidir ne de tarih bilgisinden kaynaklanan her türlü peşin hükümden kurtulmuştur. Amerikalılar, bizim tarihimizi bizim onlarınkini bildiğimizden daha çok bilmektedirler ve yakında bu boşluğun doldurulmuş olduğunu görmeyi ümid ediyorum. Ve Amerikalı'nın kendi ülkesi hakkında sahip olduğu anlayış, yıldızlı bayrağının ona ilham ettiği gurur, anayasası ve onun nazarında, hürriyet ve demokrasinin nümunesi olan Amerika, bütün bunlar, halk arasında öğretildiği ve orada anlaşıldığı şekliyle tarihin ürünleridirler. Amerikalı'nın, hem muvafık hem de muhalif cephesi altında, İngiltere karşısında vaziyet alışı, büyük ölçüde okumanın ve tarih öğretiminin sonucudur.

G.M. TREVELYAN, *L'histoire et le lecteur* (İngilizceden çev. C. SERESIA), Bruxelles, 1946, s. 22-24.

BUGÜN GEÇMİŞİ AYDINLATIR

Tarihçiler tarafından araştırmalarında benimsenen düzenin, zorunlu olarak hâdiselerin düzenine göre şekillenmesi gerektiğine inanmak, gerçekten, önemli bir hata olur. Daha sonra tarihe hakikî hareketini iâde etmek şartıyla, tarihçiler işe, Maitland[1]'ın dediği gibi, "tersinden" okumakla başlamakta yarar görmektedirler. Zira her araştırmanın tabiî hareketi, daha iyi veya daha az kötü bilinenden daha karanlığa doğru gitmekten ibârettir. Şüphesiz, vesikaların aydınlığının, asırların akışı içine inildikçe, düzenli bir şekilde daha berraklaşması için çok çalışılması gerekmektedir. Meselâ biz X. asır hakkında César ve Auguste asrı hakkındakinden mukayese edilmeyecek biçimde daha az bilgiye sâhip bulunmaktayız. Bir çok durumda en yakın devirler nisbî aydınlık bölgeleriyle daha çok çakışmaktadır. Düşününüz ki, mekanik olarak geriden ileriye doğru hareket etmekle, insan belki tecrübeyle, hayalî olarak görünecek olan fenomenlerin başlangıçlarını veya sebeplerini aramakla daima zamanını kaybetme tehlikesine maruz kalır. Zorunlu olduğu zaman ve yerde, ihtiyatla neticelerden prensibe giden bir metodu nazarı dikkate almadıkları için, en meşhurlarımız bazan garip hatalara sürüklenmişlerdir. Fustel de Coulanges, hakkında, korkarım ki, ancak oldukça anlaşılmaz bir tasvirinden başka bir şey bilmediği feodal müesseselerin "menşe'leri" üzerine, ve ikinci el tasvirlerle çok az bilgi edindiğinden, tamamen yanlış renkler altında kavradığı bir köleliğin öncülleri üzerine eğilmişti.

Oysa, şüphesiz düşünüldüğünden daha az istisnaî olarak, aydınlığa ulaşmak gayesiyle, meselenin bugüne kadar takip edilmesi gerektiği olur. Temel hususiyetlerinin bazıları içinde, bizim köy manzaramız, daha önceden de bilindiği gibi, son derece uzak devirlere çıkar. Fakat, bizim bu sisli oluşuma nüfuz etmemize imkan sağlayan nâdir vesikaları yorumlamak için, meseleleri doğru olarak vaz'etmek için, hattâ konu hakkında bir fikir sahibi olmak için, bir ilk şartın yerine getirilmiş olması gerekti: bugünkü manzarayı gözlemek ve tahlil etmek. Zira sadece bu, genel perspektifler veriyordu ve bu perspektiflerden hareket edilmesi kaçınılmazdı. İlk ve son defa olmak üzere bu görüntüyü hareketsizleştire-

[1] William Maitland, İngiliz tarihçi (1856-1906).

rek, geçmişin son noktasından ilk noktasına kadar ard arda karşılaşılan her safhasına, olduğu gibi empoze etmenin sözkonusu edilemiyeceği kesindir. Başka yerde olduğu gibi burada da, tarihçinin kavramak istediği değişmedir. Fakat, tarihçinin dikkatle seyrettiği filimde, sadece son pozitife (pellicule) el sürülmemiştir. Diğerlerinin kırılmış çizgilerini yeniden inşa etmek için, her şeyden önce, çekilmiş filimleri ters yönden seyretme mecburiyeti vardı.

Marc BLOCH, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, Paris, 1949, s. 14-15.

NEDENSELLİK VE FÜTÜRİBL

Tarih sizi yakaladığı, tarih açısından düşündüğünüz, kendinizi geçmiş bir kaç devrin beşerî mâcerâsını yeniden yaşamaya kaptırdığınız zamanlar, her defasında, meselelerin başka türlü de cereyan etmiş olabilecekleri duygusu ilginizi uyanık tutar. Her ana, siz, takip edenden daha başka bir *takipeden-an* farzediyorsunuz: yerinizi aldığınız her hayalî hâlihazıra, gerçekleşenden daha başka bir gelecek tasarlıyorsunuz. *EĞER Robespierre üstün gelmiş olsaydı? -EĞER Grouchy, Waterlo savaş alanına zamanında ulaşmış olsaydı? -EĞER Napoléon XVI. Louis'nin donanmasına ve Suffren gibi bir kaç denizciye sâhip olsaydı?... ...EĞER ...Dâimâ EĞER...* Bu küçük EĞER kelimesi, anlam doludur. Belki de hayatımızın tarihle en içten ilişkisinin sırrı bu kelimede saklıdır. Bu kelime, geçmişin incelenmesine hâlihazırı tanımlayan zihin ızdırabını ve bekleyiş güçlerini aktarır. O, tarihe romanların ve hikâyelerin gücünü verir. O, büyük insanların büyük duygusunun, kaderlerinin bahis konusu olduğu savaş sırasında milletlerin duygusunun, bir saat sonrasının hükümdârlık veya darağacı saati olacağını gördükleri anda muhterislerin duygusunun, heykelinin örtüsünü açacak olan veya hâlâ âbidesini ayakta tutan kemerleri ve sütunları yıkma emrini verecek olan sanatkârın duygusunun dayandığı belirsizlik önünde bizi bu bekliyişe iştirak ettirmektedir[1].

Paul VALERY, *Variété*, Paris 1934, c. I, s. 159.

[1] Bu konuda iki metin veriyoruz. Bunların vurgu farkı ve anlam birliği farkedilecektir. "Futurible", geçmişin gizilgücü, kuvve-i mekniyyesidir.

NEDENSELLİK VE FÜTÜRİBL

Bir hâdisenin sebeplerini araştırmak, teselsülü bir kanuna irca etmek değildir: Tabiat ilimlerine özgü bu teşebbüs, tarihi yok edebilir. Tarih, gayesine, açıklamak istediğimiz tekil olguyu tek bir yıldızlar kümesine bağlayarak ulaşır. Bu gayeye ulaşmak için, ardıllar arasında bir seçim ve öncellerin (mukaddem) bölümlere ayrılması zorunludur.

Tarihî bir sebep-netice ilişkisinin ilk şartı, seçmedir. Bütün gerçeklik anlaşılmayabilir: tarihî bir sebep ancak bir fenomenin falan veya falan vechelerine nazaran tanımlanmıştır.

O halde eğer kapitalizmin sebepleri araştırılırsa, hiç olmazsa kapitalizmin bilinen vechelerini belirlemek gerekir. Bir sebep-netice ilişkisi, bütünden bütüne, bir oluş ânından bir diğerine gitmez, o kumaş ipliklerinin birinden başka bir şey değildir, o ancak saf gerçekliğin kavramlara dönüşmesiyle mevcuttur.

Öncellerin seçimine gelince, bu seçim şu şemaya göre yapılır: herhangi bir öncele atfedilmesi uygun olan tesirliliği sağlamak için, biz onu başka veya tamamen kaybolmuş varsayıyoruz. O zaman, umumî bilgilerimize uygun olarak, bu varsayımda geçmiş olabilecek şeyi hayal etmeye gayret gösteriyoruz. Sebebini incelediğimiz hâdise (görüngü, phénoméne), bu varsayımda, bizi ilgilendiren kısımlarından şuna veya şuna dönüşmüş olarak kavranması gerekiyorsa, sonucun bu kısımlarını nazarı dikkate alınan öncele isnad edeceğiz (bu, öncelin onun *tek* sebebi olduğu anlamına gelmez). Soyut olarak güç gözüken bu formül, basit bir fikre götürür. Eğer biz, Marathon savaşının sebeple ilgili mânâsını araştırıyorsak, kendi kendimize, eğer Yunanlılar galip gelmeseydi ne olurdu diye soruyor ve olması muhtemel hâdiselerin ayrıntısını değil (bu imkansız bir iştir), fakat Yunanistan'ın tekâmülünün, falan veya falan önemli görünüşü içinde, başka olabilip olamayacağını belirlemeyi hayâl etmeye çalışıyoruz. Marathon savaşı, bu görünüşlerin sebeplerinden *biri* denilecektir. Grek zaferiyle engellenmiş olan tekâmülü fiilen inşa edebilmekte miyiz? Bu "uchronie"[1] mümkündür: herşeyden önce, benzer durumların mukayesesi, Perslerin fethettikleri ülkelerdeki davranış-

[1] Zaman dışında kavranmış tarih bu adla adlandırılmaktadır. Aslında metnimizde geçmişin gizilgücünden (futurible) bahsedilebilir.

ları, bize gerçekleşebilecek teokratik rejimi hayal etme imkanı sağlamaktadır.

Pers hâkimiyeti altında Yunanistan'ın varsayılan tekâmülü ve bağımsız Yunanistan'ın tekâmülü arasındaki fark, nisbeten anlamsız bu savaşın ehemmiyetini ölçmektedir.

Raymond ARON, *La sociologie allemande Contemporaine*, Paris, 1960, s. 114

YAPISALCILIK VE TARİH

O halde, konusunu tahlil etmek için, bu konuya sürekli bir gerçeklik atfedilse bile (ve bilhassa), tarih, her bilgide ortak olan bir kaideyi kullanma mecburiyetinden kaçmaz. Böylece tarihî bilginin bir çatışkı (tesavir-i nakizeyn) sından söz edilebilir: eğer tarihî bilgi, sürekliyi yakaladığını iddia ederse, bu bilgi mümkün değildir, çünkü sonsuz bir gerilemeye mahkum edilmiştir; fakat, onu mümkün kılmak için, hâdiselerin miktarını belirlemek gerekir ve o andan itibaren, tarihî bilginin imtiyazlı boyutu olarak zaman içinde mevcut olma niteliği (temporalité) yok olmaktadır, çünkü her hâdise, mâdemki sayılmıştır, daha önce var olan mümkünler arasında bir seçimin sonucuymuş gibi, gerektiğinde ve her hâlükârda, incelenebilir[1].

Cl. LEVİ-STRAUSS, *La pensée sauvage*, Paris, 1962, s. 342.

[1] Bu konuda iki ayrı metin veriyoruz.

YAPISALCILIK VE TARİH

Her tür yapısalcıların ortak hatası, tarih ekolünün sonsuz gayretini keenlemyekün addetmeleridir. Bu gayret sayesindedir ki, bugünki kültürün arka planı tesis edilmiştir. Yapısalcılar böylece, insan olarak insanın keşfi yolundaki, somut antropolojinin ve anlama metodunun bütün gayretlerini de yok etmektedirler. Yapısalcı antropolojide, belki, kelime bir mânâ ifâde ettiği ölçüde yapılar vardır, -şüphesiz burada delikli bir karttaki bir kaç deliği düşünmek gerekir, -fakat, antropolojiden bir beşer mukadderâtının küllî gerçekliği, kendi dünyasında bir hayatın tasdiki, ihtiyaçların ve temâyüllerin telifi, şahsî bir hayatın dengesinin veya dengesizliğinin karara bağlandığı değerler anlaşılıyorsa, o zaman antropolojiden pek söz edilemez.

G. GUSDORF, *Les sciences de l'homme sont des sciences humaines*, Strasbourg, Paris 1967, s. 155

DİZİN

A

Académia des Inscriptions, 20
Acta Sanctorum, 71
Açıklayıcı sistem, 7
Açıklayıcı tarih, 78, 117
Adrien VI, 47
Ahlakî anlayış, 12
Ahlâklılık, 11
Ahlâk tarihi, 52
Âile, 101
Akdeniz, 46, 113, 114
Albert, F. 40n, 75n.
Almanya, 15, 20, 60, 80, 81, 108, 112, 114, 118
Almanlar, 100
Ambiorix, 25
Amerika, 41, 123
Amsterdam, 80
An, 94
Ancel, J., 39
Anglo-Saksonlar, 83
Antikite, 49, 69, 82
Antropoloji, 124, 142
Antroponimi, 32
Araplar, 79, 91, 114
Ardennes, 15, 93
Ardıl, 139
Arianizm, 108n
Aristokratik idâre, 40
Arkeoloji, 31, 32, 33, 35n
Arlon, 106
Arma-bilimi, (héraldique), 32
Arnold, M.A., 69n
Aron, R., 7n, 13n, 14n, 64n, 118n, 140
Arşivler, 17, 21, 22, 105
Askeri tarih, 31
Asya, 41
Aşırı tenkid, 23, 28, 29
Attik, 40, 43
Aubenas, R. 47n
Auguste (Roma İmparatoru), 46, 60, 101, 136
Avrupa, 46, 75, 80, 113
Avrupa Asrı, 49
Avrupa fikri, 57
Avusturyalılar, 52n
Aydınlıklar asrı, 49, 75
Aztekler, 124

B

Baeyens, H., 46n
Bainville, 61n
Balzac, 47
Bastille, 14, 63
Bastın, J., 70n
Barthes, R., 87n
Battaglia, E., 66n
Bayet, A., 40n, 75n
Bâyezid, 79
Baykal, B.S., 47n
Beaujeu-Garnier, J. 39n
Belçika, 20, 21, 22, 42n, 52, 81, 102, 105, 106, 107, 108, 111, 113, 114, 115
Belçikalılar, 43
Benediktenler, 20
Beotya, 43

Berlin, 106
Bergson, H., 64n
Bernard, C., 65
Bernardin de Saint-Pierre, 128
Berr, H., 64n, 120n
Beşerî coğrafya, 32, 39-44
Beşerî ilimler, 7, 9
Bibliyografya, 17, 22
Biyografi, 4, 5, 55-61, 76
Bizanslılar, 114
Bloch, M., 13n, 44n, 117, 137
Blocus Continental, 41n
Boccace, 56
Boduognet, 25
Boileau, 48, 110
Bolgar, R.R. 48n
Bollandistler, 20, 69, 71, 72, 105
Bolland, Jean, 71
Bonaparte, 13, 59, 63
Bonnefon, P. 69n
Bordeaux, 80
Bossuet, 7, 71, 75, 123
Bouasse, H., 3n
Boulanger, 59
Bourgogne, 113
Bourguignonlar, 52
Bölge tarihi, 45
Bruges, 43
Bruhnes, J. 39n
Bruni, Léonard, 71
Brüksel, 21
Brumfitt, J. H., 75n
Bruxelles, 105, 131
Buckle, 81
Burckhardt, J. 47n
Burjuvazi, 11, 130, 133
Burjuva toplumu, 132
"Büyük adam"lar, 55, 59, 60
Büyük Asır, 49, 69, 71
Büyük Keşifler, 49

C

Carlyle, 61, 81
Carre, J. M., 87n
Castella, G., 47n
Caton, 59
César, 25, 59, 60, 70, 136
Chamson, A., 12n, 28n
Charlemagne, 91, 107, 111, 113, 114
Charles XII, 56, 79
Charles-Quint, 80
Charlier, G., 70n
Chateaubriand, 48n, 81
Chevalier, R. 18n
Chevrillon, A., 93n
Churchill, 58
Cicéron, 29, 70, 73, 101
Clozier, R., 39n
Coğrafya, 32, 33, 77, 88
Coğrafî ayırım, 45, 50
Coğrafî determinizm, 39, 40, 42
Coğrafi Tablo, 45
"Coğrafî talihsizlik" nazariyesi, 43
Colbert, 50
Commynes, 56, 69, 70
Comte, Auguste, 7, 93
Condorcet, 7, 11
Constantin'in Bağışı (Donation), 26, 71
Cooper, Duff, 56, 57, 61
Corneille, 50
Cornuz, J., 87n, 88n, 90n
Croce, B., 12n, 66n
Cromwell, 60
Cru, Jean-Norton, 6n, 15n
Cuvillier, A., 32

Ç

Çatışkı (Tesâvir-i nâkızeyn), 141
Çekmeceler sistemi, 52
Çevre-bilimi, 42
Çin, 46, 123, 124
Çin medeniyeti, 45
Çok şâhid, 23, 25

D

D'aguesseau, H.-F., 24
Dain, A., 31n
Dali, Salvador, 58
Danimarka, 91
Daniel, 71
Dante, 47, 56
Danton, 90, 95, 96
Dantzig, 5, 59
Dardel, E., 12n
Delacroix, 87
Delehaye, H., 70n, 71n
Démosthène, 101
Denise, L., 75n
Deonna, W., 4n
De La Blache, V., 39, 40
De Las Cases, E., 37n
De Lesseps, 43n
Demangeon, A., 39n
Derin-bilgi (érudition), 82, 118
Derinliğine taksim, 45
Derleyici, 70
De Romilly, J., 70n
De Smedt, Ch., 26n
Despotizm, 19
Descartes, 50
Destan (épopée), 69
Determinizm, 43, 94, 95, 101
De Tours, Grégoire, 37, 38
Dış tenkid (gerçeklilik tenkidi) 23, 24
Dil, 51
Dilthey, W., 118
Din, 101
Dinî tarih felsefesi, 105, 107
Din tarihi, 52
Dinî tesir, 112
Diplomatik, 3, 31, 32, 33, 71, 72
Diplomatik kaynaklar, 20, 71
Diriliş, 89
Doeaerd, R., 113
Doğruluk, 73
Dönem-ilmi, 49
DRESDEN, S., 55n
DUCROCQ, A., 31n
Dumouriez (Fransız general), 52n
Dupon-Sommer, A., 19n
Duraffour, A., 75n
Duygular tarihi, 52

E

Efsâne, 8, 16, 70, 70n, 87, 91
Eginhard, 91
Ehrarard, J., 69n
Einstein, 58
Ekonomik ve sosyal tarih, 44, 118
Ekonomi politik, 6, 32
El-Alemeyn, 15
Engels, 59, 112n, 130
Ephore, 27n
Epigrafi, 32
Erasme, 18, 47
Erikson, E.H., 58n
Eski-çağ, 113
Eski rejim, 53
Essénien'ler, 18, 19
Etnoloji, 33
Evans, W.H., 71n
Evrensel tarih, 78n, 120-121

F

Fatalizm, 77
Febure, L., 7, 7n, 17, 39n, 44, 65n, 87n, 117, 120n, 122
Fénelon, 12, 48, 50
Feodal bölgecilik, 51
Feodalite, 51
Feodal müesseler, 136
Ferguson, W.K., 46n
Filoloji, 3, 31, 32, 33, 35-38,102, 106
Fikirler tarihi, 52
Fizikî coğrafya, 39
FLAİSSİER, S. 63n
Fliche, A., 47n
Floransa, 71
Focillon, H., 49
Fontenelle, 56
Ford, 135
Fra Angelico, 47
François d'Assise, 47
Franco, 59
François, I, 46
Franklar, 113
Fransa, 11, 20, 46, 81, 83, 85, 92, 94, 97, 114, 123
Fransız ihtilâli, 53, 63
Fransızlar, 79
Frédéric II, 116
Frère-Orban, 106
Froissart, 70
Fueter, E., 69n, 71n
Fustel de Coulanges, 25, 31, 81, 99, 103, 106, 112, 136
Fütüribl, 60, 76n, 138, 139
Fütürizm, 118

G

Gaeta, F. 71n
Galya, 110
Gand, 105, 111
Ganshof, F.-L., 111, 112
Gaules'ler, 80
Gelenek, 8
Genicot, L., 113n
Genişliğine taksim, 45
Gerlache, 105
Gerin, P., 108n
Geyl, P., 14n, 120n
Gilson, E., 36n, 46n, 48n
Giraud, V., 93n
Gide, André, 58
Giotto, 47
Goethe, 60
Gooch, G.-P., 81n, 101n
Gotik idealizm, 47
Gottmann, J., 39n
Gouhier, H., 7n, 12n
Gourou, P., 43n
Grekler, 40
Grek medeniyeti, 45
Grenier, A., 117n
Grousset, R., 6n, 45n, 55n
Grétry, 48
Guillaume, 83
Guiraud, P. 99, 101n
Guillaume Tell, 91
Guizot, 11, 81, 89

H

Haac, O.A., 87n, 90n
Hajiyografik kaynaklar, 71
Hâlihazır, 100
Halkın tarihi, 83, 84, 88
Halkin, L.E., 20, 52n, 101n, 106
Halk idâresi, 40
Halphen, L., 25n, 81n
Hamburg, 80
Hannibal, 60

Hammar, T., 48n
Hardouin, 28
Harnack, 81
Hasselman, J., 69n
Hâtırâ, 8
Havet, L., 36n
Havighurst, A., 113n
Hegel, 40
Henri, IV, 49, 79
Henri, VIII, 80
Henschenius, Godefroid, 71
Herder, 87, 88
Herméneutique (metin yorumu), 3n
Hérodote, 69, 70n
Heuristique (Belgelerin araştırılması) 3n
Hicviye, 56, 90, 100
Hikâye, 8
Hind, 123, 124
Hindistan, 43
Hint medeniyeti, 45
Hiroshima, 14
Histoloji, 122
Hititler, 124
Hitler, 5n, 12n, 15, 38, 60
Hıristiyanlık, 48, 101, 102, 103, 109, 123
Hıristiyan demokrasisi, 108
Hollanda, 76, 113
Hollandalılar, 41
Holm, B. J., 69n
Horace, 129
Hostache, R., 17n
Hugo, Victor, 87, 90
Huguet, E., 69n
Huzinga, 117
Hukukî müesseseler tarihi, 52
Hungtington, E., 42, 42n, 43
Huxley, Aldous, 16n
Hümanist tarihçilik, 69, 71
Hyma, A., 48n

I

Irk, 51, 94
Irk, ortam ve an, 94, 95
Irklar medeniyeti, 81, 83
Irk zıddıyeti, 83

İ

İbn Serrac (Abencerrages) harbi, 91
İç tenkid (inandırıcılık tenkidi), 23, 24
İdealizm, 107n, 130
İhtimâliyet, 77
İklim nazariyesi, 39, 42
İktisat, 124
İktisat Tarihi, 52, 107n
İktisadî tesir, 112n
İlimcilik, 93, 96, 102, 120
İlimci tarih, 127, 128
İlimler tarihi, 52
İlk-çağ (antikite), 46, 47, 49
İlmî zihniyet, 8
İncil, 47, 108, 110
İngiltere, 80, 81, 83, 95, 114, 123
İran, 80
İskender, 45
İskenderiye, 80
İslâm, 123, 124
İspanya, 76, 79, 123
İstanbul, 80, 87
İstatistik, 32
İsviçre, 91
İtalya, 42, 88, 103, 118
İzâfilik, 11

J

Jakobenler, 95, 97
Janet, P. 8n
Japonya, 42
Jasinowski, B., 46n
Jaspers, K., 120
Jeanmaire, E., 69n
Jeanne (kadın papa), 27
Jeanne d'ARC, 14, 91
Jeanroy, A., 69n
Jemappes (Belçika'da şehir), 52
Jeoloji (yer bilimi), 4n, 31, 33
Johnson, M.E., 90n
Joinville, 70
Josèphe, 18
Joséphine, 57
Jullian, C., 81n, 96n, 117

K

Kaba şiddet, 19
Kadercilik, 7
Kəhire, 80
Kapitalizm, 139
Karşılaştırma metodu, 124
Karşı-reform, 49
Kartaca, 80
Katoliklik, 108
Kaynaklar, 17, 18, 20, 63
Kaynaklara dönüş, 71
Keyfîlik, 19
Kimya, 115
Kitleler psikolojisi, 6
Komünist manifestosu, 131
Kongo, 43
Korint Berzahı, 41
Kozmogoni, 69n
Kozmogonik hikâyeler, 69
Kozmoloji, 4n, 33
Krallık Tarih Komisyonu (Commission Royale d'Histoire) 20, 105
Kremlin Kongresi, 19
Kronik, 38
Kronoloji, 32
Kronolojik ayırım, 45
Kronolojik Tablo, 45
Kruşçev, 5, 19
Kullanılan tarih, 115
Kumrân (Qoumran) yazmaları, 19
Kur'an, 3n
Kurth, Godefroid, 81, 102, 105-110
Kuruntu psikolojisi, 58
Kuzey Afrika, 18
Küllî tarih, 6
Kütüphaneler, 21

L

Lacour-Gayet, 61n
Lacroix, B., 69n, 70n
Lafargue, P., 130
La Fontaine, 15, 50
Lâikleşme, 75
Lâik tarih, 71
Langlois, V., 23n, 26n, 28, 102
La Bruyère, 50
Lacédémone, 40
Ladner, G., 48n
Lamprecht, Karl, 37
Laperrousaz, E.M., 19n
Lavalleye, J. 31n
Lavisse, 102
Leclercq, H., 72n
Le Danois, E., 42n
Lefebvre, H., 69n
Lefevre, M. 39n, 61n
Leipzig, 106

Le Lannou, M., 39n
Le Roy Ladurie, E., 42n
Lévi-Strauss, Cl. 141n
Liège, 43, 105, 106, 107, 111, 113
Lipse, Juste, 49
Litré, 110
Londra, 42, 80
Louis XI, 56
Louis XIII, 49, 50
Louis XIV, 11, 49, 50, 76, 79, 84, 85, 95, 116
Louis XV, 90
Louis XVI, 90, 138
Louvain, 27, 105
Lowe, H., 4
Luther, 18
Lüksemburg Grandükalığı, 51
Lyon, Br., 37
Lyon, 130

M

Maas, P., 36n
Mabillon, 26, 69, 71, 72
Macaulay, 81
Macpherson, 5
Madelin, 61n
Mahallî tarih, 50
Maigron, L., 81n
Maitland, Willian, 136
Mağripliler, 81
Mammon, 107n
Mantık, 3n
Manevî kesinlik (certitude morale), 24
Mao, 59
Marat, 90, 95
Marathon, 14
Marengo, 59
Marinetti, 118
Marrou, H.-L., 44n, 120n
Marksizm, 112
Marx, Karl, 7, 59n, 131, 132, 133
Martin, V., 47n
Marty, J., 46n
Masal, 8
Matematik, 5, 9
Maurois, A., 55n, 61n, 63
Mayalar, 123
Maynard, L., 3
Mazarin, 77
Medeniyet, 4n, 6
Medeniyet-iklim ilişkisi, 42
Medeniyet tarihi, 52, 76
Meksika, 46
Menâkıb-nâme, 56
Metafizik, 11
Methiye, 56, 100
Mevsûkiyet (authenticité), 71, 72
Mézeray, 71
Michelet, J. 47, 49, 81, 87-92, 99, 102
Mikrografi, 28
Millet, 51
Milletler cemiyeti, 15
Millî tarih, 45, 50, 51, 83
Miltiade, 14
Mitoloji, 69n
Mitolojik hikâyeler, 69
Mitros, 15, 91
Modern medeniyet, 108, 109
Molière, 50
Monumenta Germania Historica, 20
Montaigne, 12
Montesquieu, 40, 43, 59, 75, 77, 78
Mommsen, 81
Monod, G., 87n
Moraze, C., 44n
Moreau, P., 81n, 82n

Mouy, P., 4n
Muhammed, 111, 113, 114
Mukavemed Teşkilâtı (Résistance), 17
Müesseseler, 100
Müesseseler tarihi, 52
Mühür bilgisi (Sijiyografi), 33
Mütebahhirler, 69

N

Napoli, 71
Napoléon, 4, 5, 37n, 38, 57, 59, 60, 61, 94, 96
Napoléon III, 5
Nedensellik, 138, 139
Nelson, 14
Nesillere göre zamanlama, 50
Nietzsche, 118
Nikaragua, 123
Normandiya, 15, 41
Normandiyalılar, 83
Normann, Charles, 6
Nordström, J., 48n
Nümismatik, 32

O

Objektiflik, 11, 13, 57, 64, 77, 82, 91, 128
Olumsuz delil, 23, 26
Olbrechts-Tyteca, L., 3
Orléans, 80
Ortaçağ, 46, 47, 48, 49, 56, 69, 70, 105, 106, 107, 108, 113
Ortam, 94
Ortaçağ zevki, 82
Ossian, 5

Ö

Ölü Deniz (Mer Morte), 18, 19
Öncel, 139

P

Paleografya, 31, 32
Paleontoloji, 4n, 33
Palmade, G.E., 69n
Papalık, 109
Papebroch, Daniel, 71, 72
Paris, 63, 76, 80, 87, 88, 96, 99, 106
Paris, G., 69n
Parnasse, 110
Parodi, D., 12n
Patoloji, 89n
Pauphilet, A., 48n, 69n
Pays-Bas, 52
Peloponez, 41
Péloponnèse, 70
Pépin, 25
Perelman, Ch., 3
Pernoud, G., 63n
Perrin, Ch.-E., 117n
Persler, 139
Pétain, 59
Pétrarque, 49, 56
Philippe II. 58
Philippe IV, 80
Philippe V, 76
Philon, 18
Pirenne, H., 22n, 37, 81, 102, 106, 107, 111-116, 117
Plan, 65
Platon, 56
Pline, 18, 19
Plutarque, 56
Polonya, 15
Polybe, 70
Pomeau, R., 75n, 77
Pompée, 59
Popper, K., 66n, 120n
Pozitivizm, 93, 99, 106

Preaux, G., 70n
Psikanaliz, 55, 58
Psikanaliz metodu, 58
Psikoloji, 32, 33, 55, 56, 58, 124
Psikolojik determinizm, 93

Q

Quentin, H., 37n

R

Rabelais, 48
Racine, 50, 95
Ranke, 13n, 81
Ratzel, 39, 40
Rabelliaux, A., 71n
Reform, 49, 95
Regis, R., 57n
Reiffenberg, 105
Reinhard, M., 51n
Renan, 42n, 81, 93, 99
Renouard, Y., 50
Renucci, P., 48n
Retorik (belâgat), 69, 73
Rikard, R., 47n
Richelieu, 50
Robespierre, 63n, 90, 94, 95, 97
Roma, 20, 42, 80, 82n, 88, 109, 114
Roma İmparatorluğu, 75, 92, 113
Romains, J., 64n
Romalılar, 100, 113
Roma Limes'leri, 18
Romanlaştırılmış tarih, 16
Romantik tarihçilik, 105
Romantik tarihçiler, 108
Romantizm, 48, 81, 82, 87, 99, 101
Romein, J., 55n
Roncevaux, 91
Rosebery, 57
Rossi, A., 19n
Roure, M.L., 66n
Rousseau, H. 120
Rousseau, J.-J., 87, 94
Rousset, P., 70n
Rönesans, 20, 46, 47, 48, 49, 69, 70, 71, 108
Rönesans realizmi, 47
Rubel, M., 133n
Rubov, P.-V., 93n
Rudler, G., 91
Rusya, 46, 123
Ruslar, 19

S

Sainte-Beuve, 129n
Samaran, Ch., 18n, 21n, 31n
Sainte-Hélène, 57
Sanat tarihi, 52
Sapori, A., 48n
Saulnier, V.L., 82n
Sauzin, L., 118n
Savaşlar tarihi, 52
Saxo, 91
Schmitt, M., 47
Schnürer, G., 47n
Scott, W., 35n, 81, 96n
Sebepler ilişkisi, 14, 15
Seignobos, 23n, 26n, 28, 102
Sembolizm, 90
Seresia, C., 135
Shirer, W.L., 15n
Sıkıntı Psikolojisi, 58
Sınıf savaşı, 83, 130, 131
Sijiyografi, 32
Siyasî müdafaanâme, 38
Siyasî tarih, 12, 52

Sluter, 47
Socrate, 56
Solon, 101
Sorokin, P.-A., 42n
Sorre, M., 42n
Sosyal disiplinler, 39
Sosyal tarih, 44, 52
Sosyalizm, 130
Sosyoloji, 32, 33, 40, 101, 124
Sovyet Ansiklopedisi, 19
Sovyet Rusya, 19
Spengler, O., 118
Stalin, 5, 11, 14, 20, 59
Stalingrad, 15
Stalin karşıtı hareket, 19
Stendhal, 47, 64n
Stengers, J., 51n
Strchey, Lytton, 56, 57
Strasbourg, 100
Strateji, 31
Strubbe, E.-I., 20
Suétone, 56
Sübjektivizm, 58, 119
Süngüler Siperi (Tranchée des Baïonettes), 15
Süveyş Kanalı, 43

Ş

Şâhitlik, 17, 20, 23, 24, 26, 63, 64, 65, 70
Şahsiyet kültü, 19, 56
"Şartlara uygun şahsiyet", 60
Şimdiki-zaman (Hâlihazır), 13, 14, 76
Şuur, 12
Şuuraltı, 12

T

Tabiat ilimleri, 6, 139
Tabiat kanunu, 44
Tabiî ilimler, 39
Tabiî sınırlar nazariyesi, 42
Tacite, 70
Tahkiye (narration), 89
Tahkiyeli tarih, 82
Tahlil, 63, 89
Tahlîlî Tablo, 45
Tahlilî taksimler, 45, 52
Taine, H., 40, 81, 93, 96, 99, 102, 127n, 128
Taktik, 31
Talleyrand, 56, 57, 61n
Tanıtlama (Bürhan), 14, 77
Tarafsızlık, 11, 12, 13, 77, 115
Tarih dergileri, 22
Tarih felsefesi, 7, 75, 77, 82, 94, 95, 99, 121, 127
Tarihî determinizm, 11, 60
Tarihî gerçeklik, 11, 13
Tarihî hakîkat, 11
Tarihîlik, 69
Tarihî maddecilik (materyalizm), 7, 40, 130
Tarihin faydası, 8, 78
Tarihin genişlemesi, 75, 123
Tarihin kanunları, 6
Tarihin mânâsı, 120
Tarihin oluşumu, 6
Tarihin taksimleri, 45-53
Tarihin tanımı, 4
Tarihin tarihi, 100
Tarihî roman, 81
Tarih-öncesi (Prehistorya), 46
Tarih seçmedir, 122
Tarin sentezi, 7
Tarih tenkidinin bazı kâideleri, 27
Tarlé, 61n
Tasvir, 96n

Tatarlar, 79, 131
Tazerout, M., 118n
Taylor, G.R., 42n
Tecrübî ilimler, 9, 13
Tefsir (exégèse), 3
Teilhard De Chardin, P., 33n
Teknikçilik, 99, 102
Teknikçi tarihçiler,108
Teknikçi ekol, 102
Tek şâhid, 23, 25
Tenkid doktrini, 72
Tenkidin teşekkülü, 69
Tenkid zihniyeti, 9
Terkip, 25, 63-66
Terakkî nazariyesi, 7
Terreur, 63
Tesâdüf, 75
Tesâvir-i nâkizeyn (çatışkı), 141
Tessier, G., 31n
Thermidor, 63
Thompson, J.W. 69n
Thiers, 81
Thierry, A., 81-85, 87, 88, 89, 90, 100
Thucydide, 37, 38, 70, 73
Timur-leng, 60, 79
Tite-Live, 20, 70
Toponimi (yer adları ilmi), 32, 105, 108
Tourneur-Aumont, J.M., 99
Toynbee, 6, 33n, 43, 75n, 119n, 121, 123
Trafalgar, 14
Trevalyan, G.M., 13n, 135
Troçki, 14, 14n, 19
Tulippe, O., 39n
Tümdengelim, 96
Türkiye, 41
Türkler, 40, 79

U

"Uchronie", 139
Umûmî tarih, 45, 50, 51
Uygulamalı tarih, 105, 106, 107, 111
Uzunluğuna taksim, 45

Ü

Üç âmil: ırk, ortam, an, 94
Üç hâl kanunu, 7
Üçüncü sınıf, 81, 83

V

Valla, Laurent, 71
Vallaux, C., 39n
Valery, P., 5n, 8, 58, 119, 138
Vandallar, 108n
Van der Pot, J.H.J., 46n
Van Eyck, J., 47
Van Houtte, J.-A., 42n
Varennes, 63
Varoluşçuluk, 120n
Varsayım, 63, 65, 66
Vasseur, E., 18n
"Vatandaşların tarihi", 81, 83
Vauban, 50
Vandryés, J., 35
Vercauteren, F., 69n
Verdun, 59
Verdun andlaşması, 14
Vermeulen, E.E.G., 117n
Versailles, 14
Versailles andlaşması, 15, 60
Verviers, 111
Vesika(lar) [Belge], 17-21, 24-26, 57, 63, 65, 72, 99, 101

Vesika Araştırma (heuristique), 17, 20, 121
Vıal, F., 75n
Vico, 87, 88
Victoria, 56, 57
Villehardouin, 70
Vinci, Léonard de, 47, 58
Virgile, 87
Voltaire, 40, 49, 52, 56, 75, 76, 77, 79, 87, 88
Von Hayek, F., 6n
Vouziers, 93

W

Waterloo, 14, 52, 59
Weber, P., 51n
Welligton, 15
Westphal, S., 15n
Weydemeyer, 131
Wheeler, 18n
Wilmotte, M., 70n

Y

Yahudilik, 123
Yapısalcılar, 119
Yapısalcılık, 141, 142
Yardımcı ilim(ler), 3, 7, 24, 31, 69, 73, 102, 108
Yazma, 24, 27, 29, 36, 37
Yeni-çağlar, 56
Yıllıklar, 69
Yıllık-yazarı, 70
Yorum (herméneutique), 24, 25
Yunanistan, 40, 41, 103, 109, 139, 140
Yunanlılar, 100, 139
"Yunan mucizesi", 14
Yunan tarihçileri, 69

Z

Zégris harbi, 91

ISBN 975-16-0152-5

Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara – 2000